

Gaekwad's Oriental Series

Published under the Authority of
the Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

General Editor :

B. J. Sandesara,

M.A., Ph.D.

No. 133

वाचनाचार्य-सुधाकलशविरचितः

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः

SAṄGĪTOPANIṢAT-SĀRODDHĀRA

A Work on Indian Music and Dancing

By

Vācanācārya Sudhākaraśa

Edited by

Umakant Premchand Shah,

M.A., Ph.D., Dipl. Museology,

Deputy Director, Oriental Institute,

M. S. University of Baroda.

ORIENTAL INSTITUTE

BARODA

1961

First edition 500 Copies

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao
University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate,
Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja
Sayajirao University of Baroda by Dr Bhogilal J. Sandesara,
Director, Oriental Institute, Baroda March 1961.

Price Rs. 10-00 nP.

Copies of this work can be had from :

Manager :

The University Publications Sales Unit,
M. S. University of Baroda Press (Sadhana Press),
Near Palace Gate, Palace Road, BARODA

FOREWORD

The Sangītopaniṣat-Sāroddhāra of Vācanācārya Sudhākaraśa, of Mālādharīya gaccha of the Śvetāmbara Jaina Community, is a work on Indian Music and Dancing. The work is especially valuable as it represents an early tradition of music and dancing in Gujarat and Rajasthan which was the main field of activity of these Jaina monks. It also shows that the Jaina monks did not neglect even this branch of study in Fine Arts. The contribution to and patronage of Architecture, Sculpture and Painting by the Jainas is well known and my friend and colleague Dr. Umakant Shah deserves congratulations for editing this old text on Saṅgita composed by a Jaina monk from Western India.

This Institute has published some important works on Saṅgita, namely, the Saṅgita Makaranda (G O S, no 16), the Rāgatatva Vibodha of Somanatha (G O S, no 126) the Saṅgita-Cudāmaṇi of Kavi Cakravartī of Jagadekamalla (G O S, no 128), and the Vinā Lakṣaṇa and Vināprapañcaka (G O S, no 131). The Nṛtyādhyaia of Aśokamalla is in the press, while Rāsa Kaumudī of Śrīkantha is under preparation.

We are thankful to the University Grants Commission and the State of Gujarat for the financial assistance given towards publication of the present work and certain other works in the Gaekwad's Oriental Series.

[illegible][illegible]

III. Estimation Issues

॥ मविपरोपकाराय ॥ शुतेनक ॥ श्री

INTRODUCTION

The *Sangitopanīṣat saroddhara* is as its very title suggests an abridged version of a bigger and possibly more comprehensive work called *Sangitopanīṣat* by the author himself as admitted in chapter 6 verses 151-152. The original bigger work is not yet traced in any manuscripts collection.

The *Sangitopanīṣat saroddhara* (henceforth SUS) is available in a few collections and is referred to as *Sangitasaroddhara* (also *Sangitopanīṣatsara*) by H. D. Velankar in *Jinaratnakosa* Vol. I p. 409. Two manuscripts of this work have been noticed as Nos. 1126 and 1127 by Rajendralal Mitra in his *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of his Highness the Maharaja of Bikaner* (published in 1880). One more manuscript is noticed as No. 434 n—*A Description of the Manuscripts in the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* edited by H. D. Velankar. It contains only the second chapter of SUS. The *Catalogus Catalogorum Vol. I* also notices this work on p. 686. Velankar has noticed in the *Jinaratnakosa* op cit two more manuscripts, one from the collection of Muni Śrī Kantivijayajī (No. 1933) and another (No. 1442) from the collection of Muni Śrī Hamsavijayajī; both these collections are in Śrī Atmaramajī Jaina Jnanamandira Baroda.

The *Catalogue of the Aṣṭa Sanskrit Library (Bikaner 1947)* edited by C. Kunhan Raja and K. Mahadeva Krishna Sharma includes notices of all the Bikaner manuscripts referred to earlier by Rajendralal Mitra. According to this Catalogue p. 3545 there are 3 mss. of this work in Bikaner of which No. 193 containing 55 folios is dated in Samvat 1317. It has folios 19-23 and 28-34 missing is worn and also contains *Sangitaratnavali*.

In the present edition of SUS I have not utilized the Bikaner and Bombay manuscripts referred to above.

CRITICAL APPARATUS

For this edition the following four manuscripts of the SUS are utilized —

- k — Manuscript no. 193 from the collections of Pravartaka Śrī Kantivijayajī preserved in Śrī Atmaramajī Jaina Jnanamandira Baroda. Noticed by Velankar in *Jinaratnakosa* op cit. Size 11 5 ins × 5 4 ins. Extent—Folios 20 fifteen lines on a page.

This is a modern copy of very probably Ms. H described below. The readings of k and H are uniformly identical as will be seen from the readings of k and H given in foot notes to the first twenty-five pages of our text. The end reads — सवत् १९६० चैत्र मासौ दशरथे ॥ श्री १५३६ सि म ९५५ ॥ श्री ॥ श्री

H.—Manuscript No. 1442, collection of Muni Śrī Hamsavijayaḥ, Śrī Ātmārāṃḥ Jaina Jñānamandira, Baroda

Extent: About 1000 Granthas. Folios 20 The text begins from folio 1^b and ends on 20^a. *Script:* Devanāgarī with *paṭi-mātrās*, usual in Jaina Ms.

Size: 10 8 ins × 4 7 ins. 17 lines on each page, 49 letters in each line

Condition: Good, borders of the last folio are somewhat damaged Hand-writing good and legible

Age: Written in 1612 (Vikrama) Samvat = 1556 A.D.

Remarks.—The ms seems to have been revised or corrected afterwards Since the corrections are not complete and are mainly concerned with separating certain words or marking *virāmas* or *yatis* of *paṭas* of the various *lālas* in chp 2, it is very likely that they are made by the original scribe himself

A few marginal notes are given, only on folios 1^b to 4^a and on folio 20^a. In a few cases omitted words or letters are added in margins. The *aragraha* sign is generally omitted and the *nisarga* is generally left unchanged according to sandhi rules र् and ल् are often doubled, e.g. *nisargam* for *nisargam* or *parikṛitām* for *parikṛitām* ण् is also doubled in cases like *jūṇnacandra talah* for *pūṇnacandra lālah*.

Often the scribe is careless e.g. *cāpya* for *caṭha*, *viśāma* for *viśramo* and so on, or *parikṛitām* for *parikṛitām* on p 96 of our printed text.

On the whole readings of H. seem to be preferable to those of P. described below

Post-Colophon entry At the end of the text, on folio 20^a, we read :—

यदर्थं पुस्तके दृष्ट तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा समं देवो न दीदते ॥१॥ त्वत्त
१६१२ वर्षे काल्पुनं वदि१ रत्नं श्री (आगममण्डलं विनायकीया श्री आर्षेन्द्रात्मसुरि तन्त्रे श्री ज्ञान-
रत्नसुरि वाचक उदयनागर तन्त्रे वाचनाचार्य श्री मण्डलमणित्रय इमं) प्रथमर्षादित्यम् ।
प्रदित्तिप्राप्ते ॥

The portion in brackets was erased in the manuscript by the application of chalk and is, therefore, not clear in the photo plate published in the beginning of the text. I carefully tried to remove the chalk and have read the portion recently K. omits this colophon but, like H., adds the following

Next we find—

अथ सर्वज्ञानारम्भविषयम् ॥

इत्येवमत्रारम्भेतिदिशमा कर्म्ये (इदम्) विषयेन्यत्रान्यथापि ।

अथादिभिर्निर्मुखात्मनान्नादात्मके अत्र नमाम्यहं तत् ॥ १ ॥

ब्रह्मभान दहसध्य यदुक् प्रसप्तम्य प्रोच्यते यागिभिरुक्तम् ।

नार्भ पद्म द्वादशार्धं तु तस्मिन् (रिम) शिष्टयागो प्राणयुक्तस्त्वन्त ॥ २ ॥

विरक्ष्यमाणा (ण) परमाऽयमाना

प्राणाभिध प्रेक्ष्यते न वायुम् ।

देहस्यमपि विनिहन्ति वायु

मध्यायनात् प्रथितस्तु नाद ॥ ३ ॥

प्राणस्त्रिप प्रथिता नारा

हुताक्षरपत्रं दशरवण ।

प्राणा मयागादभयनाऽर्ध

सङ्कीर्त्यते तेन नै स नाद ॥ ४ ॥

अभानमूर्ध विचरत नाद

क्रमाद् ध्वनि पञ्चदश विधत ।

आदौ सुक्ष्म पुनरेष म्भम

पुष्ट्यताऽपुष्ट्यनिर्मा तु ॥ ५ ॥

नार्भो सुक्ष्मा इति स्मननामा

कण्ठे स पुष्ट (ष) शिरास त्वपुष्ट ।

आस्य त्वत् कर्तुम(कर्त्तुम) नृत्वाऽर्ध

स्थानप्रभेदादुपपन्न(क्षय) न च ॥ ६ ॥

इति सङ्कीर्त्यारविशयो पञ्चक नागोपनिप्रकरणम् ॥

अचिह्नितवि प्रपञ्चिना शराणापरान्तान

वचिगुणमुपधित्वद्वया () काचप्रपञ्चादुरा ।

वाराण्यविवादेरमनस रवित्र तात्पर्य

य काचच पर सुवृत्तमवित्रं तानान्त तन्(त्नां) भुम् ॥ १

आनपन्नार्थं वा परापकाराय ॥ पुन भवतु ॥ श्रीरम्भु ॥

The above is also found in **k** at the end of the text of SUS. The right margin of **II** is partly damaged and the marginal note on this folio is partly preserved. The left margin contains in figures १३६ वर against the verse giving date of Saṅgītopaniṣad and in the right margin ४०१ against the date of SUS. The margin is damaged but it is easy to presume that it was ४०६ whereas the date for the original unabridged text written in the left margin as well as between the two lines of the text is wrong. It should be ४२८० and not = ४३६ (as in margin) or ४३ = ६ as suggested between the lines above verse 151.

The right marginal note is as under —

× × अपम इत × × × (देवीया) रक्षिकया × × × वाराण्य × × × पुनमभवत
× × र विना × × विपन्न × × × वाराण्य × × × वमिहमन

× × × साप हेमर × × × तस्या सोपि × × × बाणस्थित × × × हा वदस्य × × ×
 दर गीव × × × सुपुत्रा विरहतीला नमरन्न वपु ॥ १

There is besides a small note in the upper margin with a few letters in the beginning lost due to damage to the folio It is as under —

× मर वदस्येपु योगददस्यमथगा । सुपुत्रा नाम विष्काता राजदत्तातरे गता ॥ १ ॥ अचूत
 भ(स)वने सा तु नन्ता मुरनये । तत्सर्वं प्रवृत्ते स्युं कंड(कण्ड)रूपे स्थित सदा ॥ २ ॥ राजदत्ता
 अग्निमाद्री द (१ द १) तौ उपरितनौ = योगदड पृष्टिदड =

P—Manuscript no 218 from the collections of Āgama Prabhakara Muni Śrī
 Puṇyavajraya Ahmedabad now given as gift to the Bharatiya Samskriti
 Vidya Mandira Ahmedabad

Size 11 8 ins × 4 7 ins Script Devanagari

Extent Folios 28 the text begins from 1^a and ends on 28^b

12 to 13 lines to a page with 42 to 45 letters per line rather unevenly
 written

Condition Good, moth eaten in a few margins

Remarks Only the first two pages are more carefully written handwriting
 in the rest is rather cursory The scribe is less careful than the scribe of
 H and has therefore, committed more errors in spellings etc Letters
 or words omitted in copying are often added in margins Letter ca is
 often written like va like H, we find *fi* for *sh* as in *prife* for *pritha* the
 carelessness of the scribe of P can be seen from readings like *sistrayag* for
srastrayag or *lala* for *lalaṭe* the duplication of र र etc can be seen in
 cases like *nirgalam* for *nirgalam* etc

Colophon —At the end of the text P adds —

सवत् १५९९ वर्षे पूर्णिमागच्छे श्री ६ पुण्यग्रमसुराणां शिष्य भौमाकवेद सनातशास्त्रमगते ॥
 यादव उल्लेख ह्य तावत् भिन्नत मया [] यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषा न दीयते ॥

It may be remembered that this manuscript does not add verses of
Sangitasāraśālikā like H and K

A comparative study of all the H and P readings given in footnotes in
 relevant pages of the text will clearly demonstrate that the two manuscripts
 belong to two different strands of ms traditions and are therefore very import-
 ant for reconstruction of the text This is especially obvious in chapter second
 entitled *śalapraśaṅga* The readings change from verse 9 onwards and P omits
 half verses like 18^b or whole verses like 19 20 etc, or reads another verse as in
 the case of v 21 in this chapter

work *Sanjhoṇiśat* composed in 1380 Samvat i.e. 1324 A D

The author in verses 149 ff (Chp 6 pp 143 144) says that monks who were the crown ng glory of the *Sri Harṣapurīya gaccha* (of the Svetambara Jaina Community) have composed many works conquered many opponents in wordy wars and had converted many monarchs to the Jaina faith by their teachings. In this *gaccha* arose *Sri Abhayadeva suri* the great teacher whom King Karna (of the Chaulukyan dynasty of Anahilavada Patan age c 1072 1094 A D) gave the title of *Maladhari* to a monk who himself was a *maladhari* or pure in character. In his lineage arose *Sri Naracandra suri* a *kucera* of the science of *Sangita* his disciple was *Sri Tilaka* the *guru* of our author and the monk who gave the formal initiation (*likṣa*) to Su ll ā l āśa the author of our text *Sri Rajasekhara* who was *ratibha paṇcāṇa* was the chief monk succeeding *Sri Tilaka* and was also the *guru* of Sudhā l āśa.

This above account is interesting. It supports the tradition given by Rajasekhara¹ that King Karna gave the title of *Maladhari* to Abhayadeva Suri and others² and sets at rest the doubt whether Siddharaja gave this title³ or his predecessor. But another tradition of Abhayadeva suri advising Siddharaja Jayasmiṇa to prohibit an animal slaughter on certain days may be right in as much as it is noted by Vyāsa miṇa suri as early as samvat 1191 in his *Dharmopadeśamīla vivarana*⁴.

This *Maladhari* Abhayadeva suri is not to be confused with another Abhayadeva suri the commentator on nine Jaina Āṅga texts who belonged to another lineage of Svetambara Jaina monks and whose age is c. 1072 1135 V S.

¹ Cf. श्रीगुरुेश्वरे दृष्टवा नैव यत्परिपश्य ।

श्रीकण विरः सर्व मन्धोरी स्वयययम् ॥

I ajaśekhara's Praśasti of his Prakrit Divādśryavṛtti composed in Samvat 1387

² Cf. राम मलद्वार नाम विज्ञ खड्गेय नखरणा । *Sadgurus padhhati* of Padmadeva suri. *Peterson's Cat of MSS (Bombay Govt.)* Vol V p 96

³ Cf. अज्ञया विधि त्वयि विद्वेषाग्निं गदापाशेन सप्तशक्तिवाद्येन विष्टो मन्त्रलिंगशब्देन । राक्षेय सप्तशक्ति आत्मिका दुष्कृत्याग्ने विष्टो मन्त्रलिंग 'मन्त्रादि' विनाम ।

Vividha Tīrthakalpa of Jinaprabha suri (Singhi series ed.) p

⁴ Cf. सर्वोपायानि विज्ञाये मित्राणि श्रीगुरुविहारे ।

प्रभाहीमुखविनामनामकारवैद्यमनामनामनाम् ।

Peterson's Catalogue Vol V p 96

Also cf. त्वयि विद्वेषाग्निं सप्तशक्तिवाद्येन विष्टो मन्त्रलिंगशब्देन ।

मन्त्रादि अमादि मन्त्रादि विद्वेषाग्निं ।

Muniyāṇa Caritra of Śīlacandraśū

Peterson's Catalogue Vol V p 11

Jayasimha suri and Śrī Abhayadeva suri to Sudhakalasa on the basis of the prāsaṁs of our text the Pandavacarita of Śrī Devaprabha suri Supasanaha cānta of Lakṣmaṇa gaṇi and such other works which is appended here ¹

Of the different monks referred to by Sudhakalasa in the Prāsaṁs of ŚUS Śrī Naracandra suri is especially noteworthy Naracandra suri the disciple of Devaprabha suri was preceptor of the famous minister Vastupala on the maternal side and had taught Vastupala three Vidyas namely Nyaya Vyakarana and Sahitya as also works on Jaina theology etc Naracandra is further known as a writer on Jyotisa His scholarly Tippiṇa on Nyayakandali of Śridhara is well known he wrote Prakṛtaprihodha a treatise on Prakṛta grammar and a Tippiṇa on the Anagarahagava of Murari Naracandra also composed a Katharatnakara also known as Katharatnasagara Peterson has also taken notice of a manuscript of Caturvimsati Jina Stotra by Naracandra suri the prāsaṁs of which quoted in his Catalogue Vol V p 96 especially deserves comparison with the accounts of monks of Harsapuriya gaccha given by Sudhakalasa ² But it is Sudhakalasa who for the first time tells us that Naracandra suri was proficient also in the science of Saṅgita ³ We can therefore expect Sudhakalasa to have received old tradition on Saṅgita from his own line of monks as well as from others in Western India

The references to the activities of these monks of Harsapuriya gaccha cited here clearly show that their main fields of activity and vihāra were Gujarat Saurashtra Rajasthan and parts of Madhya Pradesh It is therefore natural to suppose that in the work of Sudhakalasa we obtain a fairly old tradition about Saṅgita in Western India and parts of Madhya Pradesh His work is therefore a valuable landmark in the history of Indian Saṅgita

The ŚUS was composed in 1406 Samvat i.e. 1350 A.D. But his original bigger work was composed in 1380 Samvat = 1324 A.D. The Saṅgitaratna kara of Śaṅgadeva was composed in c. 1250 A.D. ⁴ It is therefore obvious

¹ For further remarks about monks referred to in the genealogical table see Muni Caturji's paper *op cit* and Desai's book *op cit*

² For detailed notes on Naracandra suri and his works Narendraprabha suri Udayaprabha suri and others see Sandesara B. J. *Literary Circle of Mahanadya Vastipala*

³ Agarchand Lalata has noted on the evidence of Upakeśagaccha—Pratāndi that Devagupta suri was proficient in playing on the vīṇā The Jaina Saṅgita did not like it but rather than giving up vīṇā Devagupta gave up his leadership of monks and went away to Laja country—*Jaina Saṅgita Prakāśa* Vol V no 9

⁴ Ramakrishna Bhaṭṭa *Bharataśa* (Tirupati 1951) Introduction p 1 Also see M. Krishnamachariyat *Classical Sanskrit Literature* pp 852-853 assign-

that we obtain, in the SUS., a tradition from W India, almost contemporary with that of the Saṅgītaratnākara, which latter work may naturally be expected to have preserved some Saṅgīta traditions of the Deccan, Karmājaka etc. for c. 13th century A.D. The SUS. should, therefore, be useful to students of the history of Saṅgīta

One more work composed by Sudhākalaśa is preserved for us. It is a small lexicographical text entitled *Ekakṣara-nāmanāḍā*,¹ of 50 verses, already published. In the last verse of this work Sudhākalaśa says that he is the disciple of Śrī Rājaśekhara of Maladhāri gaṇḍha

Rājaśekhara, it must be remembered, is the famous author of *Caturvīṃśatī-prabandha*, also known as *Prabandhakośa*, composed in 1405 V.S. (1349 A.D.). Besides the above, this great monk has composed *Nyayakandalīpañjikā* (1385 V.S.), a *Vṛt* on Hemacandra's *Pkt. Dryāśraya-kāvya* (1387 V.S.), *Śaḍ-darśanasamuccaya*, *Caturasītkathā*, *Dānaśāstrīmśika*, *Ratnakarāvalārikā pañjikā*, *Kautukakathā* or *Anekārīhasamgraha*, *Syādrādhakalīkā* and *Vinodakathā*, the last being a collection of humorous tales.

It will be seen that Sudhākalaśa lived in an age of prolific writing activity amongst the Jaina monks, was a disciple of a great scholar and belonged to a line of monks amongst whom literary activities in diverse branches of knowledge were carried on almost unceasingly. The fact that Sudhākalaśa was given the title of *Vācanācārya* shows that he himself was a great scholar of philosophy, theology etc. and possibly a master logician and debator for, the (unpublished) *Kaḥavali* says that Vādi, Vācaka, Kṣmāśramana, Divākara etc. are *ekārthavācī* terms.²

Jaina Writers on Saṅgīta

The contribution of Jaina writers to the science of Indian Saṅgīta is not well known. Long ago, the late Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Shastri, edited, in the Trivandrum Sanskrit Series, No. LXXXVII (Trivandrum, 1925), a work, *Saṅgītasamayāsāra* of Saṅgītakāra Śrī Pārśvadeva from a single ms. in Malayalam characters in the Punjar Palace collection. The printed text ends with the ninth chapter, the colophon being—इति श्रीपरमिन्नवत्सताचार्यपरमविष्णुदेवर्षिनिष्ठापुत्र

ing Śārngadeva to c. 1132-1169 A.D. O. C. Ganguly, *Rāgas & Raginis* (cheap-ed. ed., 1917), Intro. p. 37, assigns him to c. 1210-1247 A.D.

¹ Published in *Anekārtharatnanañjuzā*, pp. 119-122, edited by H. R. Kapadia, Devacand Lalbhai Jaina Pustaka Sangraha, No. 81 (Bombay, 1933). Also as app. on pp. 236 ff. to *Abhidhānacintanam-Kośi*, ed. by Ācārya Vijaya-kastura sūri (Ahmedabad, V.S. 2013).

² Quoted and discussed by U. P. Shah, in *Jaina Satya Prākāśa* (Ahmedabad), Vol. 17, p.

सङ्गितज्ञानचक्रवर्तिसङ्गीतनामधेयपार्श्वदेवविरचिते सङ्गीतसमयमारे तालपदप्रत्ययलक्षण नाम नवमधिकरणम् ॥ Rama-krishna Kavi, in his *Bharatakośa*, Intro, pp. vii viii writes: "The author is a Jaina who lived in 1300 A.D., and the work of Saṅgītasamayāsāra is in ten chapters. It was published in Travancore, the first one and a half chapter of the second are not found." The first verse quoted by Śrī Kavi is, therefore, missing in the printed text as also the following verse (quoted by Kavi) which probably is from the praśasti at the end of the tenth chapter—

श्रीवण्डान्वयदुग्धपात्रिलहरीसिंधवताब्धिः कला-

गौरी यजननी लमदुग्धगणो यस्यादिदेव पिता ।

रघौने जितशदपद्मपुष्पगुणैकतानं सदा

सङ्गीताकराधीमतो विनयेते तस्यैव सद्यै कृतिः ॥

Singha Būpāla, the first commentator on Saṅgītaratnākara has quoted many verses from Pārśvadeva's work. The age assigned by Kavi, namely, c. 1300 A.D. may, therefore, be roughly correct.¹ Pārśvadeva, however, does not refer to Śārngadeva, though he refers to Matanga, Kōhala, Pratāpa and Dattila, as also Matṅgupta, Bhoja, Someśvara and Paramardi. V. Raghavan suggests that his date falls between 1165 and 1330 A.D.² A colophon quoted by Krishnamachariyar is noteworthy—

श्रीमदभयचन्द्रमुनीन्द्रवर्णकमलमधुबराधितमलक महादेवार्थशिष्यस्वरविमलविद्याधुन-सम्यक्त्व-

चूडामणि-भरतभाण्डीकापादप्रवीण-भूतिज्ञानचक्रवर्तिसङ्गीतनामधेय पार्श्वदेवविरचिते सङ्गीतसमयमारे ॥

The above shows that Pārśvadeva was a pupil of Mahādevārya, a disciple of Abhayacandra Muni. There are more than one Abhayacandra known to Digambara Jaina traditions and it is difficult to identify our Abhayacandra. That Pārśvadeva was a Jaina cannot be doubted from the verse quoted by Kavi in his Intro (p. V) to *Bharatakośa*. Pārśvadeva does not seem to be a Śvetāmbara writer as no Pārśvadeva or Pārśvacandra as a pupil and grand-pupil of Mahādeva and Abhayacandra respectively is known to Śvetāmbara traditions. That Pārśvadeva was a Digambara Jaina is further suggested by his reference to a *Digambara śūtra* in the following verse—

¹ V. Raghavan, *Some Names in early Saṅgīta Literature*, Journal of Music Academy of Madras, Vol. III, nos. 1-2, (1932), p. 30

² Source of Ms. not quoted, *Classical Sanskrit Literature*, p. 855, and footnote 4. In note 5, *op. cit.*, Krishnamachariyar refers to two mss of this work—(1) Descriptive Cat. of Skt. Mss. in the Oriental Library, Madras, XXII, no. 8751, and (2) Cat. of Skt. Mss. in Oriental Library, Mysore, no. 309 (called Saṅgītasārasaṅgraha). Also see, *Jinaratnakōśa*, I, p. 409. O. C. Ganguly *op. cit.*, p. 34, n. 1, refers to one more ms., No. 13028 in Madras Oriental MSS. Library.

केशवन्धौ करौ प्रोक्तौ ती दिग्म्बरसूरिण ।
उत्तानवधितौ किञ्चिद् पार्श्वगौ निपताकरौ ॥

स० समयनाट, ६ ८९, printed ed., p 63

The late Pandit Nārāyaṇa Moreishwar Khare, himself a musician and a student of works on Indian Music, published an analytical study¹ of Pārśvadeva's text and has shown that probably Pārśvadeva lived in Karnāṭaka and that he generally follows the Deccan and South Indian traditions rather than North Indian, in Indian Saṅgita

Pārśvadeva does not refer to Śārṅgadeva, and Sudhākalaśa does not refer to either Pārśvadeva or Śārṅgadeva. Probably Pārśvadeva and Sudhākalaśa were not far removed in age and Pārśvadeva seems to have been either a senior contemporary of Sudhākalaśa or somewhat earlier than Sudhākalaśa. Negative evidence is not of much use for us since Sudhākalaśa does not attempt to give a fairly comprehensive list of previous writers on music and merely makes a reference to "*Śailālmaja, Kohala Dattila, Bhoja and others*" in SUS, Chp 1. v. 4. But the comparative notes which I have given below the text, e.g. in Chp 1, will show that either Sudhākalaśa knew the work of Pārśvadeva or both have drawn upon some common earlier source. It is not unlikely that a Śvetāmbara writer, inspired by a similar work of a Digambara monk conveniently omitted any references to Pārśvadeva along with many other writers including Śarṅgadeva

It may be noted that several later writers have composed Jaina-stavanas etc. in classical rāgas which shows their love of and acquaintance with classical music

Another noteworthy Jaina writer on Saṅgita is Maṇḍana, the author of *Saṅgita maṇḍana*, the Prime minister of Hoshang Ghorī of Mālva. He also wrote *Kāvya maṇḍana*, *Śṛṅgāra Maṇḍana*, *Sārasvata maṇḍana*, *Maṇḍana Kādambari-darpaṇī*, *Camṇū maṇḍana*, *Alamkāra maṇḍana*, *Candravijaya-prabandha*, etc.² Mes of some of the above texts were first noticed by C. D. Dalal in the Vāḍī-Pārśvanatha Bhāṇḍāra at Patan.³ The *Kavya maṇḍana*, *Saṅgita maṇḍana*

¹ *Gujaralamān Saṅgitānu Punarujjan* (Navajivan Prakasan Mandir Ahmedabad, 1st ed., 1939), pp. 281-302. A summary of this discussion is published in Hindi in *Jaina Śāstradharmā Bhāṣāra* (Arrah) Vol. X no. 2 pp. 84-90 and Vol. X no. 1 pp. 9-17.

² The *Kādambari-Maṇḍana*, *Camṇū maṇḍana*, *Candravijaya Prabandha* and the *Alamkāra maṇḍana* were published in *Maṇḍana Grantha-Saṃgraha*, published in Śrī Hemacandrācārya Granthāvalī (Patan, 1918 A.D.)

³ *A Descriptive Catalogue of Pamphlet MSS. in the Jaina Bhāṇḍāras at Patan* (G.O.S. Vol. 76), Intro p. 50.

are dated in VS 1504 = 1447-48 AD. As suggested by Gode, Maṇḍana's writing activity should be assigned to c. 1400 to 1432 AD¹. The *Sanḡita-maṇḍana* is still unpublished. Only one ms. of this work, known as yet, and noted above is now in Śrī Hemacandrācārya Jaina Jñānamandir, Pīṭan, No 6795. It is on paper, size . 12 ins. X 4.5 ins., folios 52, written in Devanāgarī. It is partly damaged possibly due to some water spilt over it; pages stuck together were later separated by somebody and in doing so some words are lost for ever. The end reads —

इति श्री-श्रीमाल्मोनिगिरान्दयमण्डन-मण्डनविरचिते सङ्गीतमण्डने नृत्तगतिरच्युतसुतः ॥ ७ ॥ ७ ॥
संवत् १५०४ वर्षे । पौषं वदि ८ शुक्ले दिने । लेखक कायम्ब विनाइकास ॥

Maṇḍana, in Chp. 1. v. 18 of his SM., refers to "Yāṣṭika, Lollaṣa, Viśaṅka, Maṭaṅga, Bhoja, Somanātha, Bharata and others" whose works he has referred to before composing SM. Elsewhere he also refers to *Hamṃica Bhūpati*, *Muni Purāṭana*, *Śailakanyā*, *Pārtha Bhupati*, *Bhoja*, *Somanātha*, *Citraratha*. The first *Pariccheda* begins with definition of *Sanḡita* made of *Gīta*, *Vādyā* and *Nṛtya*, refers to *mārgī* and *deśī gītas*, etc. and gives in its subdivisions, *Piṇḍo-tpattiprakaraṇa*, *Nadotpatti pra*, *Śruti-pra*, *Mūrchanā lakṣaṇa*, the different *Grāmas*, *Tāna pra*, *Varna lakṣaṇa*, *Alankāras*, *Jatī lakṣaṇa*, *Grāma rāgas*, *Bhā-sāṅgas*, *Upaṅgās*, *Kriyāṅgās*, *Prasiddha rāga-lakṣaṇas*, *Gāyana doṣas*, *Gāyana-guṇas*, *Vaggeyakāra lakṣaṇa*, *Sīsyakāra*, *Śarīra lakṣaṇa*, *Sada lakṣaṇa*, *Ālapti*, *Sādagaṭi*, and *Gamaka lakṣaṇa*. The second *Pariccheda* on *Gīta*, gives, in its subdivisions, *Gaṇavarnaprakaraṇa*, *Paṇbhāṣā*, *Mātrka lakṣaṇa*, *Pañcatāleśvara-lakṣaṇa*, *Prabandhās* and *Gīta Bhedas* such as *Āryā*, *Hayalīla*, *Gajalīlā*, *Hamsa-līlā*, *Harivijaya*, *Cakravala*, *Jayamalā*, etc., *Tālas*, *Svarakarana*, *Paṭakarana*, *Bandhakarana*, *Citrakarana*, *Tennakarana*, *Varttani*, *Vivarittanī*, *Ela lakṣaṇam*, *Jombaḍa-lakṣaṇam*, etc., *Suddha sūḍa*, *Sālagā sūḍa*, *Dhruva lakṣaṇa*, *Manṭha* and *Pratī Manṭha*, *Nihsāruka*, *Ekatālī*, *Deśī Prabandhas*, like *Caccari*, *Lahacārī* and *Dhammālī*, the different *Vṛttis* like *Kauśikī*, *Ārabhaṣī* etc., the *Ritis*, *Gīta doṣas*, 14 *Gāna doṣas*.

At the end of the second chapter, Maṇḍana introduces himself as the author of *Campūmaṇḍana* and *Kāvya-maṇḍana* which shows that the *Sanḡita-maṇḍana* was composed after the above two works.

The third chapter discusses the various *Tālas*, first the *mārga-tālas*, then the *deśī-tālas*. No *pāḍas* are given. Maṇḍana is styled as *Kavirāja-Gajāñkuśa* at the end of chps. 2 and 3.

¹ P. K. Gode, *Maṇḍana, The Prime-Minister of Malwa and his works*, the *Jaina Antiquary*, Vol. XI no. 2, pp. 25 ff., and *The Genealogy of Maṇḍana*, *The Jaina Prime-Minister of Hoshang Ghori of Malwa*, in *Studies in Indian Literary History*, (Bombay, 1953), Vol. I, pp. 64-67.

The fourth chp. deals with Tāla-patākā, Prastāra, Naṣṭa, Uddiṣṭa etc., and then Nāṭya and Nṛtya, the 6 Angas, 6 Upāṅgas, 13 Śirobhedas, the Dṛṣṭis, Darśana-bhedas, Tārākarma, Puṣa-lakṣaṇam, Bhṛū-lakṣaṇam, Nāsā-lakṣaṇam, Gaṇḍa-lakṣaṇam, Adhara-lakṣaṇam, Mukharāga-lā, Kandharā, Pāṇi, Kriyā Bāhus, Asamyukta-hastas, Samyukta-hastas, Vakṣah, Udara-lakṣaṇa, Pārśva-lakṣaṇa, Kaṭi-lakṣaṇa, Ūru-lakṣaṇa, Jamghā-lā, Carāṇas, Anghri-lakṣaṇa, Sthānakas, Cārīs, Uṭplutikarāṇas, Bhramarīs, Deśi-Bhramarī-lā, Golāla-kriṣṇā, Nṛtyābhyāsa-prakarāṇa, Pātra-lakṣaṇa, Śrī-Raṅga-mandapa, Sabhā, Sabhyas, Vṛndam, Vādyas, etc. This last chapter is called Nṛtya-Pariccheda.

The above summary of contents is given as the work is generally not known and was hardly available.

The Jīmaratnakośa, Vol. I., p. 409, refers to following more works on the basis of Jaina Granthāvali published earlier. They are—Saṅgītadīpaka, Saṅgīta-Ratnāvali, and Saṅgītasahapīṅgala.

No other information is available about these works. They are supposed to be Jaina.

Saṅgīta In Ancient Jaina Works

It is not possible to give an exhaustive survey of references to Gīta, Vādyā, Nṛtya etc. in Jaina Literature. But a few references given below will show that this study was not neglected by the Jainas

Sthānāṅga-Sūtra, the third Aṅga text of the Canonical Literature of the Jainas, refers to the seven svaras and their svarasthānas¹—

से किं तं सप्त नामे ?

मम मरा पणता । तं जहा—

सजे रिसई रोधारे, मज्झिमे पंचमे सरे

देव (धेवते) चैव नेसाए मरा सप्त विभाहिआ ॥ १ ॥

Note also the definitions of Śadja etc given by Abhayadeva in comm on above²

एअमिणं सण्हं सराण मम सरट्ठाणा पणत्ता, तं जहा—

मज्जे च अमगजीहाए, ठेरेण रिगहं सरे ।

वण्डुगएण रोधारे, मज्झिमे पंचमे सरे ॥ २ ॥

मानाए पंचमं बुआ दंतोद्धेय अ देववं ।

अनुदक्खेदेव नेसाई मराट्ठाणा विभाहिआ ॥ ३ ॥

These seven svaras are Jivāśrīta and Ajivāśrīta as under—

¹ *Sthānāṅga-Sūtra*, with comm of Abhayadeva, Vol. II (Āgamasūtraya Samiti ed., Bombay, 1920), pp. 393 ff.

² *Ibid.*, pp. 394 ff.

सत सरा नावणिस्सिआ पण्णता, त जहा—

सज्जे रवइ मळरो कुकुडो रिसभ सर ।
हत्तो रवइ गधार, मज्झिम च गयेल्गा ॥ ४ ॥
अह कुमुमसमये काले, कोइला पचम सर ।
छट्ट च सारसा कुंवा नेत्ताय सत्तय गओ ॥ ५ ॥¹

सत सरा अनीवनिस्सिआ पण्णता त जहा—

सज्जे रवइ मुअगो गामुही रिउहं सर ।
संखो रवइ गधार मज्झिम पुण्ण सङ्गरी ॥ ६ ॥
चउसरणरुद्धाणा, गीइआ पचम सर ।
आइबरो रेवइय महाभेरी अ सत्तन ॥ ७ ॥

We further obtain information about Svāra lakṣaṇas in the following—

एनेसिं ण सत्तमराण सत्त सरल्लक्षणं प० त जहा—

सज्जेण लभति विंतिं कनं च ण विणहरसति ।
गात्रो भिन्ना य पुत्ता य, गारीण चैव वद्धो ॥ ८ ॥
रिग्भेण उ एमज्ज, सेणावच्च धणाणि य ।
वथगधमल्लकार, इधियो सयणाणि वा ॥ ९ ॥
गंधारे गीतनुत्तिण्णा, वज्रविन्ती कण्हिता ।
भवति वनिणो पत्ता, जे अजे लक्षधारणा ॥ १० ॥
मज्झिमसरसपणा भवति पुड्डीवती ।
खायनी पीयनी देती, मज्झिम सरमस्मिती ॥ ११ ॥
पंचमसरसवत्ता, भंति पुड्डीवति ।
सूरा गगहृत्तारो, अजेगगणातगा ॥ १२ ॥
रेवन्तरमपत्ता, भंति कलइप्पिशा ।
साउणिना वग्गुरिया, सोवरिया मच्छरया य ॥ १३ ॥
चंडाला मुट्ठिया सेया, ते अजे पावक्कमिणो ।
गोधातगा य ते चोरा, णिनाय सरमस्मिता ॥ १४ ॥

Then the text gives the three Grāmās and their various Mārchanās—

एनेसिं मण्णहं सराण तओ गामा पण्णता, तं०—

गज्जगामे मज्झिमगामे गधारगामे, सज्जगामरव णं सत्त मुण्णानो प० त०—मंगी कोरब्बीया य हरी य
रमतकी य मारक्का य । छट्ठी य गारनी नाय मुद्धसत्ता य मणमा ॥ १५ ॥ मज्झिमगाममंठ णं सत्त

¹ Cf. *Saṅgīta Mahārāṇḍa* 1st pīḍa ११ १३ १४ p 2

मुच्छणातो पै० तं०—उत्तरमदा रयणी, उत्तरा उत्तरासमा । आक्षेपता य होवीरा, अभिगृह्यति
सप्तमा ॥ १६ ॥ गधारगामस्स णं सत्त मुच्छणातो पै० तं०—णदी तु छदिमा पूरिमा य चउथो य मुद-
मंधारा । उत्तरमंधारावित्, पंचमिता हवति मुच्छा उ ॥ १७ ॥ सुट्टुत्तरमावामा सा छुडी पियमओ उ
णायव्वा । अह उत्तरायता बोडीमातया सत्तमी मुच्छा ॥ १८ ॥

The theory of the origin of the seven svaras is interesting —

सत्त सराओ कओ संभवति गेयस्स वा भवति जोणी । वनियमता उरसासा वति वा गेयस्स
आगारा ॥ १९ ॥ सत्त सरा णामीतो भवति ^१ गीतं च ह्यनेणोत । पादसमा उमासा तिष्ठि य गीयस्स
आगारा ॥ २० ॥ आइमिउ आरंभंता समुव्वहंता य मज्झगारमि । अत्ताणे तज्जवितो तिष्ठि य गेयस्स
आगारा ॥ २१ ॥

Abhayadeva commenting on this section of the Sthānāṅga (which is called
' svaramaṇḍalam ', Sthānāṅga, 7. 3 sū ५53), notes—स्वरविशेषा पूर्वगते स्वरप्रामुख्ये मण्डिता ।
अधुना तु तद्विनिर्गम्यो भरतवैद्याख्यविशालेभ्यो विज्ञेया इति । It was believed that there was a
special section or a book called स्वरप्रामुख्य which was part of the lost Pūrva texts.
A comparison with the names of mūrchanas given by the Sthānāṅga with those
given by the Saṅgītamakaranda or the Saṅgītaratnākara will show the differ-
ence between these traditions

The Sthānāṅga sūtra, op. cit., further refers to the ' guṇas ' and ' doṣas '
of Gīta. The last verses are noteworthy—सामा गायर मधुर कासी गायर उर च रचन च ।
गोरी गावति चउर बाण विरंब दुई अथा ॥ ३० ॥ विरहर पुण विग्या ॥ तविस्सवे ताणमम पादसर्न ह्यमम गारसर्न
च । गीतविस्ससियममं संघारसत्ता सत्त सत्त ॥ ३१ ॥ सत्त सरा य ततो गामा, मुच्छाण एकीसरी । सामा यण्ण-
पण्णमा समस मयउत्ते ॥ ३२ ॥

Seventy-two arts (*kalās*) are frequently mentioned in early Jaina texts
like the Nāyādharmakakāśa, Rāyapasenaiya sūtra etc. These include dancing
(*naffa*), singing (*gīta*), instrumental music (*raīya*), vocal music (*saragaya*),
drum music (*puṭṭharagaya*) etc. Timing in music (*samattha*) is also referred
to ^१ The heavenly gīta, *vāṇītra* and *nīṭṭa* (*divye gīte dvau vāṇītra divye naffa*) are
referred to in the Rāyapasenaiya, (Pt. Bechardās's ed., 65, p. 135).

^१ Cf. with this the verses from Māṇḍūkyaśikṣā and Nāradaśikṣā quoted
and discussed in *Historical Development of Indian Music*, (by Svāmī Prajñānanda,
Calcutta, 1950), pp. 25 ff

^२ *Rāyapasenaiya-sūtra*, ed. by Pt. Bechardas (Ahmedabad, V S 1994),
211, p. 340. Also see, *Nāyādharmakakāśa*, 1 (N V. Vaidya s ed) 1-23, p. 42,
Samarvājyāga sūtra, Amulya Candra Sen, *Social life in Jaina Literature*, Calcutta
Review, March, 1933; J. C. Jaina, *Life in Ancient India as depicted in Jaina
Carols*, pp. 172 ff. For references to Śukranīti, Bhāgavata Purāṇa Jaya-
maṇḍali on Kāmasūtra etc., see, Durgadatta Tripathi, *The 32 Sciences &
64 Arts*, *Journal of Indian Society of Oriental Art*, Vol XI (1943), pp. 65-67

Music was accompanied by pipes (*ramsā*), *viṇā* (*lants*), clapping (*ṭala*) and rhythmic beating (*ṭalalaya*), following instrumental music.¹

Various musical instruments (*tuṣṭilāṁ*, *tūryāṁ*) are referred. The Rāyapaseṇaya sūtra, refers to sixty musical instruments, in the next section.² H. R. Kapadia has collected a number of references to musical instruments from Jaina literature, in a series of articles contributed to the Journal of the Oriental Institute, Baroda.³ As shown by him, the Jaina Canonical works like the Rāyapaṇṇāyāṁ, Jivāyāvābhigama sūtra, and the Sīhānāṅga sūtra classify musical instruments under *तत*, *तित्त*, *तण* and *तुषिर* (*तुषिर*) and occasionally as *अज्ञतचित्त*. The various texts quoted or referred to by Kapadia incidentally demonstrate the fact that Jaina writers were often conversant with music and musical instruments.

Equally interesting are the various references to Dance and Dramaturgy in Jaina literature. The *naḍas* (*naḍas*) and *naṭṭas* (*naṭṭukas*) are referred to in Jaina canons e.g. in Rāyapaṇṇāyāṁ, I, p. 4. In the Nāyāddhammakahāṇo⁴ we are told that Meghākumāra, after marrying eight girls, passed time happily in his palace, having before him plays of 32 performers, accompanied with song and music of drums played by damsels. The Rāyapaseṇaya sūtra, 66-84, describe thirty two kinds of *nāḍya* performed by Suryābhadeva before Mahāvīra. The list is interesting as most of them are dance dramas, and not mere dramas, they include various types of dances, maṇḍalas etc. J. C. Jaina⁵ has given an analysis of the list given in the Rāyapaseṇaya which, for the interest of students of Sāṅgīta, is outlined below—(1) The first dance drama, shown with accompaniment of orchestral music, representing eight auspicious symbols, viz. svastika, śrīvataḥ, vardhamānaka, nandīyāvarta, bhadrāsana, kalaśa, matsya and darpaṇa. (2) In the second were shown *āvaḍa*, *paccavaḍa*, *seḍḍhi*, *paṣeḍḍhi*, *soṭṭhiya*, *soṭṭhiya*, *pūsa*, *mānavaḥa*, *vaddhamānaga*, *maccharaṇa*, *magaraṇa*, *jāra*, *māra*, *phullatālī*, *paumapalla*, *sāgaratāranga*, *rasanatalatā*, etc. (3) In the third, *līdmiga*, *usabha*, *naraturaga*, *makira*, *viḥaga*, *kinnara*, *vanalāyā*, etc., (4) In the fourth were shown, *egao vanḥa*, *egao cakkavāla*, *duḥao cakkavāla*, *cakkaddhacakkavāla*, etc.

¹ Rāyapaṇṇāyāṁ, op. cit., 63. The whole passage is noteworthy—*किं नै वरेण मन्त्रिणेन तार कणेन विगार विविद्धं तिसमयरेवमद्वयं युजावक्रुद्धरोषयुद्धं रत्न विगणकणमुद्धं सज्जहारयुजवत्तत्तत्तल ताल-ह्य-गद मुसरावत मयूर सम सल्लिख मणोद्धरं निगदिभियपयमवार धुरत युजा वरचाररूपं दिव्यं नटमज्ज येव पगीया वि होया*

² Rāyapaṇṇāyāṁ, 64 pp. 133-134, also 59, pp. 125-128.

³ H. R. Kapadia, *The Jaina Data About Musical Instruments*, Journal of the Oriental Institute, Baroda Vol. II pp. 263-276, 377-387, Vol. III pp. 186-195 Vol. IV pp. 372-392.

⁴ Nāyāddhammakahāṇo 124, p. 23—*एष न से मेहे कुमारो जय पापायवरणप पुट्टमाणेहि सुवगम्यपदि वसतसि सपवनेहि वसीतईवदपदि नाटपदि विहाए*.

⁵ J. C. Jaina, *Life in Ancient India as depicted in the Jaina Canons*, pp. 184 ff.

(5) In this were shown representations of *āśalis* such as *candāvali*, *sūrāvali*, *śalyāvali*, *hamsāvali*, *egāvali*, *tarāvali*, *mutāvali*, etc., (6) In this were shown sun-rise and moon rise, (7) movements of the sun and the moon, *candāgamaha*, *sūrāgamaha*, (8) lunar and solar eclipses, (9) setting of the sun and the moon, (10) This showed the *candamandala*, *sūramandala*, *nāgamandala*, *jakkhamandala*, *bhūtāmāndala*, *gandharvāmāndala*, etc., (11) the gaits of *usabhamandala*, *sihamandala*, *hazavilambiya*, *gayavilambiya*, *hayavilāsiya*, *gayavilāsiya*, etc., (12) *sāgaraparibhāṭi* and *nāgaraparibhāṭi*, (13) This showed the drama of *Nandū* and *Campū*, (14) it showed *macchandaparibhāṭi*, *moyarandaparibhāṭi*, etc., (14 to 19) showed representations of letters 'ka' to 'na', 'ca' to 'ṇa' etc., upto 'ma', (20) then, *asṛjapattaparibhāṭi*, *ambapattaparibhāṭi*, etc., (21) It represented *paumalayaparibhāṭi*, *asoga*, *campaka*, *vāsanti*, etc., (22) *Druya* (*druta*)—dance, (23) *Vilambiya* dance, (24) *Druyavilambiya* dance, (25) *Añciya* dance, (26) *Ribhiya* dance, (27) *Añciyariibhiya* dance, (28) *Ārabhaḍa* (*ārabhaḍa*) dance, (29) *Bhasola* dance, (30) *Ārabhaḍabhasola* dance, and (31) *Uḥḥayantayaparibhāṭi*, *sankuciya*, *pasāriya*, *rayarāya*, *bhāntasambhānta* dance, (32) The last dance drama represented the story of Mahāvīra's life.

Instances can be multiplied like this from the whole of Jaina literature. The *Nisītha-Bhāṣya*, 16. v. 5101, is especially noteworthy: णट्ते होमि अमीय, गीयजुय जु त पाव होर । on this the *Cūrṇi* is—गीयेन विरहित णट्ते, गीयेन जुच पाउग । गीय चउत्विह—तस्मिन् णट्तेम गदमम लयम व ।¹ It also refers to various musical instruments in *Uddeśa*, 17, *sūtrās* 135-138.² The *Angavijjā* again refers to instruments like *vinā*, *Masūrakā*, *Pukhara*, *Daddaraka*, *Ālīngā* and *Murara*,³ and to *Gāyaka*, *Gītākārī*, and *naffaka*.⁴

The very popular story of Kośā and Sthulibhadra is noteworthy. It is found in the fairly old Jaina texts. Sthulibhadra lived c. 150-219 year after Mahāvīra, and was a great Jaina monk. Kośā is said to have 'danced on a needle.' It is generally called 'sūci-ṇṭya' and is interpreted as dancing on the point of a needle, as it would suggest a superhuman performance.⁵ But originally Kośā's dance might have included *sūci cārī* and *karanis* like *śuci*, *ārdha-sūci* and *sūci-11lham*. There is also an *anga hāra* known as *sūci-11dha*

¹ *Nisītha-Sūtram* (pub. by Sanmatī Jñāna-Piṭha, Agra 1960), Vol IV, p. 2.

² *Ibid.*, pp. 200-201.

³ *Angavijjā*, ed. by Muni Puṇyavijayajī (Prākṛit Text Series, no 1, Vārāṇasī, 1957), p. 239.

⁴ *Ibid.*, pp. 230 and 91.

⁵ For details, see, for example, *Āraṇyaka Cūrṇi*, *Pūrtabhāṣya*, pp. 554-55; *Parivijjā-piṭha* of Hemacandra, *sarga* 8, *Uttarādhyayan Tīkā*, 2.29 ff

The *Vasudevahindī* p 293 also refers to *suci nāṣya* (*sūi nāṣam*) A special type of dance associated with *Nalika-valaka* is referred to in another context¹ B J Sindesara suggests It appears from the reference that the girl used to dance until the water filled in a *Nālika* or water clock had slowly trickled out This must have taken 2 1/2 minutes as that is the meaning of *Nālikā* or *Ghaṭi* in Sanskrit At the end of the concert the dancing master used to bathe the girl with water with which the *Nālika* was filled It appears that keeping time was very important in this type of dance² In the same text are a few other references to musical concerts (pp 151 155 56) *Gandharva Vela* or Science of Music and its two expert teachers *Śigṛīva* and *Jyāṣṭhara* as also the two mythical teachers *Nārada* and *Tumuru* are referred to The pupil was given a lute and lute stick of sandalwood to begin lessons (p 126) We are told that *Caṇḍalas* used to sell lutes or *vinas* (p 124)³ A graphic description of a dancing performance by one *Vasantatilakā* is especially noteworthy⁴ As *Vasudevahindī* dates from c 4th 5th century AD it is interesting to find reference to *hastā bhīṣkūḥ bimba nṛyana samcarana lasta karana* etc in the above reference

Saṅgītopaniṣatsūroddhāra

The SUS is divided into six chapters (*adhyāyas*) The detailed contents of the text given elsewhere in this book give an idea of the different topics discussed They also suggest that the original work *Saṅgītopaniṣad* must have been a fairly big comprehensive text like the *Saṅgītaratnākara*

Chp 1—The first *adhyaya* of SUS praises *gīta* and defines *dēśi* *Mārgī* *gīta* is omitted in the SUS The origin of *puṇḍrī* in vv 11 ff is also known to other writers The word *Cihālī* in v 19 is interesting its modern Hindi equivalent is *Cehālā* For an explanation of *Cehālā* see *Saṅgītaśāstra* by K. Vasudeva Shastri (Lucknow 1958) p 231 The *nāḍotpatti* given in this chp is

¹ *Vasudeva Hindī* p 101 cf—तर्हि नालिकागर्हदि सञ्चा नृविही उवन्मियञ्चा ।
दिरण्णाए दम्बिदा । उवन् पदिरुप्प हम्मन्ते सहिरण्णा ञ्सेव पयसा । बुद्धिणेो ह्तिणेो संवरत्त पुरेओ ञ्चसेणेण मणिओ
—अवत्तर पद्मत्तले । हां भवन्—एए मम पेच्छणा पेत्ति । विहीए ञ्चिया महिरण्णाए वल्लिमन्टमेवा ।
नालिकासेणेण उप्पण ञ्चिया ।

² *Journal of the Oriental Institute* Vol X no 1 pp 12 13

³ For other references to *Nṛjaka* dancers dramatic performers etc see *Vasudevahindī* pp 375 352 365 366 292 31 for playing on *vīna* etc ibid pp 127 133

⁴ Cf—ततो तमि मणोरह सगीह नृवरतये मुनिभाए वयलायण्णहोगारावरणदिलासवेसमहुभणियण्ण
सख सखोवन्टिपपल्लिकेव वणपण्णिहट्ठ ह पभमुहापमुह, विव्धोप-गण्णहचारणहुत्त, यस्स घनाद्व
चन्नुअ, हायकाणसचारणविह विदत्त, ततो सरदाह नीयसहसमीस सा पण्णिया वसतत्तिलया ।
Vasudevahindī p 28

very similar to that in the Saṅgītasamayāsāra etc. as shown in foot-notes (text of SUS, pp. 4-5). Next we find two divisions of gīta into nibaddha and anibaddha, nibaddha being further divided into prabandha,¹ vastu and rūpaka. The various prabandhas are named and we are told that both writers and singers of prabandhas have now become rare. Rūpaka is defined, and a comparison with verses from Saṅgītasamayāsāra, quoted in footnotes, SUS. text, pp. 7-8 will show the close analogy between both passages. Next, the six angas, viz., svaras, rāgas, tālas, tennas, birudas and pātapīḍas are explained. Then the divisions of Jāti, Rūpaka, Sūḍas² are given. Next are treated the Dhruvas,³ Mañṭhas, Pratimañṭha, Nisrūka, Rāsaka, Ekātālī etc.⁴

Chp. II—The second chapter, known as *Prastārādī-sopuśraya tālaprakasana adhyāya* first shows the Jaina tradition of the origin of musical instruments and nāṭakas (dramas and dance-dramas) from the *Śankha nidhi*, one of the mythical nine nidhis of a Cakravartin. Others believe that saṅgīta originated from Hara or Śiva. Then begins the treatment of tālas, first, the kālamāna or mātṛas are given. The SUS differs from the general tradition by taking *vīṛāmī* = $\frac{1}{2}$ mātṛa instead of $\frac{1}{4}$ mātṛa.⁵ The prastāravidhī, naṣṭa uddistī and kaṭīta are discussed. It is said that tālas are innumerable, out of these, a few named and described by earlier exponents (*pūṛva sūtrabhīṣ*) are described in the SUS. The Saṅgīta-ratnakara, chp. 5, classifies tālas into mārṅga- and deśī-tālas, the SUS omits the mārṅga-tālas. Śārngadeva discusses in all 120 deśī-tālas, the SUS. gives only 73. Of these, no. 25, referred to as mañṭhaka-pratimañṭhāḥ can be taken as two tālas in which case the total number of SUS. tālas would be 74, including the last one, *Prithvikunḍala* or *Tālaratnāhara*, which, as Sudhākalaśa himself states, is his own innovation. The SUS. does not give tālas like Dvītiyaka, Caturthaka, Pañcama, Pratyaṅga, Yatiḥṭṭa, Man-

¹ The various prabandhas are discussed in detail with citations of examples from Sanskrit, Prakṛt, Apabhraṃśa, old Marāṭhī, old Kannad, old Lāṭa bhāṣa, in the *Mānasollāsa*, Vol. III (G. O. Series—In Press) adhyāya 16, vimsatī 3, pp. 32 ff.

² The *uttamottama-sūḍa* or *sāḍa sūḍa* of SUS. is called *Salasūḍa* in *Saṅgītasamayāsāra* (henceforth SSR.), p. 30 cf. with SUS. p. 8, v. 50, the SSR. p. 38, v. 191. Also see, *Bharatakośa*, p. 968.

³ According to SSR. p. 38, there are eleven dhruvās whereas the SUS. gives sixteen. A few names in the two lists are common. Also see, *Bharatakośa*, p. 302 and pp. 857-858.

⁴ See, *Bharatakośa* under Mañṭha, Rasaka, etc.

⁵ Also see, *Bharatakośa*, p. 617 for another tradition quoted from Vema. *Saṅgītaratnākara*, (ed. by Pandit S. Subrahmanya Shastri, Adyar, 1951), Vol. III. Chp. 5, comm. of Kallinātha on p. 141.

th ka Dheñkī Dombuli etc. given by the Saṅgitaratnākara The Saṅgītacūḍamanī refers to 101 tālas the Saṅgītamakaranda gives the same number In the Ad bharata and Bharat irnava 108 tālas are noted

What is especially noteworthy about the SUS is the fact that it gives *pāṣas* or *pāṣatarnas* (Bola in modern usage) of each of these tālas We have noted above our difficulty in editing this part of the text Since the SUS is based upon a bigger work composed in the end of the fourteen century A D we have here a very early tradition of pāṣas which are not found in works like the Saṅgītaratnākara Saṅgītasamayāsāra and Bharat irnava

Chp III—This third chapter is known as *Ganastara ragadīpralāsana adhyāya* The origin of Pīṇḍa and its being made up of Brahma Viṣṇu and Mahesvara is described according to Brahmanical traditions known to other works Kalita is discussed and in the treatment of *Ganas* a work *Cūḍamani* (text p 56 v 23) is referred to The *Blaratakosa* p 693 refers to only one work *Saṅgita Cūḍamani* of Jagadekamalla which is now published in the G O Series Vol CXVIII (Baroda 1958) Another work *Saṅgita Cūḍamanisara* of Kerala tradition is also referred to by the *Blaratakosa* of cit which seems to be still unpublished but which probably contains pp 48-68 of the G O S edition of the *Saṅgita Cūḍamani* The published text being incomplete it is difficult to say with certainty that the SUS refers to the *Saṅgita Cūḍamani* of Jagadekamalla but it is indeed very likely that this is the text intended by Sudhākalaśa since no other work called *Cūḍamani* is known hitherto The *Saṅgita-Cūḍamani* of Jagadekamalla was an important text composed in c 1138-1150 A D and as noted by Velankar Shastri Parsvadeva has also borrowed from it in his *Saṅgītasamayāsāra* ¹

Laksanas of various svaras are further given in this chapter then are discussed laksanas of gramas murcchanās tanās and list of *srutis* ²

The list of *srutis* given in the SUS differs from the lists of *Saṅgita makaranda* ³ *Saṅgitaratnākara* and *Nāṭyasastra* In the printed text SUS p 62 v 68 there is a misprint *prasannamadana* should be read as *prasanna*

¹ *Saṅgita-Cūḍamani* ed by Pandit D K Velankar Prastavana (Saṅskṛit) p 3

² There is no sruti in p 60 of the text Read रवि ह्रदिलम्बम् for रवि ह्रदिलम्बम् after v 70. Also in v 72 read गिरजलम्बम् for गिरजलम्बम्

³ See *Saṅgītamakaranda* (G O S no XVI) Intro p VI and p 8 vv 78-84 *Saṅgitarā* Vol I Chp 1 vv 27 ff Also see Pandit Omkārnāth Thakur *Prayaga Bharati* (Kosi 1956) pp 38-55 for a discussion on *srutis* and *Bharatakosa* pp 682-83 955-56

madana or *prasanna tadana* But the total number of śrutis given in the *SUS* would be 21 unless we take *para* in v 68² as a name of a śruti

Next six principle ragas are discussed along with their *thasas*. For a discussion on classification of ragas according to various texts see O C Ganguly *Ragas and Raginis*, and its various appendices. It may however be noted here that the *SUS* is the earliest known datable work giving iconography of different ragas. The oldest known miniature raga paintings of Western India from a paper ms^c of c late fifteenth have been published by Sarabhai Nawab in his *Masterpieces of Kalpa sutra Paintings* figures 142, pp 17 and some early Gujarati raga paintings in *ibid* figures 43-50, pp 8-11 assigned by him to late sixteenth century A D

The various *angas* *upangas* etc of the different ragas are referred to in a summary way. The Ragas are not discussed in detail in this abridged version but probably Sudhakalaśa did so in his bigger work. The *alankaras* discussed next may be compared with the *Bṛhaddeśi*¹. Our text refers to 18 *alankaras* according to traditions of the *Gaurimata* the treatment of *alankaras* in *SUS* differs from that in the *Sangitaratna* *ara adhyaya* 1 *prakaraṇa* 6

Chp IV—The fourth chapter known as *Caturvidharādya prakāśana adhyaya* deals with four types of musical instruments *tata ghana suśir anaddha*². The view about *panca-sabdah* or five types of *nadas* given in v 5 may be noted and compared with that of *Sangitamakaranda* etc. Names of various *vinas* are given as also of the *vina* *pranas* and *Alaptis*. It is said in v 24 that instruments like *pañṭauja* which are played by fingers are included in the *tata* class. Now *pañṭauja* if it is similar to *pañṭharaja* would come in *anaddha* class rather than the *tata* class. Now vv 91-92 in this chapter would suggest that *pañṭauja* is a variety of *pañṭaha* and is to be included in the *anaddha* class³. It is probable that ms P is right in omitting v 24 altogether from this chapter.

The text gives an interesting mythical account of the origin of *mura* *ja* which (according to Jains is from the *śankha nīdhī* but) was first made by Śiva according to popular belief, from the skin and entrails of the demon *mura* killed

¹ *Bṛhaddeśi* of Maṭaṅgamuni (Trivandrum 1928) pp 35-44

² This may be compared with the earlier Jaina classification into *śat*, *viśat*, *pan* and *suśir* given in *Sthānanga sūtra* *Jñānabhigama sūtra* etc and the commentary of Abhayadeva on *Vijayapannati* 5 etc discussed by Kapadia H R in *Journal of the Oriental Institute* Vol II pp 264 ff. The *viśata* of earlier writers is *anaddha* of Hemacandra and others. But Malayagiri Suri strikes a different note for which see Kapadia H R, *ibid* p 266

³ For *aruja* also see *Aurapātam* (Madras 1957), chp 31 p 57

by Rudra himself. For the origin of *muraja* from *murāsura* also see Cikkaś account quoted in *Bharatakosa* p. 499.

Chp १—This chp is called *Nṛtyapaddhati prakāśana-adhyaya* and is devoted to dancing which is one of the essential elements of Indian Saṅgita. According to our author Nṛtya is desired on occasions like entry (praveśa) in a house, palace or city; pilgrimage, appointment of a king, marriage and festivals like that of birth of a son. It is said that Brahma first taught Nṛtya to the sage Vasiṣṭha at the request of Indra. Vasiṣṭha conveyed it to his hundred sons. At the request of Indra Nṛtya composed of *lasya* and *tandava* was taught to Rāmbhā, Uṛvāsi and others. According to *Sudhakarāśa* Nṛtta is *nara kṛta* mainly performed by males. Nṛtya is *nari kṛta* or performed by females whereas Nāṭya and Nāṭaka are said to be performed by both males and females.¹ The *lasya* originating from Gaurī is said to be endowed with delicacy and grace (*sukumaram*) while the *tandava* created by Rudra is *viśamam*, terrific or void of the delicacy.² The *lasya* was later communicated to Uṣā, the daughter of Dana. In the heavens Gandharva Viśvavasu having studied Nṛtya taught it to Citrarathā who in turn instructed Parthā. Arjuna again taught this to

¹ For an account of and discussion on various theories regarding origin etc. of Nāṭya, Nṛtta and Nṛtya see, K. M. Varma *Nāṭya Nṛtta And Nṛtya their Meaning and Relation* (publ. by Orient Longmans, Bombay, Calcutta, Madras 1957).

² Cf. वे गौतम । सुखेन मन्थं नृपतिमागत । देवेन चापि सन्धोक्तं लघुस्तान् प्रवृत्तम् ॥ 'नित्यप्रयोगमाश्रित्य नृत्तनल्लक्षणम् । प्राच्ये तान्त्रिके चैव स्तुत्याश्च ये भवेत् ॥ NS 4 266-67 Vol. I pp. 180 ff. Abhinavagupta's comment on these verses may be noted. He writes—तान्त्रिके चैव स्तुत्याश्च । एतेन सन्धिर्वाप्यगीवन्दादेन प्रवर्तते । Also see NS 4 259-266 and comment of Abhinavagupta on above op cit (GOS 2nd ed.) pp. 167 ff. Bharata writes—येषां ब्रह्मात्मनो विष्णोश्चालदेव च ॥ सुहृन् भगवता दत्तास्तान्ने सुखेन तान् । तेनैव हि तन् सम्यक्प्रमाणमपि कृतं ॥ नृत्तप्रयोगे सुखे च स तान्त्रिक इति स्मृतं ॥

Varma K. R. *Op Cit* pp. 34-36 suggests on the basis of above passages of the NS that *tandava* means so far as Nāṭyaśāstra goes nothing but *nṛtta*. But it seems that *nṛtta* is used in a wider sense by Bharata in the NS compare for example NS 4 302-314. Varma further states. In a few places the word *sukumaraprayoga* occurs which obviously meant what we understand now by *lasya*. This is further supported by the *SUS* saying सुकुमारं तु तद्व्यस्यम् (Chp 6 v. 9). Varma *op cit* p. 35 suggests that the NS does not use the word *tandava* in the sense of *nṛtta* as has been suggested by Abhinavagupta in his commentary. The *SUS* 6 9—सुकुमारं तु तद्व्यस्यं तद्व्यस्यं विषयान्तरम् suggests to our mind correspondence with *रहित* and *उद्वेग* of Bharata in NS 4 311-312 Vol. I p. 201. For *sukumar* also see NS 4 303 p. 197.

Uttarā, the daughter of Virāta (—king) but she forgot it due to grief on the death of her husband Abhimanyu. This art, according to Sudhākalaśa, was again obtained by King Palaka, from Śiva through worship and propitiation. It later became popular amongst human beings on this earth. King Pālaka seems to be the same as the son of Pradyota of Avanti, well known to Jaina traditions.

Sudhākalaśa then explains *Ṛṣiya* as *galasya vikṣepah*, throwing of limbs (movements of limbs, dance) and derives it from √ *nṛt*¹ and says that it is threefold according to *anga upaṅga pratyanga-bhedah*. Then he goes on to enumerate the six divisions of each of the above three, along with their subdivisions. In the foot notes to the text of this portion I have added a few comparative notes, giving references from Nāṭyaśāstra, Abhinaya darpaṇa, Bharatārṇava, Saṅgitaratnākara and Bhāratakośa. It is not possible to discuss in detail the various views on these topics in this short introduction.

The various hastas, karanas etc., enumerated in the SUS may also be compared with those in the Orissi dance discussed in *Marga*, Vol. XIII no. 2 for March, 1960.

The *Viṣṇudharmottara*, third *khaṇḍa*,² has several adhyāyas on Dancing. In chp. 26, it gives a list of 22 *asamyuta hastas*, omitting *ūṇanabha* and *paśśurita* of our text. Some of the verses giving the names of hastas are very similar in both the *Viṣṇudharmottara* and the SUS. In the list of 13 *samyutahastas*, the SUS replaces *śunanda* for *avahittha* of the *Viṣṇudharmottara* (henceforth referred to as VDh). The VDh gives 29 Nṛttahastas. For further remarks on the number of different hastas according to different texts, see footnotes on pp. 101, 110 of the text of SUS.

For sthānas and sthānakas discussed in this chp. also see VDh adhyayas 21-23.³

¹ This is also the meaning by Dhanika, commentator of Dasarupaka see also, Varma, *op. cit.*, pp. 1-2, compare also the views of Vipradāsa, Kumbha and others, on *Nṛita* and *Nṛitya*, quoted in *Bharatakośa*, pp. 340-41, 875-76. Compare also *Saṅgitaratnākara*, 7. 1-33 for Śaṅgadeva's views on Nāṭya, Nṛitya, Nṛtta, Lāsya, Tāṇḍava, etc.

² *Viṣṇudharmottara-Purāṇa third khaṇḍa*, Part 1 (GO Series, Vol. CXXX, Baroda, 1958). The first part gives the text, ed. by Dr. Priyabala Shah. *Ibid*, part 2 (GO Series) is in the Press and will be published shortly. In the second part, pp. 56 ff., Dr. Priyabala Shah has described and discussed the different limbs, cāris, karanas etc. as given in the text.

³ *Op. cit.*, part 1, pp. 53 ff., and part 2, pp. 49 ff.

Chp VI—The 1st chp entitled *nṛtyapaṭṭhaḥ prakaśana adhyaya* contains treatment of dancing from the previous chapter. It begins with treatment of *karanas* in vv 4 ff and the author says that just as a raga is produced by (a certain) use of *svaras* *gramas* etc even so is produced a *karana* by (proper) use of positions of *angas* *upangas* *pratyangas* etc. Each *karana* expresses several *bhavas*. *Karana* is explained as co-ordination of hand and foot (*hastapada samayogah*) in the *Nāṭyaśāstra* 4.30 and in the *Viṣṇudharmottara* adh 20 v 3. According to *Abhinavagupta* any movement of hand and foot is not *karana* but only that movement in which beauty enters can be called a *karana*.¹ Śārngadeva adds movement of other limbs when he states *śat* = *kr̥ṣṇa karapādader* = *vilasana* = *atruṣaḍ* = *rasa* ; *Parvanam nr̥ṭakaranam* *ḥhinavaḍ* = *Bhīmasenavaḍ* .²

Sudhālalasa says that *āṅgharās* are produced by *karanas* (text p 137 v 112—*karanaīrja utah*) . The *Viṣṇudharmottara* khaṇḍa III 20.36 also says so.³

¹ Cf.—हस्तपादमयागं गृह्यते करणं भवेत् ॥ NS 4.30 *Abhinavagupta* commenting on it writes—क्रिया वरण । वस्य क्रिया । नृत्तस्य । यात्रार्ण विलासनेष्वस्य । ऐशोपायवियवृत्तक्रियादिभ्यो व्यतिरिक्ता या तद्विधा करणमस्ये । × × × × चलावदेवैहपि [वय] मौढ्यदुर्बल्येनेन मयिगम्य नाम । NS (GOS 2nd ed) Vol I pp 90-91

The following remarks of *Abhinavagupta* on हस्तपादमयागे in NS 4.30 may also be noted—हस्तोपक्रान्तस्य पूर्वकार्यवर्तिशास्त्रादङ्गापाङ्गादे पादोपक्रान्तस्य चापरस्तम्भतयापङ्कजपूरज्ज्वालाचरणदे सङ्गतताऽपुष्टितत्वेन वृत्तिबोधने । पूर्वक्षेत्रमयोगत्वागेन समुचितक्षेत्रान्तरप्राप्तिर्यन्ततया एता क्रिया तत्परणमित्यर्थे । NS 101 I p 90

² *Saṅgita ratnākara* (Alyar ed) 7.548-49 also see comm of Kallinātha on above op cit pp 191-192. Kallinātha writes—आदिगन्धेन शिरोवध्वा पाशकटीना च ग्रहणम् । विविधा क्रिया । शिखासेव अङ्गोभया एतं विविधा करणानि क्रिया कारणम् । तदेव नृत्तरणं स्यात् ।

³ *Āṅghara* is generally explained as *angavikṣepah* cf for example Hemacandra *Abhidhāna Cintāmaṇi* 2.156. *Abhinavagupta* explained it as—अङ्गानां दान्तान्ते प्राप्यपरतोऽङ्गहार । हारव चाप हार प्रयोग । अङ्गनिवर्त्तो हारोऽङ्गहार । NS vol I (GOS 2nd ed) p 89. Hemacandra in his own comm on the *Abhi Cn* cited above notes—अङ्गानां हारं सज्जासज्जान्तरनवन अङ्गहार अङ्गानां हार इव, शोभाजनवार्ता, अथवा हारवच हारावनिविधौ, अङ्गवधानो हार अङ्गहार, विपरहस्तादिर्विचित्रा । Kumbha quoted in *Bharatakośa* p 787 says—अङ्गवलेखयोगेन वे हारा इति निर्दिता । मण्यवपन्मणेन वेङ्गहारा सृष्टा युये । Śārngadeva writes—अङ्गाङ्गवृत्तिरे देहे हारणं सङ्गितमङ्गम् ॥ ७९० ॥ मादोरोपरपरपरपरपरहारादेऽपि विधीत । वदा हारो हारस्याप्य प्रयोगोऽङ्गरेति सृष्ट ॥ ७९१ ॥ *Saṅgita Ratnākara* (Alyar ed vol IV) 70-91 pp 252 ff. Hamura borrows these verses from Śārngadeva. Also see *Saṅgitanārṇyaṇa Vipradāśa* and Aśoka quoted in *Bharatakośa* pp 6-7 787. Compare also with SUS p 137 v 114 the following from *VDh*—दे नृपहृदये चैव भोगे नृत्तमात्रम् ३७ । विनि वरापक्षेव युगुनि लङ्घनं । दक्षेव वरणानि स्युः सहायक इति

According to NŚ. 4 17 ff., the angahāras were evolved by Tāṇḍar at the bidding of Maheśvara. Bharata enumerates 32 aṅgahāras and says that all aṅgahāras are accomplished with the help of karanas (*sarveṣām aṅgahārānām niṣpattiḥ karanaiḥ*—NŚ. 4 29), the *prayoga* of angahāras is said to be depending upon—based on—karanas.¹

The SUS descriptions of the karanas are not in full detail and sometimes it is difficult to understand its form and nature thoroughly. So also it is difficult to fully grasp the text of Bharata for an actor who wants to put the karanas in practice. Fortunately the relief panels illustrating most of these karanas according to Bharata help us. In the foot-notes I have quoted almost all definitions of karanas given by Bharata in NŚ. to enable the reader to find out points of agreement and disagreement between the traditions followed by Bharata and Sīdhākalaśa. But the ambiguity or incompleteness of the descriptions of karanas in the SUS comes in the way of a complete comparative study. The SUS. tradition is especially important as it may with confidence be regarded as the tradition in Western India during the thirteenth and fourteenth centuries.

It may be noted here that the famous Kalpa-sūtra ms. in the Shri Dayā-Vimala Bhāṇḍāra, Devaśāno Pādo, Ahmedabad, contains several miniature illustrations (on borders of the different folios of this ms.) of karanas, rāgas etc. It would be worthwhile publishing each of these paintings and comparing it with the dance traditions noted in the SUS and in the Sangītarāja—Nṛtyaratnakōṣa of Mahārānā Kumbha. The above-mentioned Kalpa-sūtra manuscript probably dates from the fifteenth century A. D. and would, therefore, be very useful for a comparative study with the SUS. and for understanding of Bharata-Nāṭya traditions of Western India. I am appending here a comparative table of names, enumerated in order, of the various karanas as recorded in the SUS. and the NŚ, to show how such studies are essential and valuable.

Name & Order—SUS	Order of Name—NŚ.
1 Talapuṣpaputa	1
2 Valitoru	3
3 Apaviddhaṁ	4

स्वप्न ॥ २८ ॥ पद्मिनीं सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नैवमित्यथा । करैरिह संयुक्ता अङ्गद्वारा इति स्मृता ॥ २९ ॥ *VDh.*, 20. 37-39 (G.O.S. ed.), p. 50. The *VDh.* again seems to have taken NŚ. 4. 28-33.

¹ Cf.—एतेषां तु प्रवक्ष्यामि प्रयोगं करणश्रवम् ।

हस्तपादप्रसारस्य यथा शोभ्यते प्रयोगेति ॥ २८ ॥

× × × ×

पद्मिनीं सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नैवमित्यथा ।

करैरिह संयुक्ता अङ्गद्वारा इति स्मृता ॥ २९ ॥

*Name & Order—SUS**Order of Name—NS*

4	Samanakham	5	
5	Linam	6	1
6	Svastikarecitam	7	
7	Mandalasvastikam	8	
8	Recitam	(cf no 9—Nikuṣṭitam)	
9	Nikuṣṭitam	(? cf no 10 Arddhamikuṣṭitam)	
10	Kaṭividdham	11 (Kaṭicchinnam)	
11	Arddharecitam	12	
12	Vaksahsvastikam	13	
13	Unmattam	14	
14	Svastikam	15	
15	Prṣṭhasvastikam	16	
16	Diksvastikam	17	
17	Ūrdharecitam	(cf no 18 Alatakam)	
18	Kaṭisamam	19	
19	Aksiptarecitam	20	
20	Viksiptāksiptakam	21	
21	Arddhasvastikam	22	
22	Añcitam	23	
23	Bhujangatrasitam	24	
24	Ūrdhvajanu	25	
25	Nikuncitam	26	
26	Bṛmhitam	(27? Mattallī)	
27	Vaktramarecitam	(28? Arddhamattallī)	
28	Recitanikuṣṭitam	29	
29	Padapaviddhakam	30	
30	Valitam	31	
31	Ghūrṇitam	32	
32	Lalitam	33	
33	Danḍapakṣam	34	
34	Bhujangatrasarecitam	35	
35	Nupuram	36	
36	Vaiśākharecitam	37	
37	Elamaram	38	
38	Caturam	39	
39	Bhujagñācitakam	40	
40	Danḍarecitam	41	
41	Vijcikānikuṣṭitam	42	
42	Kaṭirecitam	(43 Kaṭibhrāntam)	
43	Latāvṛṣṇakam	44	

<i>Name & Order—SUS</i>	<i>Order of Name—NŚ.</i>
44 Chinnakam	45
45 Vṛścikarecitam	46
46 Atmsāñcitam	(47 Vṛścikam)
47 Vakṣorecitam	(cf 48-Vyamsitam)
48 Pārsvanikuṣṭitam	49
49 Lalītatilakam	50
50 Krāntam	51
51 Kuñcitam	52
52 Cakramanḍalam	53 (but comparable with no 54 of Bharata)
53 Nīlambasvastīkam	?
54 Ākṣiptam	55
55 Talavilāsitam	56
56 Argalam	57
57 Vikṣiptam	58
58 Varitām	2
59 Dolāpādam	60
60 Vivṛttakam	62
61 Nivṛttam	61 (Vivṛttam, Nivṛttam)
62 Pāśvakyāntam	63
63 Pṛṣṭhakuñcitam	(cf. 64-Nistambhitam)
64 Śīrṣavalitam	(cf 65 Vidyutbhṛāntam)
65 Atikrāntam	66
66 Vivartitam	67
67 Gajakrīḍitam	68
68 Talasamsphoṣitam	69
69 Gaṇḍasūci	71
70 Parivṛttakam	72
71 Pāśvajānukam	73
72 Gṛdhṛāvālinakam	74
73 Sannatam	75
74 Sūci	76
75 Arddhasūci	77
76 Sūciṣiddham	78
77 Vihvitam	(Cf. 79—Apakrāntam)
78 Sarpitam	81
79 Daṇḍaplitam	82
80 Harinaplutam	83
81 Prekṣhohitam	84
82 Nīlambam	85

<i>Name & Order—SUS.</i>	<i>Order of Name—NŚ.</i>
83 Skhalitam	86
84 Karahastam	87
85 Prasarpitam	88
86 Simhavikrīḍitam	89
87 Simhākarsanam	90
88 Pārśvasamghatītam	?
89 Upasrtam	92
90 Talasamghatītam	93
91 Janitam	94
92 Patitotpatitam	?
93 Padonukṣiptam	?
94 Flakrīḍitam	97
95 Uruvrttam	98 (Urūdvrttam)
96 Madanaskhalitam	99
97 Pādākrantam	(Cf. 100—Viṣṇukrāntam)
98 Latākuḍcitam	(Cf. 101—Sambhīrāntam)
99 Kaṭinikuṣṭitam	(Cf. 102 Viṣkambham)
100 Udgghāṭitam	103
101 Vrsrbhakrīḍitam	104
102 Lolanam	105 (Lolitam)
103 Nāgāpasarpitam	106
104 Śakaṭāsyam	107
105 Gangāvataranam	108

It will be seen that the total no. of karaṇas actually described by SUS is only 105 and not 108. It may also be remembered that in some cases, though the names correspond, the definitions may not fully correspond, (cf. For example, *sarpitam* of NŚ and SUS.) while in others the definitions seem to correspond though the names differ. Karaṇas like *Āvartam* (no 59 of NŚ), *Garudaplutam* (no. 70), *Mayūralāitam* (no 80) and *Ardhanikuṣṭitam* (no. 10) of Bharata are omitted and do not seem to correspond with any of the karaṇas of SUS.

We have noted in the foot-notes references to other definitions of karaṇas quoted in the *Bharatavakya*. It may be noted that the VDH. chp. 20 gives a list of karaṇas, but names like *Vānarapluta*, *Mattallī*, *Ardhamattallī*, *Mayūralālita*, etc. are not found in the SUS.

Our text refers to 32 *aṅgahāras*. The VDH 20. 26-34 gives a list of 36 *aṅgahāras*.

Next, the SUS. notes the 32 types of *bhramarīs*.¹ After this the 32 *carīs*—16 on the ground (*bhumjā*) and 16 above the ground (*nabhojā*) are named. The *Cārīs* are said to be *kaṭerādhobhātā* (text p 139, v. 123). According to NS. 10 3—*ekapadaṣṭracharo yāh sa Carīyabhisamjñitā*—movement of one foot is *Cārī*.²

Sudhākalaśa, after listing the *Cārīs*, says that in his age the dancers are not learned, they do not know the texts on dancing whereas those who study the texts do not practise dancing. But a study of this science is never properly done without the help of dancers. Thus the texts are not quite explicit and traditional knowledge from dancers themselves is essential. The dancers have their own notes, mostly in their own dialect and they learn dancing through notes in their dialect only. This is also the case, as we know, with our traditional architects or *śāḍṭas*, *sūtradharas*. As we all know today ancient works on architecture are at present not easily understood, technical terms used in these texts, have often to be properly understood from these artists who often follow scrappy notes traditionally handed down to them. The *Nartakubhaṣā*, as noted by our author is again peculiar. Artisans like goldsmiths and others even, today, often have their own special *bhaṣā*. Their symbols, terms etc are not understood by others. This is called "*Parasī*" in Gujarat and Rājasthan. Sudhākalaśa gives some specimen of the "*Pārasī*" of Nartakas (text pp 140-141). It would be worthwhile making a search for such *Parasīs* and notebooks of dancers, architects etc., and publish them.

I am thankful to Muni Śrī Punyavijayaji and the Director of the Bharatiya Sanskriti Vidyā-Mandir, Ahmedabad for the kind loan of MS P and to the Managers of Śrī Ātmārāji Jaina Jñāna Mandir, Baroda, for the loan of ms H.

I am also thankful to my friend and colleague Shri J. S. Pade-Shastri who has helped me in various ways in editing this text. To Prof B J Sandesara, the Director, Oriental Institute, Baroda, I am thankful for the interest

¹ For remarks on *bhramarīs*, see below, foot note 2 on SUS text p 139. Bharata defines *Bhramarī* but does not give list of *Bhramarīs*.

² Some ms of NS read as NS. 10 1—एव पादस्य गङ्गाया करो वटपातस्यैव च । समान करो चेष्टा चारीति वरीरिणिना । Cf. also the following remarks of Bharata—वागमि प्रवृत्त नृप चारीभिश्चेष्टित तथा । चारीभि. दासमोक्षश्च चार्यो युद्धे च रीरिणिना ॥ ५ ॥ यदेतत्प्रवृत्त नृप नृपगतयेव मरिचतम् । न हि चार्या विना विविद्राष्ट्रसङ्ग सम्भवत्ये ॥ ६ ॥ NS 10. 5-6, (G O S ed) Vol II. pp. 94-95, also see comm. of Abhinavagupta thereon. In VDH. 24 63 also *Cārī* = movement of one foot. The VDH. 20 22-23 further states—सुवृत्तादादाच्चेष्टा चारी भवति चारत् ॥ २२ ॥ एतेरन्मुद्रितैर्योया महाचारी नरेभ्यः ।

ग्रन्थस्थ-विषय-सूची

प्रथमोऽध्यायः (गीतप्रकाशनो नाम)

	पुटाङ्का	स्रोकाङ्का
जिनस्तुति	१-१४	१-९५
भारतीस्तुतिः	१	१
गुरुनमस्कार	"	२
पूर्वग्रन्थकाराणामुल्लेख	"	३
गीतस्तुतिः प्रशंसा च	"	४
देवी-व्याख्या	२	५-७
गीतं भ्वराश्च	"	८
पिण्डोत्पत्ति नादोत्पत्तिश्च	२ ३	९-११
गीतम्	३-५	१२-३०
प्रबन्धा	६	३१-३२
रूपकम्	६-७	३२-३७
अङ्गपट्कम्	७	३८-४१
जातय सूडाश्च	७-८	४३-४५
ध्रुवा	८-९	४६-५१
मण्डका	९-१०	५२-६८
प्रतिमण्डा	१०-११	६९-७२
नि सारुलक्षणम्	११	७३-७६
अट्टतालक्षणम्	११-१२	७७-८०
रासरुलक्षणम्	१२	८१-८५
एकतालीलक्षणम्	१२-१३	८६-८९
सूडा	१३	९०
	१३-१४	९१ ९५
द्वितीयोऽध्यायः (तालप्रकाशनो नाम)	१५-५३	१-९८
परमं मह —वन्दनम्	१५	१

	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
विजयी नाद	१५	२
जैनमते बाधोत्पत्ति	"	३-४
ताल-प्रशसा	"	५ ६
ताला मात्रिकानुदय	१६ १९	७ २२
प्रस्तारा - नष्टोद्दिष्टकलितादय	१९-२३	२३ ३८
ताला - मानभेदात् त्रैविध्य च	२३ २४	३९-४३
तालाना लक्षणानि पाठादयश्च	२४ ५३	४४ ९८
एकमात्रिकताला	२४	४४
१ एतता	२४	४५
२ आदिताल	२४ २५	४५
३ चण्डानि सारक	२५	४६
४ क्रीडाताल	२५-२६	४६
५ अतराक्रीडा	२६	४७
६ तृतीयक	२६-२७	४७
७ लघुसोखर	२७	४८
द्विमात्रिकताला	२७ २८	४८ ४९
८ शम्भुताल	२८	५०
९ तुलसील	२८-२९	५०
१० हस्तनील	२९	५१
११ द्वितीयक	२९	५१
१२ गारुगि	२९ ३०	५२
१३ प्रतिताल	३०	५२
त्रिमात्रिकताला	३०	५३
१४ रतिताल	३०	५४
१५ नि सारक	३० ३१	५४
१६ दर्पण	३१	५५
१७ सिंहलील	३१	५५
१८ पद्मताल	३१	५६
१९ बुडकक	३२	५६
चतुर्मात्रिकताला	३२	५७ ५८
२० वधापन	३२	५९
२१ उरीक्षण	३२ ३३	६०

	पुटाङ्का	स्रोटाङ्का
२२ मन्त्राल	३३	६०
२३ वर्णभित्त	३३	६०
२४ गालन	३४	६१
२५ मण्डकप्रतिमण्ड	३४	६१
२६ विषमताल	३४-३५	६२
२७ रत्नताल	३५	६३
२८ मन्त्रिमाल	३५	६३
२९ प्रतापवर्धन	३५ ३६	६४
३० लीनता	३६	६४
३१ रागावर्धन	३६	६४
पञ्चमात्रिकताल	३७	६५
*३२ अभङ्ग	३७	६६
३३ रायवङ्गाल	३७	६६
३४ व्यथवर्ण	३८	६७
३५ अभिनन्दन	३८	६७
३६ राजावचाधर	३८	६८
३७ राणवङ्गाल	३८	६८
३८ वर्धन	३९	६९
३९ उत्तरव	३९	६९
षाण्मात्रिकताल	३९	७० ७१
४० चाचपुत्र	३९	७२
४१ अनभिज्ञ	४०	७२
४२ पारिक्रम	४०	७३
४३ उद्धपटताल	४० ४१	७३
४४ वनमाला	४१	७४
४५ कल्प	४१	७४
४६ कोविलाप्रिय	४१ ४२	७५
४७ मकरद	४२	७५
४८ सुकुन्द	४२	७६
४९ चिन्टमाली	४२-४३	७६
५० वन्दुक	४३	७७

* अत आरभ्य तात्रपठरशोऽङ्ग मुद्रणदापस्त तात । ३२ इति सङ्ख्याक अभङ्गतालस्य समाधानं,
किन्तु ग्रन्थसिद्धि ३३ इति सङ्ख्याक मुद्रित इ य ५० ५३ पर्यन्तम् तात्रसङ्ख्याक ७४ पर्यन्तं विशद्वि
अङ्का शेषनीया । अत्र विषयानुसारं समाचीनां शोभिता अङ्का दत्ता ।

	पुटाटका	श्लोकारका
५१ धार्वाति	४३	७७
५२ शारभगी	४३	७८
सप्तमात्रिकताला	४४	७ ८७९
५३ राचूडामणि	४४	८०
५४ नान्दीताल	४४	८०
५५ धीनन्दन	४४ ४५	८१
५६ चतुर्मुख	४४	८१
५७ नारादण	४४	८२
५८ दीपक	४४	८२
अष्टमात्रिकताला	४६	८३
५९ चयपुट	४६	८४
६० उदताद	४६	८४
६१ जयश्रीताल	४६-४७	८५
६२ जयमङ्गल	४७	८५
६३ धीरज	४७	८६
६४ हस्ताद	४७-४८	८६
नवमात्रिकताला	४८	८७
६५ चयताल	४८	८८
६६ वमन	४८	८८
६७ रङ्गायतन	४८-४९	८९
दशमात्रिकताला	४८-४९	८९ ९०
६८ रङ्गप्रदीपक	४८ ४९	९१
६९ पञ्चिनायनक	४९-५०	९१
७० पार्वतीलोचन	४९-५०	९२
७१ सिद्धिकीर्ति	५१	९२
त्रिदशमात्रिकताला	५१	९३-९४
७२ पूर्णचन्द्रताल	५१	९४
षष्ठमात्रिकताला	५२	९५
७३ पृथ्वीकुण्डलताल (तालरत्नाकर)	५२ ५३	९६ ९७
तृतीयोऽध्यायः (रामादिप्रकाशनो नाम)	५४ ७३	१-१३१
धीतरागगुणगाने मुक्तिगामित्वम्	५४	१
कालितम्	५४ ५६	२-२२

गणा*	पुटाङ्का	स्रोकाङ्का
स्वरा	५६-५७	२-३४
पङ्जस्वरलक्षणम्	५७-५८	३५-४०
ऋपभस्वरलक्षणम्	५८-५९	४१-४३
गान्धारलक्षणम्	५९	४४-४५
मध्यमलक्षणम्	५९	४६-४७
पञ्चमलक्षणम्	५९	४८-४९
धैनतलक्षणम्	५९-६०	५०-५१
निषादलक्षणम्	६०	५२-५३
ग्रामलक्षणम्	६०	५४-५५
मूर्च्छनालक्षणम्	६०	५६-५७
तानालक्षणम्	६०-६१	५८-६३
श्रुतिलक्षणम्	६१-६२	६४-६६
रागा	६२	६७-७०
समापथ्रीरागलक्षणम्	६२-६३	७२-७६
समापवसन्तलक्षणम्	६३-६४	७६-८३
समापनैरवलक्षणम्	६४	८४-८७
समापपञ्चमलक्षणम्	६४-६५	८८-९३
समापमेघरागलक्षणम्	६५-६६	९४-९९
समापनट्टनारायणलक्षणम्	६६-६७	१००-१०५
रागाङ्गा	६७	१०६-१११
भाषाङ्गा	"	११२
क्रियाङ्गानि	"	११३
उपाङ्गानि	६८	११४
चतुर्विधरागा	"	११५
अलङ्कारस्वरकरणपाटकरणानां लक्षणम्	"	११६-११८
चतुर्थोऽध्यायः (वाद्यप्रकाशनो नाम)	६८-७३	११९-१३०
वीतरागस्तुति	७४-८८	१-९८
चतुर्विधवाद्यानि	७४	१
	७४	१-४

	पुगाटका	सोकाटका
पद्मशब्दा	७५	५
ततःपद्मीणादिलक्षणम्	८९-७७	६-२३
ततःवाद्यानि	७७	२४
घनवाद्ये तालसाम्यतालज्ञातरीलक्षणम्	७७	२५-२८
सुपिरे वयलक्षणम्	७८-७९	२९-४०
शङ्खलक्षणम्	७९	४१
मुहलक्षणम्	७९	४२
भेरिलक्षणम्	७९	४३
शृङ्गलक्षणम्	७९-८०	४४
वसुलीलक्षणम्	८०	४५
अन्यानि सुपिरवाद्यानि	८०	४६
मुरजोत्पत्ति - मृदङ्गपादा - मुरजलक्षणं च	८०-८७	४७-८९
आनन्दवाद्यलक्षणम्	८७-८८	९०-९४
पञ्चमोऽध्यायः (नृत्यप्रशसनो नाम)	८८-११५	१-१४१
जिनपतिस्तुति	८८	१
नृत्यविद्योत्पत्ति विस्तारश्च	८८-९०	२-१६
त्रिभिः नृत्य	९०	१७
अङ्गागानि	९०	१८
उपाङ्गानि प्रत्यङ्गानि च	९१	१९-२१
शीर्षाणि शिरोलक्षणं च	९१-९२	२२-२७
दृष्टिलक्षणम्	९३	२८-३१
दर्शनलक्षणम्	९३	३२-३४
ताराकर्मलक्षणम्	९४	३५-३८
पुटकर्मलक्षणम्	९४-९५	३९-४२
भ्रूकर्मलक्षणम्	९५	४३-४५
नासालक्षणम्	९६	४६-४८
अधरलक्षणम्	९६	४९
कपोललक्षणम्	९६-९७	५०-५१
चिबुककर्मलक्षणम्	९७	५२-५४

	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
सभेदप्रथमाङ्गशीर्षलक्षणम्	९३-९८	२८-५६
श्रीवाकण्ठस्कन्धलक्षणम्	९८	५७
हस्तकर्माणि	९८	५८-६१
हस्तचारः	९९	६२
हस्तक्रियालक्षणम्	९९-१००	६३
बाहुचारलक्षणम्	१००	६४-६५
चतुःपट्टिहस्तकलक्षणम्	१००-११०	६६-११२
अस्युतहस्ता	१००-१०८	६६-८१
१ पताक	१०१	७०
२ निवेताक	१०१	७०
३ कर्तारामुख	१०१	७१
४ अर्द्धचक्र	१०१	७१
५ अराल	१०१	७२
६ शून्तुण्ड	१०१	७२
७ मुष्टिक	१०२	७३
८ क्षिप्र	१०२	७३
९ कफिय	१०२	७४
१० खटिकामुख	१०२	७४
११ सूचीमुख	१०२	७५
१२ पद्मबोश	१०२	७५
१३ सर्पक्षिप	१०२	७६
१४ मृगशीर्ष	१०२	७६
१५ काङ्गूल	१०२	७७
१६ अलम्ब	१०२	७७
१७ चतुर	१०३	७८
१८ भ्रमा	१०३	७८
१९ हसवक्त्र	१०३	७९
२० हसपक्ष	१०३	७९
२१ सन्दश	१०३	८०
२२ मुकुल	१०३	८०
२३ ज्योतिमान	१०३	८१
२४ पक्षिभूत	१०३	८१
स्युतहस्ता	१०४-१०६	८२-९७
१ अग्रनिहस्त	१०५	९१

	पुटाङ्का	श्लोकाङ्का
२ कपातहस्त	१०१	९१
३ कक्क	१०१	९२
४ खन्त्रिकासन	१०१	९२
५ खान्त्रिकावर्धमान	१०६	९३
६ उन्मद्	१०६	९३
७ निषध	१०६	९४
८ दान	१०६	९४
९ पुष्पपुत्र	१०६	९५
१० मन्वर	१०६	९५
११ गणदन्तक	१०६	९६
१२ वर्द्धमान	१०६	९६
१३ गुनन्द	१०६	९७
अन्ये सप्तविंशतिसयुतहस्ता (नृचहस्ता)	१०७ १०९	९८ १११
१ चतुरस्रौ	१०७	९८
२ उद्भृता	१०७	९८
३ तलमुखौ	१०७	९९
४ स्वस्त्रिकौ	१०७	९९
५ प्रकीर्णकौ	१०७	१००
६ अराग्यदिकामुखा	१०७	१००
७ लङ्घितौ	१०७	१०१
८ सृच्यमास्यौ	१०७	१०१
९ रोचिता	१०८	१०२
१० अर्द्धरोचिता	१०८	१०२
११ उत्तानवर्धिता	१०८	१०३
१२ पञ्चा	१०८	१०३
१३ वितम्बकौ	१०८	१०४
१४ लताङ्ग्यौ	१०८	१०४
१५ वरिहन्तौ	१०८	१०५
१६ पञ्चवर्धिता	१०८	१०५
१७ पुष्पिनी	१०८	१०६
१८ गरुडपक्षौ	१०८	१०६
१९ दण्डपक्षौ	१०९	१०७
२० ऊर्ध्वमण्डलिनौ	१०९	१०७
२१ पार्श्वमण्डलिनौ	१०९	१०८
२२ उरोमण्डलिनौ	१०९	१०८

	पुनःका	श्रीमाइका
२३ उर पार्श्वधर्मणम्	१०९	१०९
२४ मुद्राधर्मणम्	१०९	१०९
२५ नन्दिनापद्मराशौ	१०९	११०
२६ श्रीर्षावलिती	१०९	११०
२७ उन्वर्गौ	१०९	१११

हृदयलक्षणम्	११०-१११	११३-११६
उदरलक्षणम्	१११	११७-११८
पार्श्वलक्षणम्	१११-११२	११९-१२०
कटिलक्षणम्	११२	१२१-१२२
ऊरुलक्षणम्	११२	१२३-१२४
जङ्घालक्षणम्	११२	१२५
पादा	११३	१२६-१२८
पादस्मलक्षणम्	११३-११४	१२०-१२४
म्यानमानि	११४	१३५-१३६
पद्म्यानलक्षणम्	११५	१३७-१४०

पष्ठोऽध्यायः (नृत्यपद्धतिप्रकाशनो नाम)

तीर्थंकर-मुनि

करणानि

११६-१४४	३-१५२
११६	१
११६-१३७	० १११

१ गङ्गाधरम्	११६	६
२ गङ्गाधर	११७	७
३ अगस्त्यम्	११७	८
४ सगन्धर्वम्	११७	९
५ लक्ष्मम्	११७	१०
६ मुनिराशौ	११७	११
७ मन्त्रराशौ	११८	१२
८ शिवम्	११८	१३
९ विष्णुम्	११८	१४
१० ब्रह्मा	११८	१५
११ अक्षयम्	११८	१६
१२ शिवराशौ	११८	१७
१३ उन्वर्गम्	११९	१८
१४ मन्त्रराशौ	११९	१९

	गुटाङ्काः	श्लोकाङ्काः
१५ घृष्टस्वस्तिकम्	११९	२०
१६ दिङ्म्वस्त्विकम्	११९	२१
१७ ऊर्ध्वरेचितम्	११९	२२
१८ कटीसमम्	१२०	२३
१९ स्वाक्षिपतरेचितम्	१२०	२४
२० विक्षिपाक्षिकम्	१२०	२५
२१ अर्द्धस्वस्तिकम्	१२०	२६
२२ अधितम्	१२०	२७
२३ भुजङ्गनाभितम्	१२०	२८
२४ ऊर्ध्वजातु	१२१	२९
२५ निर्वृण्यतम्	१२१	३०
२६ ग्रहितम्	१२१	३१
२७ वक्त्रमरेचितम्	१२१	३२
२८ रेचितनिवृष्टितम्	१२१	३३
२९ पादापविद्धकम्	१२२	३४
३० बलितम्	१२२	३५
३१ घूर्णितम्	१२२	३६
३२ ललितम्	१२२	३७
३३ दण्डपथम्	१२२	३८
३४ भुजङ्गस्त्ररेचितम्	१२३	३९
३५ नृपुत्रम्	१२३	४०
३६ वैशाखरेचितम्	१२३	४१
३७ भ्रमरम्	१२३	४२
३८ चतुरम्	१२३	४३
३९ भुजङ्गाधितम्	१२४	४४
४० दण्डरेचितम्	१२४	४५
४१ वृद्धिकनिवृष्टितम्	१२४	४६
४२ कटिरेचितम्	१२४	४७
४३ ललाटवृद्धिकम्	१२४	४८
४४ छिन्नकम्	१२५	४९
४५ वृद्धिकरेचितम्	१२५	५०
४६ असाधितम्	१२५	५१
४७ वसोरेचितम्	१२५	५२
४८ पार्श्वानवृष्टितम्	१२५	५३
४९ ललाटतिलकम्	१२६	५४
५० कान्तम्	१२६	५५

	पुटाङ्काः	श्लोकाङ्काः
५१ कुक्षितम्	१२६	५६
५२ चक्रमण्डलम्	१२६	५७
५३ नितम्बस्वस्तिकम्	१२७	५८
५४ आक्षिप्तम्	१२७	५९
५५ तलविलामितम्	१२७	५०
५६ अर्गलम्	१२७	६१
५७ विक्षिप्तम्	१२७	६२
५८ वर्तितम्	१२८	६३
५९ दोलापादम्	१२८	६४
६० विनिवृत्तकम्	१२८	६५
६१ निवृत्तम्	१२८	६६
६२ पार्श्वक्रान्तम्	१२८	६७
६३ पृष्ठद्विधितम्	१२९	६८
६४ दीर्घवर्तितम्	१२९	६९
६५ अतिक्रान्तम्	१२९	७०
६६ विवर्तितम्	१२९	७१
६७ गन्धोदितम्	१३०	७२
६८ तलसंश्लेषितम्	१३०	७३
६९ गण्डसूची	१३०	७४
७० परिवृत्तकम्	१३०	७५
७१ पार्श्वजालुकम्	१३०	७६
७२ गुग्गावलीनकम्	१३१	७७
७३ सन्नतम्	१३१	७८
७४ सूची	१३१	७९
७५ अर्द्धसूची	१३१	८०
७६ सूचीविद्धम्	१३१	८१
७७ विलोपितम्	१३१	८२
७८ सर्पितम्	१३२	८३
७९ दण्डपातम्	१३२	८४
८० हरिणष्टतम्	१३२	८५
८१ प्रेक्षणीयम्	१३२	८६
८२ नितम्बम्	१३२	८७
८३ स्खलितम्	१३३	८८
८४ करिहस्तकम्	१३३	८९
८५ प्रसर्पितम्	१३३	९०

	पुटाङ्काः	श्लोकाङ्काः
८६ मिहविनीडितम्	१३३ -	९१
८७ मिहार्कणम्	१३३	९२
८८ पाणिमङ्कडितम्	१३४	९३
८९ उपखनम्	१३४	९४
९० तलमङ्कडितम्	१३४	९५
९१ जमितम्	१३४	९६
९२ पतिनोरपतितम्	१३४	९७
९३ उरश्चिष्टम्	१३५	९८
९४ एलाकीडितम्	१३५	९९
९५ ऊरुवृत्तम्	१३५	१००
९६ मदनम्बलितम्	१३५	१०१
९७ पादाकान्तम्	१३५	१०२
९८ लतावृक्षितम्	१३६	१०३
९९ कटिनिर्जडितम्	१३६	१०४
१०० उद्भाटितम्	१३६	१०५
१०१ रुप्रभञ्जीडितम्	१३६	१०६
१०२ छोलनम्	१३६	१०७
१०३ नागापमर्षितम्	१३६	१०८
१०४ शरटास्यम्	१३७	१०९
१०५ गङ्गावतरणम्	१३७	११०
द्वात्रिंशद्-अङ्गहारा	१३७-१३८	११२-११९
अमर्य	१३८-१३९	१२०-१२२
चार्य	१३९-१४०	१२३-१२७
नर्तका नर्तकभाषा च	१४०-१४१	१२८-१३१
पद्मतिलक्षणम्	१४१-१४२	१३२-१३९
समापतिलक्षणम्	१४२	१४०
सम्बलक्षणम्	१४२	१४१
सभालक्षणम्	१४२	१४२
वङ्कारलक्षणम्	१४२	१४३
गन्धर्वरञ्जकलक्षणम्	१४२	१४४
अन्धकृत् प्रशस्तिः	१४३-१४४	१४५-१५२

॥ श्री ॥

मलधारिगच्छीप-चायनाचार्य-सुधाकलश-विरचितः

सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धारः ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ दे ॥ ॐ नम सर्वज्ञाय ॥^१

आनन्दनिर्भरपुण्ड्रपङ्कजाक्षी-

‘नाट्यशृणुद्विहारावताविमुक्तै ।

मुक्ताफलैः किल दिवापि विसर्पितारा

मद्देशनावनिरभूत् स जिनः श्रियै व ॥ १ ॥

विधस्य संशयमयज्वलनोग्रहेति-

निर्वापणाय^२ किल या वहते करेण ।

प्रौढं कमण्डलुमहो अमृताभिपूर्णं

सा भारती भवतु वः शुतदानवीरा ॥ २ ॥

न कूरुकुग्रहधराय नदीध्वराय

नात्यन्ततापविषमाय दिवाकराय ।

नोद्यत्कलङ्ककलुषाय निशाकराय ।

तस्मै नमोऽस्तु गुरवे गुरुभैरवाय ॥ ३ ॥

शैलात्मजा-कोदिल-दन्ति(चि)लाघै-

रन्यश्च भोजप्रमुख्यं प्रणीतान् ।

सद्वन्धसार्थान्^३ परिप्रेष्य सम्भग्

वितन्यते म्वानुमनं च निधिन् ॥ ४ ॥

१. H. & K. read: ॥ १० ॥ ॐ नमदिशानन्दरूपभगवते परमानने ॥

२. P.—नाय-

३. K.—निराणञाय

४. P.—सार्थान् for सार्थान्

स्वराधोभयजा केचिन्मुरयाम्तेषु च देहजा ।
 'देहश्च पिण्ड इत्युत्तमत्तदुत्पत्ति पुरोच्यते ॥ ११ ॥
 पितु शुक्राच्च मातुश्च शोणिताद् गर्भसम्भव ।
 स्वसर्मपरिणामेन जीवम्योत्पत्तिरिष्यते ॥ १२ ॥
 शुक्रम्याधिक्यतो बाल कन्या शोणितगौरवात् ।
 शुभशोणितयो साम्ये पण्डत्व तस्य जायते ॥ १३ ॥
 नृदेहे यदि सूर्य स्वात्मार्या शीतसरो यदि ।
 बिन्दो सञ्जायते पुत्रो वैपरीत्ये तु कन्यका ॥ १४ ॥
 सूर्यद्वये बीजनाय पण्ड शशियुगे भवेत् ।
 ऋतो सैर्दिनै पुत्रो विषये पुत्रिका मता ॥ १५ ॥
 गर्वेननुगत नीर यंधरुव कृष्यते ।
 सर्वनाडीभित वीर्य तद्वद्भातेन पात्यते ॥ १६ ॥
 शुक्रं पुरो बिन्दोराधिस्याद् द्वादशाब्दिक^१ ।
 रक्तं स्त्री तु मातृदाराधिस्याद् दशाब्दिका^२ ॥ १७ ॥
 यद्यप्यूर्ध्वग ण्वात्मा रक्तोऽमिरपतेहती ।
 सा स्वल्वाद्या मपलिना वाद्वेकयादेव नार्यते ॥ १८ ॥
 'चिह्नाणां स्वग्मायुषांजारी प्रादाऽपि कथ्यते ।
 अभ्रमण्डपमृत्पु^३ कन्दर्पातिर्नरोऽपि म ॥ १९ ॥
 'कार्कश्याच्छिरस्वरूपात् पुम्रगन्ध शिव उच्यते ।
 स्त्रीनिहान्मुकुमारत्वाच्छक्तिर्मायेषु मथियता ॥ २० ॥

- १ H & K — ११ ११.०० इ. ३. ४ ।
- २ H & K — ०. ३. ४ ।
- ३ H & K — ०. ३. ४ ।
- ४ P — (११.००) H & K बिन्दु ११.०० इ. ३. ४ ।
- ५ H & K — ०. ३. ४ P — ०. ३. ४ ।
- ६ P — ३. ४ ११.०० ११.०० इ. ३. ४ ।
 H & K — ३. ४ ११.०० ११.०० इ. ३. ४ ।

शिवशक्तिमय विश्वमत प्रोक्त चराचरम् ।
 'प्रत्यक्षौ लक्षितौ तालो नादाच्छक्तिशिवात्मकौ' ॥ २१ ॥
 न शिवेन विना शक्तिर्न शक्तिरहित शिव ।
 शिवोऽपि शिवता याति कुण्डलिन्या विवर्जित ॥ २२ ॥
 शिवशक्त्यात्मकात् पिण्डात् पञ्चभूतप्रतिष्ठितात् ।
 मुस्य उत्पद्यते नादस्तदुत्पादित पुरा ॥ २३ ॥
 पिण्डादुत्पद्यते नादो नादाद् गीत च सम्भवेत् ।
 गीतोत्पत्तावत् पिण्डान्नादोत्पत्तिरथोच्यते ॥ २४ ॥
 नाभा^१ यत् कूर्मचक्र स्यात् तस्य कन्दे तु पद्मिनी ।
 तस्या नाले च यत् पत्र तस्मिंश्च कमल सितम् ॥ २५ ॥
 तत्र च ज्वलनो भूतो वायोस्तस्माच्च सम्भव ।
 तत् 'सिद्धध्वनेर्योगादेव नादस्तु जायते ॥ २६ ॥
 नादात्म(त्मा)नखयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
 पर ब्रह्म परा शक्तिरोद्धारो^२ नादसम्भवा^३ ॥ २७ ॥

१ P — प्रत्यक्षो लक्ष्यते

२ H & K — नादाच्छक्तिशिवात्मकौ ।

३ P ददाद् cf शरीराद् नादमभूतिर्गीत नादान् प्रवर्तते ॥ १४ ॥

—य० चूडा०, p 2

४ P — नादो

५ P — सिद्धध्वनियोगादेवे cf वह्निनाह्नतस्यागाच्चाद् समुपजायते ॥ १९ ॥

—बृहदेगी, माहात्म्यदिदकरण, p 3

६ H & K — शक्तिरोद्धारो

७ cf with verses 25 to 30 of our text the following verses from सङ्गीतसमयसार of पार्श्वदेव —

नादात्मानखयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥ १ ॥

नाभौ यद्ब्रह्मण स्थानं ब्रह्मणोऽपि यो मत ।

प्राणस्तन्मध्यवर्ती रसादमे प्राणान् समुद्भव ॥ २ ॥

भूमिनाहनवायोऽगाद् भवकारश्च सम्भवा ।

मकार प्राण इत्युक्तो दकारा वह्निर्यते ॥ ४ ॥

नाकारः प्राणसंज्ञः स्याद्दकारो बहिरुच्यते ।
 मङ्केताच्चादशब्दः स्यात् स च पञ्चविधः स्मृतः ॥ २८ ॥
 अतिमूक्ष्मस्तथा सूक्ष्मः पुष्टापुष्टौ च कृत्रिमः ।
 नाभिरेवेति सूक्ष्मः स्यात् सूक्ष्मश्च हृदये भवेत् ॥ २९ ॥
 पुष्टः कण्ठे त्वपुष्टन्तु शीर्षे वक्त्रे तु कृत्रिमः ।
 नादोत्पत्तिरिति प्रोक्ता गीतलक्ष्माऽपुनोच्यते ॥ ३० ॥

(इति नादोत्पत्तिः ।)

अर्धोऽयं नादशब्दस्य मङ्केतान् परिकीर्तितः ।
 स च पञ्चविधो नादो मङ्केतमुपनिगम्यते ॥ ५ ॥
 अतिमूक्ष्मस्य सूक्ष्मस्य पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
 अतिमूक्ष्मो भवेत्तन्मौ हृदि सूक्ष्मः प्रकाशते ॥ ६ ॥
 पुष्टोऽभिव्यज्यते कण्ठे त्वपुष्टः शिरसि स्मृतः ।
 कृत्रिमो मुखदेशे तु रथानभेदेन भासते ॥ ७ ॥
 अथैव शिरसाप्युक्तः कथितोऽप्युच्यते ।
 बिन्दुस्थायते नादश्चादाशिरसि त्वारभ्यते ॥ ८ ॥

—सं० म० सा०, I. 2-8

1. H. marginal gloss—कृत्रि पृष्ठ ताल पाद क्षेत्र पञ्चरात्रा एते उच्यन्ते । ऊर्ध्वगा ।
 अप्य प्रकाशमानेण पञ्चरात्रा उच्यन्ते । अहत् अनाहत् दग्धाहत् कशाहत् अत्रजाहत्
 (अत्रपादय) ।

cf नाकारः प्राण इत्युच्यते दकारो बहिरुच्यते ॥ १७ ॥

अर्धोऽयं नादशब्दस्य मङ्केतान्परिकीर्तितः ।

—मङ्गीतपञ्चानाम् (G O S), pp. 2-3

cf : also बुरदेरी, नादोत्पत्तिप्रकरणे ११ २२-२३, p. 3

2. cf. अतिमूक्ष्मस्य सूक्ष्मस्य पुष्टोऽपुष्टश्च कृत्रिमः ।
 अतिमूक्ष्मो भवेत्तन्मौ हृदि सूक्ष्मः प्रकाशते ॥ १९ ॥
 पुष्टोऽभिव्यज्यते कण्ठे त्वपुष्टोऽभिव्यज्यते स्मृतः ।
 कृत्रिमो मुखदेशे तु रथानभेदेन भासते ॥ २० ॥

—४० पृष्ठ०, p. 3

cf. also, मङ्गीतपञ्चानाम्, ४ १७

बुरदेरी, op cit., pp. 3, ११. २३-२५ The text uses the terms
 ध्वज & अर्धध्वज for पुष्ट and अपुष्ट.

अथ गीतम्^१

अनिबद्ध निबद्ध च गीतमित्थं द्विधा भवेत् ।

‘आल्पयाद्यङ्गमात्रेणानिबद्ध तु प्रकीर्तितम् ॥ ३१ ॥

निबद्ध तु सधात्वङ्गं तस्य भेदत्रय भवेत् ।

‘प्रबन्धो रूपकं वस्तु प्रबन्धस्याथ लक्षणम् ॥ ३२ ॥

(अथ प्रबन्धा)

रागैर्विचित्रैर्विविधेस्तालै पाटपदादिभि^२ ।

निबध्यन्ते मातृकाद्या प्रबन्धा द्व्युत्तर^३ शतम् ॥ ३३ ॥

मातृकाख्यो हयलील इमलीलश्च कुन्दक ।

रागरुन्दमन्दरुश्चैव हसलील सुदर्शन ॥ ३४ ॥

पञ्चतालेश्वरश्चर्या सिंहविक्रान्तनन्दनौ ।

रणरङ्गो जयश्रीश्च विजयो हर्षवर्द्धन ॥ ३५ ॥

१ H & K —omit P —गीतमथ

२. H marginal gloss—बावीस आलति
cf with this verse—

अनिबद्ध निबद्धं च गीतं तद्विविधं मतम् ।

आल्पयुर्ध्वनिबद्ध(?)भ्यात् खररागविभेदतः ॥ २७ ॥

तालसौर्विधा ज्ञेया विषमा प्राज्ञगैति च ।

साधरानक्षरा चेति द्विविधापि चतुर्विधा ॥ २८ ॥

चतुर्विधाप्यण्विधा ततालतालभेदतः ।

सा पुनः पौडशाविधा शुद्धसालकभेदतः ॥ २९ ॥

—मं० मं० मा०, १ ३७-३९, p 3

३ H & K —सदृशः

४ Marginal gloss in H —मातृकादयः प्रबन्धा इत्युत्तरातः । उद्ग्राह्याद्याधारा
इत्यादि रूपकं । वस्तु मृदाधुनादयः ।

cf with our v 32b,—प्रबन्धो रूपकं वस्तु निबद्धस्याभिमानकम् ॥ १ ॥

—मं० स० मा०, ४ १ p 23

५ Marginal gloss in H —आदितमशाद् दशतालै

६ P —प्रबन्धाधुनं शतम् ।

पाटवन्धः स्वरपद. पूर्वाणि करणानि च ।

वर्तिनी नन्दललित इत्याद्यास्ते तु नामतः ॥ ३६ ॥

प्रबन्धबन्धकर्तारो विरला भूतलेऽधुना ।

तद्वायनाश्च न^१ प्रायोऽतो नोक्तास्ते सविस्तराः^२ ॥ ३७ ॥

(अथ रूपकम्)

उद्गाहाद्याश्च चत्वारस्तथा च पदं स्वरादयः ।

यत्रैतानि निबध्यन्ते तद्गीतं रूपकं विदुः ॥ ३८ ॥

उद्गाहो मेलापकश्च ध्रुवामोगौ क्रमादमी ।

आदौ उद्गाह्यते गीतं तेनोद्गाहः स भण्यते ॥ ३९ ॥

ध्रुवो ध्रौव्यात् प्रबन्धेष्वथाभोगः पूरणाद् भवेत् ।

प्रोक्तो मेलापकस्तस्मादुद्गाहध्रुवमीलनात्^३ ॥ ४० ॥

चतुर्भिर्घातुर्भिर्वद्धं निबद्धं^४ गीतमुत्तमम् ।

त्रिभिश्च मध्यमं द्वाभ्या कनिष्ठं विबुधाः विदुः ॥ ४१ ॥

(अथ अन्नपदकम्)

उद्गाहादिचतुष्कात्तदङ्गपदकमथोच्यते ।

स्वरा रागास्तालतेजा^५ विरुदाः पाटपदानि च ॥ ४२ ॥

स्वरा. पङ्खादयो ज्ञेया रागाः श्रीराममुख्यकाः ।

कालमानकरास्ताल्य एकतालीमुखान्तु^६ ते ॥ ४३ ॥

1. H & K.—तद्वायना न.

2. H. & K.—सुविस्तरात्.

3. H. & K.—मेलनात्.

4. P. निबद्ध.

5. H. & K.—तेना.

6. H. & K.—मुख्याय.

cf. with our vv. 33, & 38-41 —

चतुर्भिर्घातुभिः पङ्भिश्चाङ्गैर्यं स्यात् प्रण्यते ।

तस्मात् प्रबन्धः कथितो गीतलक्षणकोविदैः ॥ २ ॥

रामान्यारोफणा नेत्रु^(१) स्यादस्मिन्पङ्कामिषा ।

उद्गाहाद्यास्तु चत्वारः स्वरादीनि च पदं तथा ॥ ३ ॥

वदन्ति यत्र स ज्ञेयः प्रबन्धो वस्तुसङ्गः ।

आदौ उद्गाह्यते गीतं तेनोद्गाहः स कीर्तितः ॥ ४ ॥

तन्नतेना यदुच्यन्ते तेनाम्ते^१ शुभकारका ।
 विरुण शौर्यमास्थान्ति 'द्विषामुद्रेकदायिन'^२ ॥ ४४ ॥
 पाटा वाद्यभवा वणा पदमर्थप्रकाशकम् ।
 गीतस्य स्वरतालभ्या पादाभ्या मर्त्यवद्वति ॥ ४५ ॥

(अथ जातय)

द्वयहादिकप्रमथाना पञ्चोक्ता जातय क्रमात् ।
 द्विश्रुति स्यात् त्रिश्रुतिश्च तथा प्रोक्ता चतु श्रुति ॥ ४६ ॥
 अनियुक्ता च निर्युक्ता पञ्चैता जातय स्मृता ।
 रूपरोऽय दशभवो वस्तु सूडा ध्रुवादय ॥ ४७ ॥
 सूडा() पञ्चविधा प्रोक्ता उत्तमोत्तम उत्तम ।
 मध्यमोऽथ जयन्यश्चातिवचन्य क्रमादमी ॥ ४८ ॥
 उत्तमोत्तमसूडस्तु सालिगा(सालगा)ख्यो महारम ।
 प्रवर्तते सुखकर सोऽय सर्वजनप्रिय ॥ ४९ ॥
 आयो ध्रुवस्ततो मण्ड प्रतिमण्डो निसारुह ।
 अट्टतालस्ततो रास एकतालीत्यमी क्रमात्^३ ॥ ५० ॥

प्रोचो मेलपकस्तज्जैद्वहाहभुवमेलनात् ।
 प्रवधेषु ध्रुवलेन ध्रुव इत्यभिधीयते ॥ ५१ ॥
 स्वय यन प्रवध स्वादननैव प्रपूरणम् ।
 आभास कथितलेन परमहिमहीमुजा ॥ ५२ ॥
 वर्यो मेलपकाभोगौ प्रवधेषु द्विजातयु ।
 त्रिषातुकप्रवधेषु तयारिक् विवज्येत् ॥ ५३ ॥
 × × ×
 अङ्गवमेवौ कनापि यदुक्तं तस्य साम्प्रतम् ॥ ५४ ॥

—सं० सं० छा० ४ २९ pp 23 24

१ H & K —तनास्त

२ H & K —द्वाम्यासु०

३ P —भुदमदायिन

४ H marginal gloss—ध्रुवा चयंलाया पाटा कमलाकराया पट मयका विनरा
 या-म्बार प्रतिमेटछ समराहवाया धाना निवारक निगाकाया पाडा अट्टाल
 कबुवावया पट्टावका एकताली निधा रासा तारा च चन्द्रिका ॥

यथा सरो बिना नीरं यथा गीतं ध्रुव बिना ।

पोडशानां ध्रुवाणां च तस्मात्लक्ष्मं प्रचक्ष(क्ष्य)ते ॥ ५१ ॥

(अथ ध्रुवा)

जयन्तं शेखरेत्माहो ततो मधुरनिर्मलौ ।

कुन्तल कमलक्षारो^१ नन्दनश्चन्द्रशेखर ॥ ५२ ॥

कामदो विनयाख्यश्च कन्दर्पमधमङ्गलौ^२ ।

तिलको रलितश्रेषा नामतो लक्ष्मं तूच्यते ॥ ५३ ॥

उद्गाढे^३ स्यात् पदद्वन्द्वं मध्ये कार्यं पदद्वयम् ।

आभोगे पदयुग्मं म्यात्स्वण्डानीत्थं ध्रुवस्य पद ॥ ५४ ॥

पदपदन्तुत्तमं प्रोक्तो मध्यमं पञ्चभिः पद ।

कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्यादित्थं ते त्रिविधा ध्रुवा ॥ ५५ ॥

उद्गाहस्वण्डनद्वन्द्वं शुद्धयुक्तिविनिमितम्^४ ।

अन्यानि तु पदानि स्युः समाणि नियमाद्वृत्ते ॥ ५६ ॥

ध्रुव आरोप्यते तस्मादथाभोगस्य स्वण्डके ।

नेतुर्नामाङ्कितं चाद्य गातुर्नामाङ्कितं^५ पदम् ॥ ५७ ॥

एकादशाक्षरात् स्वण्डादिकैकाक्षरवद्विधैः ।

स्वण्डैर्ध्रुवा पोडश स्युः पदविंशत्यथरात्रिभिः ॥ ५८ ॥

आदिताले च^६ शृङ्गारे जयन्तं प्रथमो ध्रुवः ।

एकादशाक्षरपदो ह्यायुर्वृद्धिस्तरो मतः ॥ ५९ ॥

Note that in v 50 निवर्त्य is given for निवर्त्य which latter is not permitted by metre. Possibly निवर्त्य and निवर्त्य were known as निवर्त्य and निवर्त्य in the region in which this work was composed.

1. P — चामरा

2. H & K — कन्दर्प मधमङ्गल

3. P — उद्गाहोडशानां

4. H & K — शुद्धयुक्तिविनिमितम्

5. H & K — नामाङ्कितं

6. P — आदित

शेखरमु^१ रमे वीरे हसके म्यामिभाग्यद ।
 उन्माहश्च रसे वीरे जगणे विनयप्रद ॥ ६० ॥
 शान्ते च मधुरो^२ गेयमालेनानन्ददायक ।
 फारण्ये निर्मणे गेय परताम्या सुमप्र^३ ॥ ६१ ॥
 अद्भुताम्ये रमे श्रीद^४ तुन्तलो लघुगेररे ।
 आनन्दश्च^५ (श्चापि) कमल शृङ्गारे मुखदृश्यन् ॥ ६२ ॥
 चारश्चाचपुटे^६ तालेऽभीष्टदम्प्यद्भुते रमे ।
 नन्दन कन्दुके ताले^७ शृङ्गारे मौम्यदायक ॥ ६३ ॥
 रात्रे तृतीयतालेन श्रीद^८ स्याच्चन्द्रशेखर ।
 कामदम्तुरगलीलेऽथ शृङ्गारे सौख्यदायक^९ ॥ ६४ ॥
 विनयो दर्पणे ताले^{१०} शृङ्गारे क्रीतिदायक ।
 अद्भुते चाटुतालेन^{११} कन्दर्प कुर्याद्विद्वन् ॥ ६५ ॥
 जयमङ्गलस्तु शान्ते सुखदो हसलीरके^{१२} ।
 रीतातालेन शृङ्गारे तिलसो धनशृङ्खिहन् ॥ ६६ ॥
 अद्भुते^{१३} रलितो गेयः श्रीदश्च^{१४} (श्चा)चपुटेन च ।
 "षड्विंशत्यभरपदस्त्वैकं नामरवर्द्धनात् ॥ ६७ ॥
 इति सङ्क्षेपनश्यामी पोन्नोदीरिता भूया ।
 पूर्वोक्तमण्डनादीना नामान्याहुर्नृथाक्रमम् ॥ ६८ ॥

(अथ मण्डना)

कमलाकर कलाप (पश्च) कमलश्च सुन्दर ।
 वल्लभो मङ्गलाश्यामी षडुक्ता मण्डका बुधे ॥ ६९ ॥

1 P — "चाय	2 P — गाययवाग्ग्नः
3 H & K interchange the order of verses 61 and 62	
4 P — कामरथ च ३२	5 P — इन्दुके रति
6 P omits verse 64	7 H & K — दणतालन
8 H & K — शृङ्गारे न	9 P — हसलीरके
10 P अद्भुत	11 H — षड्विंशत्यभर पदस्त्वैकं नाम

पूर्णं गण्डद्वयं गेयमुच्चैः गण्डं ततः परम् ।
 ध्रुवं आरोप्यते तस्माद्वाभोगो गीयते सट्टन् ॥ ७० ॥
 कमलाकरस्तु गेयं शृङ्गारे जगणेन च ।
 नगणेन च गातव्यं कलापं करुणै रसे ॥ ७१ ॥
 शृङ्गारे सुन्दरो गण्डं सगणेन च गीयते ।
 अद्भुते बह्वभो येन शृङ्गारे भेदं मङ्गलं ॥ ७२ ॥

(अथ प्रतिमण्डलः)

प्रतिमण्डलं अधोच्यन्ते चत्वारोऽमरमन्दिरी* ।
 विचारं पुनरुत्तमसज्जं तेषां लक्ष्माऽथ कथ्यते ॥ ७३ ॥
 मण्डलं प्रतिमण्डलं सप्तं ग्राहादिकं मतम् ।
 प्रतिमण्डलेन तालेन शृङ्गारे प्रथमोऽमरः ॥ ७४ ॥
 गुरुरा* वा लघुद्वन्द्वे कारुण्ये* मन्दिरो मतः ।
 विचारस्त्वद्भुतो(ते) गेयो विरामान्ताहपुद्गयात् ॥ ७५ ॥
 कुन्दाख्यं प्रतिमण्डलोऽपि गुरुद्वन्द्वत्वात् तथास्तुते ।
 गेयां त्रिलम्बमानेन सर्वेऽपि प्रतिमण्डला ॥ ७६ ॥

इति प्रतिमण्डलवक्षणां ॥

(अथ निःसारः)

निःसारोऽथ विज्ञेयः पादात्र मन्दाह्वयः ।
 विद्यान्ते नन्दरुद्भुता* वाट्टिद्रुतो विचक्षन्तथा ॥ ७७ ॥

1. v. 71 is omitted in H & K. This verse refers to कमलाकर and करुण only. The use of कन्द is omitted in H & K & P. It is obvious, therefore, that at least one line is missing in our ms. Possibly v. 71 was of three lines originally.
2. H & K — पुनरुत्तमसज्जं 3. H & K — तस्माद्वाभोगो
4. H — सर्वं सट्टन्ताहपुद्गयात् with a marginal correction of सज्जं for स
5. H & K — प्रथमोऽमरः 6. H & K — मन्दिरो
7. H & K — लघुद्वन्द्वे 8. H & K — विचारस्त्वद्भुतो
9. H & K — लक्ष्माऽथ 10. H & K — त्रिलम्बमानेन

समराम्यो रसे वीरे विरामान्तालपुद्गयात्^१ ।
 द्रुतयुग्मालघुश्चैत्रो^२ विद्याले चाद्भुतो रस ॥ ७८ ॥
 द्रुतात् ल(ताल)पुद्गयेन स्यात् नन्दन्तु कर्णे^३ रसे ।
 द्रुताद्गुरल्लघुश्चैत्रो वैकुण्ठो वीरहास्यो ॥ ७९ ॥
 द्रुतद्वन्तालपुद्गन्नाचट्टकारे वाञ्छितो मत ।
 विजयस्तु गुरद्वन्नाचट्टकारे विजयप्रद ॥ ८० ॥

इति नि.मारुलक्षणम्^४ ॥

(अथ अट्टताल)

अट्टतालोऽपि षोडश (स्यात्) नि शङ्खध्वमरामरां ।
 अरविन्द सुनन्दश्च महाशीलोऽथ लक्षणम् ॥ ८१ ॥
 अट्टतालेन तालेन गातव्यश्चाट्टतालश्च ।
 लघुना गुरणा सोऽयं नि शङ्खो वीरहास्यो ॥ ८२ ॥
 द्रुतयुग्मालग्नौ म्याता चमरेऽद्भुतनिर्मिते ।
 लगुरभ्या द्रुतद्वन्नादमर कर्णे रसे ॥ ८३ ॥
 द्रुताल्लघुगुरश्चैत्रोऽरविन्दे वीरहाम्यये ।
 'विन्दुयुग्मालघुर्षेत्रं स शङ्करे सुनन्दश्च ॥ ८४ ॥
 महाशीलो रमे शान्ते गुरयुग्माल्लपुद्गयात् ।
 अट्टतालस्य नामानि प्रोक्तानि बहुधा बुद्धं ॥ ८५ ॥

इत्यट्टताललक्षणम् ॥

(अथ रासक)

षड्विधो रासकश्चाथ कम्बुजो मन्दिराम्बुजो ।
 विनोदश्चन्द्रमरमापेतेषामथ लक्षणम् ॥ ८६ ॥

१ P — विरामान्तलपुद्गयात्

२ H & K — लघुल्लेख

३ P — कर्णा रस

४ H & K — नि मारक०

५ H & K — रणा रसे

६ H marginal gloss on विन्दु — गुरु इति उच्यते

रासकेनेव तालेन^१ रासका कम्बुजोऽद्भुते^२ ।
 'आलापादेध्रुवपदान्मन्दिरं कुरुणे रसे ॥ ८७ ॥
 उद्गाहश्च द्विखण्डं न्यादात्तापोऽस्य तु सोऽम्बुज^३ ।
 आलापान्ताद् ध्रुवपदाद् विनोदं प्रथमे रसे ॥ ८८ ॥
 द्वितीयं खण्डमुद्गाहे तूच्चं यस्य स चन्द्रक^४ ।
 उद्गाहाऽभोगयोः खण्डादुच्चात् सरसरासक ॥ ८९ ॥

इति रासकलक्षणम् ॥

(अथ एकताली)

एकताली त्रिधा ज्ञेया रामा^५ तारा च चन्द्रिका ।
 पञ्चमात्रिकनालेन द्रुता^६ मध्या विलम्बिता ॥ ९० ॥

इत्येकतालीलक्षणम् ॥

(अथ सूडा)

उत्तमं सालि^७ ल ग सूरो ध्रुवाद्यं सप्तभिर्भजेत् ।
 'त्रिवडा(त्रिविधो) 'क्षम्पतालाद्यैर्युक्तश्च विविधं पट्टे ॥ ९१ ॥
 परिपूर्णो भजेत् सूडं केचिदाचम्युरित्यत^८ ।
 हीनस्तु^९ मध्यमं प्रोक्तोऽधमो हीनतरं तथा ॥ ९२ ॥

इत्युत्तमोत्तममालि(ल) मसुडः^{१०} ॥

-
- १ H marginal note—ऊगाह इ अभोग इति
 २ H. marginal correction—सोऽम्बुजो for कम्बुजा
 P—कम्बुजोऽद्भुत ।
 ३ H—आलापादेध्रुव पादान्
 ४ P—उद्गाहस्य द्विखण्डादात्तापोऽस्य नाम्बुज ।
 ५ P—रामा
 ६ H & K—द्रुता
 ७ H & K—त्रिविधा S H & K—क्षम्प०
 ८ H & K भाव्यु रत्यत १० P हीनस्तु
 ११ P—इत्युत्तमोत्तमं मालगं सूड ।
 H—इत्युत्तमोत्तमं मालगं सूड ।

एलासूडस्तूतम म्याद् गणलाख्यश्च^१ मध्यमः ।

देवीसूडो^२ जघन्यश्चास्मिन्सूडोऽतिजघन्यकः ॥ ०.३ ॥

प्रत्येक तेऽपि विज्ञेया उत्तमा मध्यमाऽधमाः ।

एलादेङ्ग्यास्मिन्सूडास्तु^३ नोत्ता ग्रन्थस्य गौरवात् ॥ ०.४ ॥

^४सूडादिवन्धकमरीतिविद्यो

रागेषु तालेषु महाप्रगल्भः^५ ।

गीते रसे चाऽपि विशेषविज्ञो

भवेत् स भूपालमभावतंसः ॥ ०.५ ॥

इति मलधारिगच्छमण्डनधाराजशेखरसूदिशिष्यराचनाचार्यध्रीमुवाकलशविरचिते स्वोपश-
सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारे गीतप्रकाशने नाम प्रथमोऽध्यायः^६ ॥ १ ॥

१ P — गणैर्लाख्यश्च.

H. & K. — गणैर्लाध्व.

२ H & K — देवीसूडा.

P. — टकासूडा

३ H & K — ऐक्यास्मिन्सूडास्तु with marginal correction in H. as
सूडा for सुम्भा.

४ H & K — सूडादिवन्धकम् • with a marginal note (or correction)
in H — एलासूडादिवन्ध.

५ P — तालेषु च पप्रगल्भ.

६ H & K add स्मात् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

रागो यत्र न चेव नापि त्रिशदा भाषास्ति यद्वाहिणी^१

यद् दूरे 'श्रुतिरेदिनोऽपि विषयग्रामोऽपि यस्माद्वाहि ।

स्त्रीवितादिषु^२ मूर्च्छन्तैव(क)मनसो न स्युर्यदालोक्यत^३

तद् वन्दे परम मह प्रतिपद गीताद्यन(द)न्यादृशम् ॥ १ ॥

द्राक्षापानकमोदकादिरसस्यास्वादग्न्या^४ अपि

स्वर्गस्था क्षि(क्ष)पयन्ति^५ कालमखिल यस्मिन्निर्लीना सुखम् ।

दत्ते यत्^६ परम पद जिनपतिर्देवो यदाराधित

मत्पिण्डप्रभव म रोऽपि विजयी नादो विशुद्ध सताम् ॥ २ ॥

ये चन्निण स्युनिधयो नवपु

शङ्खाभिधानो नवमो निधिर्ध्व ।

तूयाणि वाद्यानि^७ सनाटकानि

मवाणि तत्रैव समुद्भवते ॥ ३ ॥

इति जनमते तूर्यत्रिस्त्योत्पत्तिरिष्यते ।

हरात् सङ्गीतनिष्पत्ति प्रसिद्धा त्रिखिले जने ॥ ४ ॥

गीत वाद्य तथा नृत्य तालवर्जं न शोभते ।

नालामात्रं मेल म्यात्रमेलद्रव्यवस्थिति^८ ॥ ५ ॥

न रङ्गमव्ययस्थातो विना रङ्गं तुतो लय ।

लय विना न मौल्य म्यात् तन्मूल ताल उच्यते ॥ ६ ॥

1 H & K — भाषा त्रयद्वाहिणी

2 P — श्रुतिदावनाऽपि

3 H & K — स्त्रीवितादिषु

4 H & K — न स्युर्दालोक्यत इति

5 H & K — स्वर्गस्थास्वादिभ्यः

6 A better reading would be छत्रवन्ति but P H & K read
क्षत्रवन्ति

7 H & K — तत्

8 P — नाशान

9 H & K — म्यादमलान्वयवस्थिति ।

(अथ ताला)

'कालमानमरस्तालश्चतुर्द्धा स द्रुतादिभि ।
 द्रुतो लघुर्गुल्फेन प्लुत सजाथ तद्वया ॥ ७ ॥
 द्रुतादीनां चतुर्णां म्यु पञ्च पञ्चमिधा क्रमात् ।
 विन्दुक च द्रुत ज्योम ज्यञ्जन चाद्वैमात्रिकम् ॥ ८ ॥
 व्यापक मरलो द्वयो लघुर्मात्रिक इत्यपि ।
 गुरुदीर्घमन्तथा वक्र कला चैव द्विमात्रिक ॥ ९ ॥
 त्रिमातृ(त्रि)क प्लुतो दीप्तम्व्यङ्ग सामोद्भवन्तथा ।
 अर्द्धद्रुत पञ्चमद्र पतापि मती बुधै ॥ १० ॥
 अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग विरामगम् ।
 पञ्चमद्रो विप्लुत म्यात् पञ्चमात्रिकतत्पर्यगो ॥ ११ ॥
 प्रस्तारेऽनुपयोगित्वादेता प्रायो निरर्थकौ^{१०} ।
 सोपयोगौ विरामादिकालमानकरो परम्^{११} ॥ १२ ॥

१ H & K — कालमानकृत०

२ P — द्रुतादीनां च नामानि प्रत्येक पञ्च पञ्च तु । Both the readings of H as well as P are good & mean the same thing but I have preferred H (& K) in view of what follows

३ H & K — चाद्वैमात्रिकम्

४ H — लघुमात्रिक०

५ P reads as १^a — व्यापका मात्रिका हरर मरलश्च लघुमन्तथा ।

६ P reads as १^b — गुरुदीर्घव वक्रश्च कला चैव द्विमात्रिक ॥

७ P reads as १०^a — त्रिमानस्तु प्लुता दीप्ता स्वरणा द्ववन्तथा ।

८ P omits १०^b above and reads, instead as १०^b —
अर्द्धद्रुत चतुर्भागमष्टभाग वमण च ।

९ P reads as v II — द्रुतम्याद्वय नाम स्वात पर प्राया निरर्थक ।

विप्लुत (विप्लुत) पञ्चमद्रश्च पञ्चमानक इत्यादि ॥ ११ ॥

१० P reads — प्रस्तार च निरर्थकान्ता प्राया निरर्थकौ ।

११ P reads — गका माता पञ्चमद्र वाया संपास्तथाऽश्रवा ॥ १२ ॥

कालप्रमाणकृत्तारमूलद्रुतादयः ।
 अत उच्चरणेऽमीषा कालो लगति तन्मित ॥ १३ ॥^१
 पञ्चाना लघुपर्णाना यन्मात्र वदतो मनेत् ।
 तत्कालप्रमिता मात्रा तदर्धेऽद्रुसु(द्रु)तसम्भव ॥ १४ ॥^२
 मात्रा द्रुतद्वयेनातश्चतुर्भि म्याद् द्रुतैर्गुरु ।
 प्लुतस्तु द्रुतपङ्केन विप्लुतो दशभिर्द्रुते ॥ १५ ॥^३
 अर्धद्रुत त्रिविरतेर्द्रुतस्येव विदुर्बुधा ।
 लघुद्रुतो विरामे स्याद्विषुर्वके गुरु() प्लुते ॥ १६ ॥^४
 विरामे केचिदाचस्युका(स्यु का)रमान तदर्धगम् ।^५
 द्रुते म्यादेवता शम्भु लघौ शैलतमजा तथा ॥ १७ ॥
 शिवगौरौ गुरौ स्याता त्रयो ब्रह्मादयः प्लुते ।^६

- 1 P omits this verse 2 P omits this verse
 3 P omits this verse
 4 P reads, as v 13, the following for our v 16 of H & K —
 लघुमान विराम स्याद् गुरो प्रोक्तो लघो पुन ।
 द्रुतमाने द्रुतस्यापि द्रुतस्यार्धे यतिर्भवेत् ॥ १३ ॥
 5 P omits this line which is 17^a in H & K
 6 P reads this as v 14^a H & K read as 17^b,—
 द्रुते स्यादेवता शम्भुविष्णुर्विक्रमाश्रित ।
 7 This is 14^b in P Both H & K read as 18^a—
 गुरौ स्थित मुग्धपुत्रयो नम्यादयः प्लुते ।

It would seem that the readings of H & K are better as they show Siva as devata for *druta*, Visnu probably for *laghu* and Brahma for *guru*, and the Trinity for *pluta*. But it seems that त्रया ब्रह्मादयः प्लुते has induced the tradition of H (scribe of H or his sources) to put Visnu for Sailatmaja and Brahmā for Siva-Gauri in case of *laghu* and *guru* respectively. This is inferred because the *Saṅgita Cudamaṇi* of Jagadekamalla (G O Series vol CXXVIII) shows on p 8—

ममोऽनीतोऽनागतश्च ताले चेत्यत्रिधा ग्रह ॥ १८ ॥^१

तूर्यभिः (त्रि) क्रमियन्माल () समकाल तु गृह्यते ।

स सम केचिदारव्ये तूर्ये सोऽतीतसन्नक ॥ १९ ॥^२

बद्धानाप विधायदौ गीतात्पूर्वं ग्रहस्तु य ।

नोऽनागतग्रहो ज्ञेयमन्तरे म्यात् सुखदृश्य ॥ २० ॥^३

कारण तालनिष्पत्ते म्यात्प्रस्तारादिपञ्चकम् ।

प्रस्तागसङ्गम्यानष्टस्तुद्दिष्ट कलिनमेव च ॥ २१ ॥^४

इत रवार्कता शम्भुशुन्याद्रपत मुता ॥ १२ ॥

गौरा (री) गौरौ च गुणौ (णि) प्लुत ब्रह्मन्वयप्रय ।

Also cf the following verse of King Vema (c. 1400 A D),
quoted in Bharatakoṣa (p 269)—

इत रवार्कता गिरि ।

रौप्यं तु देवता गौरा गुरौ गौरागौरा स्वरं ।

प्लुत तु देवता गौरा ब्रह्मकिमुमह्वरा ॥ वेम ।

Since the Saṅgita Cūdamanī was composed in c 1150 A D , it may be inferred that this tradition recorded in our codex P , was the one intended also by our author who composed his work in V. S 1406 = 1349-50 A D . But it is as well possible that he might have followed the different tradition obtained in our codex H . It will be seen that in several cases in this chapter the readings of H are preferable to P , and hence even though we have preferred here the tradition of P , on the basis of a parallel tradition from Saṅgita-cūdamanī it does not necessarily follow that P. is superior to H .

- १ P omits the whole of 18th
- २ P omits this verse
- ३ P omits this verse
- ४ P reads as १ 15, the following —

ब्रह्मन्वयप्रय (णि) प्लुत ब्रह्मन्वयप्रय च ।

ब्रह्मन्वयप्रय (णि) प्लुत ब्रह्मन्वयप्रय ॥ १५ ॥

सर्वेषामपि तालानां प्रस्तारो मातृका^१ मेता ।
तस्मादादौ प्रवक्ष्यामि प्रस्तारं तालवृद्धये ॥ २२ ॥^२

(अथ प्रस्तारा)

प्रस्तारस्य गतिर्ज्ञेया चाङ्गानामिव वामत ।
निवेदय गुरुक पूर्वं तत्राधो लघुक न्यसेत् ॥ २३ ॥
ऊन प्रायोऽपि पाश्चात्ये शेष चोपरि विन्यसेत्^३ ।
यथापूर भवेद्देने^४ कुर्यात्सर्वं द्रुतावधि ॥ २४ ॥

इति प्रस्तारविधिः ॥^५

‘एकादिद्रुतप्रस्तारो यथा—

अथ सङ्ख्या विभणिपुराह^६ ।

‘भेदेकद्रुतादीनां सङ्ख्यैर्यो द्वो त्रयश्च पट् ।
दशैकोनविंशतिश्च पट्क यावदय क्रम ॥ २५ ॥
तस्मादनन्तरावङ्को सान्तरौ द्वा च तत्प्लुते^७ ।
अभिमात्रिमसङ्ख्या म्याद्यावत् पणवतिद्रुतान् ॥ २६ ॥

१ H & k —मात्रिका

२ This, and its following, are verses 16 ff in P
O begins with our v 22, which is v 1 in O

३ P —दन्त्ययेत्

४ O & P —भवेद्देने O —द्रुतावधि ।

५ H & k omit

६ P omits and writes instead—एकद्रुतप्रस्तारे द्रुतत्रयप्रस्तारं द्रुतत्रय-
प्रस्तारे द्रुतचतुष्टय

७ P. simply reads अथ सङ्ख्या in continuation of note 6 above
O simply reads अथ सङ्ख्या and omits एकादि यथा ।

८ P —सिद्धम्.

९ O & H —तप्लुते ।

१	•	प्लुत	३
२	००		१५
१	०१		००५
	०००		५१
६	५		१११
	११		००११
	००१		१००१
	१००		००००१
	००००		०५०
१०	०५		०११०
	०११		१०१०
	१०१		०००१०
	०००१		५००
	५०		११००
	११०		००१००
	१०		०१०००
	००००		१००००
	००००		००००००
	००००००		
पञ्चाशक		इमे(त)दुत- प्रकारे भेदा ॥	

११२।३।६।१०।१९।३३।
 ६०।१०६।१९१।३४०।६१०।
 १०८९।१९५०५५३४८५।६२३६।
 १११५०।१९९४६।३५६७०^१।
 ६३८०२^२।

एवमेकादिवृद्धया यणवतिदुतान् यावत्
 सङ्गम्याङ्का आनेया । इत्थं चाष्टादशदुत-
 मयप्लुतमयस्य सङ्गम्याङ्का अत्र लिखित्वा
 दर्शिता सन्ति^३ ।

१३	प्लुत _३	गु _३	एषु _३	१९
००	•	•	००	
			४	
प्लुत _४		गु _४	एषु _४	
शिखा		शिखा	शिखा	

१ H & K omit ३५६७० ।

२ H & K omit ६३८०२ । P. writes ६३।८०२ ।

३ P writes for एवमेका०, सन्ति —एवमन्येऽपि विज्ञेया । सङ्ख्याङ्का अमेतन्ने
 दुते येषाम् विगतिदुताद् । यावद्वर्शिता ।

एव शेषा अपि विलोक्या ^१ ।

अथ नष्टमानीनीपुराह ^२ ।

वाञ्छितान् (तास्तु) द्रुतान् न्यन्य सङ्ख्याङ्गान् विलिखेत् तत् ^३ ।

रूप यत् यतिथ नष्ट तत् पात्य परमाङ्कत ^४ ॥ २७ ॥

^५परमाङ्कादुद्धृतश्चाङ्को ^६लब्धाङ्केभ्यश्च पात्यते ।

रेखा देया तदङ्केषु ^७नष्टम्वित्थ प्रजायते ॥ २८ ॥

खमेक असते शून्य एतु शून्यद्वय तथा ।

गुरुर्विन्दुचतुष्क च शून्यपङ्क्त तथा प्लुत ॥ २९ ॥

या रेखाग्रे तत् शून्य अमते स एतु मृत ।

तद्वत् पृष्ठस्थित चेक स गुरुन्तद्वा (च द्वौ) प्लुत ॥ ३० ॥ ^८

अथोद्दिष्ट व्याचिर्यामुराह ^९ ।

रूप सङ्ख्या द्रुताधस्तात् तस्य रेखाम्तु पूर्ववत् ।

1 P does not give both the tables and omits एव शेषा विलोक्या । but reads instead इति गङ्ख्या । (after वाञ्छिता) O follows P

2 P reads—अथ नष्ट विभक्तिपुराह ।

3 P reads—प्रत्येकाराजस्येन रूप सङ्ख्याङ्गान् विलिखेत् तत् ।

4 P — रूप च यतिथ नष्ट तत्पात्य परमाङ्कत ॥ २७ ॥

H & K —रूप च यत् प्रातिथ नष्ट तत्पात्य परमाङ्कत ॥ २७ ॥

5 P—परमाङ्कादुद्धृतः ।

6 P—लब्धाङ्केभ्यश्च

7 P—नष्ट स्थितिं O adds after this verse—१।१।१।१।१।१॥

8 P omits but inserts—प्रथमे प्लुतरूपस्योत्पत्तिदशये । प्रथमद्वयमम्बोधी एव परमाङ्केनैव विनिर्दिष्टं पात्यते । तस्यैकस्य पात्यनेऽप्यङ्गानां तानाम्बो धौ विनिर्दिष्टं इत्यनानां वाक्यं प्लुतस्य दिशाम्ब्य प्रथमाद्रुतोऽयमम्बोधीनां सा प्लुतस्यैव भवति अग्रतनाम्बो द्वाभ्यां चत्वाराम्बो दिशाम्बो गुरुरेवात् (गुरुव भवति) भवेत्तनाया एवमा दिशदा एतेषु तत्र स्थितस्यैव रेखया द्रुत एव स्यात् इति नष्टम् ।

9 P—अथोद्दिष्ट

उद्दिष्ट तु रेखाङ्गानामेक्याद् गुर्वङ्कपातितात् ॥ ३१ ॥^१

उद्दिष्टे उद्दिष्ट दर्शितम् ।^२

रूप साङ्गसङ्ख्यादुत्तानामथ पूर्ववत् । नष्टाना तस्मिन्म्य द्रुतलुगुरप्पुतप्रकाशरेखा-
वद्रेखा प्रदाय तद्रेखोपरिस्थिताङ्कमीलनात् योऽङ्को भवति सोऽङ्क सङ्ख्यासक्तपरमाङ्क
मध्यात्पातिते यच्छेष तत्सङ्ख्य रूपमुद्दिष्टम् । रूपमादेदयमिति । नष्टसङ्ख्या
प्रतियोद्दिष्टम्येत्यर्थः ।^३

अथ कलित प्रकाश्यते ।^४

*सङ्ख्याङ्कात् कलितेभ्यश्च वाञ्छितद्रुतपृष्ठगम् ।

द्रुतशीर्षस्थितस्याङ्क गृहीत्वा तु तत् परम् ॥ ३२ ॥

*निरन्तरावधस्याङ्को तत्पाश्चात्यौ च सान्तरो ।

अङ्का ग्राह्या अमी पञ्च तदैक्यमग्रमेव स्वध ॥ ३३ ॥

कलितेऽथ स्थिताश्चाङ्का एको द्वौ पञ्च पङ्क्तयः ।

द्विपक्षा युगवेदाश्च तत् पञ्चाङ्कमेलनम् ॥ ३४ ॥

१ P reads—उद्दिष्टे छत्तादीना रेखा देयाश्च पूर्ववत् ।

रेखोपरिस्थिताङ्क पाय तत्परमाङ्क ॥ १० ॥

This seems to have been taken from some other source as it is numbered as v 10 in P while the next verse is no 32 in both P and H

२ P omits

३ P omits रूप साङ्ख्याङ्कया नष्टसङ्ख्या ।

४ P —प्रक्रिया पूर्वमुद्दिष्टेत्यर्थः ।

O —प्रक्रिया पूर्वमुद्दिष्टेत्यर्थः ॥

५ P omits

६ P —सङ्ख्याङ्कात् कलितेभ्यश्च O —कलितेभ्यश्च H & K सङ्ख्याङ्कात् कलिते

७ P —निरन्तरावध स्याद्द्वौ O. —निरन्तरावधिस्याद्द्वौ

८ P —स्थिताश्च को

९ O, H & K. —पञ्चकमीलनम्

'कलिनेऽथ स्थिता अह्ना ये चत्वारोऽत्र कीर्तिता ।
 सा च सइ स्या प्लुतादिना प्रस्तारे वाञ्छिते व्रमात् ॥ ३५ ॥
 एरु प्लुत पथ वक्ता हस्या द्वारिगतिर्यथा ।
 द्रुताश्च युगेदेवाश्च प्रस्तारे द्रुतपदकजे ॥ ३६ ॥
 वाञ्छितद्रुतप्रस्तारे एव सइ स्या प्लुतादिना ।
 सइ स्याह पथमो यस्मात् मन् स्यावत् कलितो द्यत ॥ ३७ ॥
 प्रस्तारमस्तके नष्टोद्दिष्टपाणिमुदेऽस्तु म ।
 शुद्धतार मुसमइ स्या कलितादिभिर्जनेऽग्निले ॥ ३८ ॥

(अथ ताला)

प्रस्तारानुगताम्नाला अगइ स्या सम्मयन्ति हि ।
 कियन्तस्ते च मध्यन्ते वातपुष्पममा यत ॥ ३९ ॥
 नामग्राह समादिष्टा ये ताला पूर्वसुरिभि ।
 सनामलक्षणोच्चारान् वक्ष्ये तान् कियतोऽप्यत ॥ ४० ॥
 लक्षणेन च तेनैव ताला स्युस्त्रिविधा स्मृता ।
 द्रुतमध्यविलम्बाना मानाना भेदत पुन ॥ ४१ ॥

- 1 Before this verse, P. adds—उपारम्भोऽइ १९ अथपथमवृत्ताऽइ यथा
 ४४।२९। एतावत् स्या निरन्तरं प्राक् तस्याध्यायं ५।१ गानरं प्राक् एव
 पथाऽमेवमस्य ९।

Obviously this seems to be a marginal gloss later crept
 into the text tradition of P. It may be noted that here
 O does not follow P.

- 2 O — वक्ता for वक्ता
 3 H & K द्रुतवत् च य ।
 4 O & P — सम्मया
 5 O & P. — पुद्गलानां सम्मया H & K — पुद्गलानां सम्मया
 6 P — कलितादिभिर्जने H & K — कलितादिभिर्जने
 7 P — कलितादिभिर्जने
 8 H & K — कलितादिभिर्जने

नामान्युदीर्य संक्षेपाह्वमोपाश्रयसयुतान् ।

अमष्ट्रद्वौस्तथा तालनेकताल्यादिकान्द्वे ॥ ४२ ॥

एकताल्यादितालानां चतुर्वारमुपाश्रयात् ।

कुर्मो भेदेति दौर्लक्षाच्छेषौस्तन्मानसमितान् ॥ ४३ ॥

१२३६	१०	१९	३३६०	१०६	१९१
००००	०	०	००	०	०
१२५	१०	२२४४	९११८०	३४८	६९८
प्लुतं युक्तं	लघु	द्वित	एभिरेकैरियं निष्पन्नं (जा) पञ्चभि		

एकताली चादितालश्चण्डनिम्सारुकस्तथा^१ ।

क्रीडातालोऽन्तरात्रीडा तृतीयो लघुशेखर ॥ ४४ ॥

एकताल्या द्रुतस्त्रेको द्रुतमानेन सा भवेत्^१ ।

युगं तकि विगि ता ।

० ० ० ०

एकताली^२ ॥ १

आदिताले महाताले लघुश्चैकं प्रकीर्तित ॥ ४५ ॥

१ O omits the table preceding this verse

H & K — ० नि तारक०

२ O, H & K — सा च वेत् P — सा ववेत् । युगं तकि विगि त ० ० ० ०

O — प्रा गुतकि विगित ० ० ० ०

३ cf — द्रुतेन त्रेकतालिका । सङ्गीतरत्नाकर, १२९०

Thus ताल is of १ मात्रा. Also cf —

एकेनैव द्रुतेन स्यात् एकतालातिर्गणके ॥ ४७५ ॥

— भरतार्णव (of नन्दिकेश्वर), chp 7, ताल no. 77

Bharatakośa (ed by Ramkrishna Kava), p. 92, quotes Jagannatha, who defines it in the same words, obviously borrowing from Nandikesvara.

त द्वि त्रय द्वे ।

। । । ।

इति आदिताल^१ ॥ २

द्वुतद्वन्द्व विरामान्त चण्डनि सारुके भवेत् ।

तत्तकि । तत्त । धिधिकि । धिद्धि ।

०० ०० ०० ००

इति चण्डनि सारुक^२ ॥ ३

मध्यमान विरामान्त क्रीडाताले द्वुतद्वयम् ॥ ४६ ॥

Jagadekamalla (c 1150 A D) defines it as—एकैतेव
द्वुतेन स्यात् एकताल इति सङ्गमा । —सङ्गीतचूडामणि, p 16, ताल no 71.

Thus एकताली is different from एकताल defined by Parame-
svara, in his वाणाक्षण (G O S vol cxxx1, p 12), as—
चतुर्मात्रा लघुस्वेक (एक)तालस्य लक्षणम् ।

- I This is a tāla of 1 मात्रा cf also, तादिताले षण्णु स्युत ।—भरतार्णव,
chap 7, ताल no 6, p 209 According to Śaṅgadeva, it
is popularly known as रास, cf —लघ्वादितालो लोकेऽमी रास ।

—सङ्गीतरत्नाकर, ५ २६१ Also see, सङ्गीतचूडामणि, pp 10, 47.

The आदिताल of बीणालक्षण is different, cf —आदिताल चतुर्मात्रा
लघुरेको द्वुतद्वयम् । —बीणालक्षण, ३ ७ p 12

Bharatakośa, p. 196 calls it a दर्शनाल and says—अथ क्रीडाताल
इति वैश्विदु-यने । The definition of क्रीडाताल quoted by Bharata
kośa, p 156, from Vema, is—क्रीडाताले समाख्याता विरामान्तौ
द्वुतात्रयौ । But if according to the above definition each
द्वुत is to be विरामान्त, then it is different from our चण्डनि सारुक
which has only the second द्वुत as विरामान्त, and which is,
therefore, of 1½ मात्रास The क्रीडाताल of भरतार्णव, however,
agrees with our चण्डनि सारुक, cf —द्वुतद्वन्द्व विरामान्त क्रीडाताल प्रकीर्तितम् ।
भरतार्णव, अ ७, ४६४, p 236 सङ्गीतचूडामणि, p 14, no 51, also
calls it क्रीडाताल and gives the same definition सङ्गीतरत्नाकर,
५, २८१, however says क्रीडा द्वुतौ विरामान्तौ चण्डनि सारुकश्च म ।
which agrees with Vema

ताद्रे (।) तक्थुगा (।) धिक्थु (।) धिद्विथउ^१

०० ०० ०० ००

इति तृतीय^२ ॥ ६

सविरामो लघुश्चैकन्ताले स्याल्लघुशेखरे ।

(क्षिपिपु) क्षिपुपु । क्षिपुपु । डिडिडे ।

० ० ० ०

इति लघुशेखर^३ ॥ ७

^१एकमात्रा साधिकाश्च प्रोक्ता अथ द्विमात्रिका ॥ ४८ ॥

which explains तृतीय as ००० The तृतीयतार भरतार्णव, ७ ४८४, तार no 93, p. 253 is however quite different. भरतार्णव does not give अन्तरास्वराः or any तार of similar to it.

I O —ताद्रे तक् थुग धिक्थउ धिद्विथउ ०।०।०।०। ०।०।०।०।

P —ताद्रे तक्थउगा धिक्थउ धिद्विथ

०० ०० ०० ००

तृतीयक ॥ ४७ ॥

This would be of $1\frac{1}{2}$ मात्राः

Thus this तृतीयक is again different from the तृतीयक of सङ्गीतरत्नाकर noted above, as also of सङ्गातचूडामणि, p 47, no. 4, which is of 2 मात्राः—०००

The सङ्गीतरत्नाकर, ५-२८१, defines क्रीडाताल or चण्डनि साहक as—
क्रीडा द्विती विरामान्ती चण्डनि साहक स ॥ २८१ ॥ ०० इति क्रीडाता^४ चण्डनि-
साहक (Adyared., p 148) This would be similar to the तृतीय of our text The Bharatārṇava does not give any तार of $1\frac{1}{2}$ मात्राः similar to our तार

2. This is a तार of $1\frac{1}{2}$ मात्राः if विराम is to be regraded uniformly as of $\frac{1}{2}$ मात्रा. But if विराम is to be half of लघु here, according to another school of thought then it would be of $1\frac{1}{2}$ मात्राः See, सङ्गातशास्त्र, by K. Vasudeva Shastri, p 209, note 1 and p. 219, तार no 86

cf विरामान्तलघुना लघुशेखर । —सङ्गीतरत्नाकर, ५ २९३

एकेन सविरामेण लघुना लघुशेखर । —सङ्गीतचूडामणि, p 17, no 77 and भरतार्णव, ७ ४८०, p. 250.

3. H.—एकमात्र P.—एकमात्रा साधिका स्तु

शम्पा तुरङ्गलीलश्च टमलीलो द्वितीयक ।

गारगि प्रतितालश्च ताला एते द्विमात्रिका ॥ ४० ॥

शम्पाताले लघुम्येक सविराम द्रुतद्वयम् ।

तकधु(।) धिकधु । द्वे

०० (००।)

इति शम्पा^१ ॥ ८

तुरङ्गलीले ताले म्युर्लेपुर्दुतलघू पुन ॥ ५० ॥

ता(।) धिर्(।) कथय

। ० ।

- I O — न पु त्य उ द्वे ०० P — तन्धु धिकधु द्वे ०० In H we find १०।०। इति शम्पा Obviously the scribe is confused and does not know whether the लघु sign is to precede the द्रुत signs or follow them Our text would suggest that लघु should precede the two द्रुत and only the last द्रुत should be विरामान्त

The भरतार्णव ७ ४८१, p 252, gives—म्योमद्वय विरामान्त लश्च शम्पाभिधे भवेत्, which would be ००। = २ ताल of २½ मात्रास

Also, cf शम्पाताले विरामान्त द्रुतद्वन्द्व लघुम्येक । सङ्गीतरत्नाकर, ५ २९४, which in the Adyar ed, p 153 is given as—००। This would be of २½ मात्रास We however believe that the interpretation in the ed of भरतार्णव is preferable to the one in the Adyar ed of सङ्गीतरत्नाकर and that only the last द्रुत is विरामान्त cf for example शम्पा (ताले) दो द २ ००। in सङ्गीत चूडामणि p 49 and म्योमद्वय विरामान्त लश्च शम्पाभिधे भवेत् in सङ्गीतचूडा०, p 17 In view of the unanimous tradition of भरतार्णव, सङ्गीतरत्ना० and सङ्गीतचूडा० we should also take that लघु follows two द्रुत and not precedes them as would have been normally suggested by our text (P, H & K) The other alternative is to say that the शम्पा of our text is different and is = १०० The पाठs given however do not support it.

इति तुरङ्गलील^१ ॥ ९ ॥

हसलीले भवेत्ताले लघुद्वन्द्व-तथेव च ।

कगड(१) नरगडधि^२

। ।

इति हसलील^३ ॥ १० ॥

विन्दुयुग्म विरामान्त लघुश्चैको द्वितीयके ॥ ५१ ॥

तग(१) दिगडित(१) द्वै^४

००१

इति द्वितीयक^५ ॥ ११ ॥

विरामान्त द्रुताना तु चतुष्क गारुगौ स्मृतम् ।

तगधि । किथउ गा ।

००००

- 1 cf तुरङ्गलीले ताले स्याद् द्रुतद्वन्द्वं लघुस्मृतम् ॥ ९७ ॥ --स० चूडा०, p 13 and भरतार्णव, ७ ४५५, p 227 This is different from our text The तुरङ्गलील of सञ्जीवरत्ना० ५, २०४ is again different from both these But our तुरङ्गलील corresponds with पणताल, of २½ मात्राऽ, of भरतार्णव, ७ ४७८, p 248 (लघोर्मध्ये द्रुत बद्ध्वा पणताल इति स्थितं)
- 2 O & P —कगड नरगड धि
- 3 cf —हसलीले विरामान्त लघुद्वयमुदाहृतम् । सं० रत्ना०, ५ १६७
सविताम लघुद्वन्द्व ताले स्याद् हसलीले । भरतार्णव, ७ ४४६, p 216, and स० चूडा० p 11, no 20 हसलील of our text, in both P & H, is not called विरामान्त
- 4 P —तागड तैङ्ग O —तगिड तैङ्ग
- 5 This is a ताल of २½ मात्राऽ H —तगिड गडित द्वै
cf —दौ ले द्वितीयक । सं० रत्ना०, ५ २६१, where no विराम is mentioned
द्रुतौ नथ द्वितीयके । सं० चूडा०, p 13, no 41, this is a different tāla
The तुरङ्गलील of सं० चूडा०, p 13 no 36 also has two द्रुत and one लघु but the द्रुतद्वयम् is not विरामान्त
द्रुतौ लघ द्वितीयके । भरतार्णव, ७ ४७८, p 229 This agrees with द्वितीयक of सं० रत्ना० noted above

इति गारगि^१ ॥ १२

प्रतिताले द्रुतद्वन्द्व लघुश्चैक प्रकीर्तित ॥ ५२ ॥

धि(१) किंकि(१) धौ

००१

(इति) प्रतिताल^२ ॥ १३

अथ त्रिमात्रिकास्ताला रतितालो निसारुक ।

दर्पण सिंहलीलश्च पन्तालश्च कुडुक्क ॥ ५३ ॥

रतिताले लघुस्त्वैको गुरुश्चैक प्रकीर्तित ।

तकि लकि । धिकि तकि । घड ।^३

(१५)

इति रतिताल ॥^४ १४

लघुत्रय विरामान्त ताले नि सारके भवेत् ॥ ५४ ॥

द्वैगण । धिनि(१) धिच ।

(११७)

- 1 This is a ताल of 2½ मात्राs cf —सारा(गा)तकि कथ्यते प्राज्ञैर्विरामान्त धवर्तुतम् । स० चूड० p 18, no 94, and भरतार्णव, ७ ४८९, p 258 Also गारगिस्तु चवर्तुन्ती ॥ विरामान्त कुधैरुक्ता । स० रत्ना०, ५ २९७९८
- 2 This is a ताल of 2 मात्राs H & K omit the whole definition & बाल etc of प्रातताल and simply state प्राततालस्त्वय । But since it is listed in v. 49 above, it must have been described in the original text Besides P notes it as above गे द्रुतौ प्रतिताले स्यात् । भरतार्णव ७ ४५८, p 229, and स० चूड०, p 13, no 40, also स० रत्ना०, ७ २८३ This is different from our प्रतिताल The प्रतिताल of our text agrees with द्वितीयक of स० रत्ना० ५ २६९ (cf दो ला द्वितीयक)
- 3 P —तकि तकि धिकि तकि घड O —ताक लकृ धिक् तकि घड H —तकिरुकिध । किनकि । घड
- 4 This is a ताल of 3 मात्राs cf —रतिताले लघु त्रयो गुरुश्चैक प्रकीर्तित । भरतार्णव ७ ४८९, p 255, and स० चूड० p 18 no 86 रतिताले लघुगुरु । स० रत्ना० ५ २९९

इति नि सारक ॥^१ १५

दुतद्वन्द्वाद् गुरुश्चेकृन्ताले स्यादूर्पणाभिधे ।

धिद्धि । द्रैगण(१) थउ ।

० ० ५

इति दूर्पण^२ ॥ १६

रघुविन्दुत्रय लब्ध ताले स्यात् सिंहलीलके ॥ ५५ ॥

तात्तगथु । धमिधिद्धि ।

। ००० ।

इति सिंहलील^३ ॥ १७

पद्तालसङ्गके ताले भवन्ति व्यञ्जनानि पद् ।

धिधि गडि गडि गु । तकिरत्तत् ।^४

०० ०० ००

इति पद्ताल^५ ॥ १८

- 1 This would be a ताल of 3½ मात्राs
cf — रघुद्वन्द्वं विरामान्त ताले नि सारकभिधे ॥ भरतार्णव, ७४६१, p 235 and सं० पूडा०, p 14, no 50 विरामान्तौ लघू नि सारको मत । सं० रत्ना०, ५२७९. Thus the नि सारक of our text is different and has no parallel in all the three texts noted here
- 2 A ताल of 3 मात्राs
cf — दूर्पणे स्याद् दुतद्वन्द्वं गुरुश्चेक प्रकीर्तित । भरतार्णव, ७४१९, and सं० पूडा०, p 10, no 7 दूर्पणं द्द्वय गथ । सं० रत्ना०, ५२७१
- 3 P — तात्तगथुमिधिधि O — गुम धुमि धिद्धि
Thus is a ताल of 3½ मात्राs यति is shown acc to H
cf — गिद्धि(सिद्धि)ल्ले विधातव्य लघाद्यन्तं दुतत्रयम् । भरतार्णव, ७४४० and सं० पूडा०, p 10, no 9 But लघान्ते द्वय सिंहलील । of सं० रत्ना०, ५२६४ is different There is no ताल in सं० रत्ना० which is similar to this ताल
- 4 P — धिद्धि तकि धिद्धि तकि तल O — धिद्धि तकि २ तल
- 5 This is a ताल of 3 मात्राs
cf — दुतत्रयमिन्द्र पदतालैः । भरतार्णव, ७४८७ and सं० रत्ना० ५२०१ Also, पद्तालसङ्गके ताले विदुष्यत् निम्न्यत ॥ सं० पूडा०, p 18 no 88

द्वुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं स्मृतं ताले कुडुकके ॥ ५६ ॥

धुंदिगण(१) तकि धिकि

०० ॥

इति कुडुककः^१ ॥ १९

चतुर्मात्रिकाः स्युस्ताला वधापन उद्दीक्षणः ।

महताल्ये वर्णभिन्नो ललितो मण्डका अर्षि ॥ ५७ ॥

विषमो रक्ततालश्च मलिकामोदसंज्ञकः ।

प्रतापवर्धनो लीलतालस्तु रागवर्धनः ॥ ५८ ॥

ताल्ये वधापने ज्ञेयं लघूनां तु^२ चतुष्टयम् ।

ट्रै । टिगधिक् । कथड । ट्रै^३

॥ ॥ ॥

इति वधापनः^४ ॥ २०

उद्दीक्षणे लघुद्वन्द्वं गुरुश्चैकस्तथा मतः ॥ ५९ ॥

1. This is a ताल of 3 मात्राs.

cf.—द्वुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वं भवेताले कुडुकके । भरतार्णव, ७.४९१, and सं० चूडा०

p. 14, no. 49. कुडुको द्वौ द्वुतौ लौ द्वौ । सं० रत्ना० ५.२७४.

O. reads पाठs as—धुणि दि गण तकि धिकि.

O. calls this ताल as कुडुककः^१.

2. H. & K.—च. भरतकोश, p. 588 also reads च.

3. H. & K.—ट्रै । टिगधि । कथड । ट्रै. —O.—ट्रै टिगधिः कथड द्वौ.

P.—ट्रै टिगधिक् कथड ट्रै.

4. This is a ताल of 4 मात्राs.

There is no वधापनताल in भरतार्णव or सं० रत्ना०. But the गजताल of सं० रत्ना० (गजशुर्ला धारावी), ५.३०२, corresponds to this ताल.

The वधापनताल of सं० चूडा०, p. 18, no. 89 has two द्वुतs, one लघु and one प्लुत, while the गजताल of both भरतार्णव and सं० रत्ना०

has four लघुs but विरामान्त and hence is different. And the

वर्धन of भरतार्णव has 2 द्वुतs, 1 लघु and 1 प्लुत but विरामान्त.

‘झ(सिं)पुपु । नगसिगि । दृगडिगि डै

।। ५^१

इति उदीक्षण^१ ॥ २१

लघुत्रयान्मलतालं विरामान्तं द्रुतद्वयम् ।^१

कटथु । रघुवटै । धिद्धि ।

।।। ००

इति मलताल^१ ॥ २२

वर्णभिन्नाभिधे ताले त्रिन्दुयुष्माहधुर्गुरु ॥ ६० ॥

गिणि गिणि । तक्कि धिक्कि थउ

०० । ५

इति वर्णभिन्न^१ ॥ २३

1. P — सिपुपु नगाभागे दुगसिगि ग

2. The sign for गुरु, in H & K is generally ६ but I have adopted the usual sign ५ to avoid confusion

3. This is a ताल of 4 मात्राः यतिसि in पाठs everywhere above are acc to H,

cf — उदीक्षणे लघुद्रुतं गुरुकस्तन परम् । भरतार्णव, ७४६८ and दक्षिणे स्याद्
युद्धं गुरुकस्तन परम् । स० चूडा०, p 15, no 58 Possibly
the reading should be उदीक्षणे लघुद्रुतं Also cf लै द्रो
‘ गुरुदीक्षण । स० रत्ना०, ५, २८५.

4. P — लघुत्रयविरामान्तं मञ्जारे द्रुतद्वयम् ।

कटथुलुनटै धिद्धि

O — कटथु उधुनटै धिद्धि

5. This ताल is of 4½ मात्राs.

The मञ्जारे of भरतार्णव is different as it has 4 लघुs instead of 3,
cf मञ्जारे विधिलुधिरामातद्रुतद्वयम् । भरतार्णव, ७८७१, also cf
स० चूडा०, p 15, no 64, and स० रत्ना० ५, २८८ The reading
द्रुतद्वयम् of स० चूडा० seems to be wrong

6. cf — वर्णभिन्नाभिधे ताले द्रुतद्वन्द्वं लघुगुरु । भरतार्णव ७४४६, and स० चूडा०,
p 11, no 21 This is a ताल of 4 मात्राs
Also cf. — वर्णभिन्नो द्रुतो लै ग । स० रत्ना०, ५, २६८.

ललिते 'लदुतद्वन्द्व निरामान्त गुरुस्तान् ।

'ता धिक् निति किति निधिक्षि द्वे

। ०० ५

इति ललिते * ॥ २४

मण्डाश्च प्रतिमण्डाश्च 'तगणात् सगणेन वा ॥ ६१ ॥

'तकिड । धिक्किड । नि-यड । द्वे

इति मण्डकप्रतिमण्डा * ॥ २५

स्वचतुष्क निरामान्त 'द्विवार विपमे भवेत् ॥ ६२ ॥

'तकिडि तगित्थड । तकि-यड । गुर्धिटे

1 P — नादुतद्वन्द्व (तदुतद्वन्द्व ?) O — गत्.

2 O & P — नाधिकाक तकि धिक् २

3. This is a case of 4। माना

cf — ताके ललितेन स्याद् दुमन्द्रे लघुर्गुरु । भरता०, ७ ४६५ and स० चूडा०, p 17, no 85 ललिते द्वौ दुर्गौ ला य । स० रत्ना०, ५ २९७ The ललिते of स० रत्ना० is thus identical with वर्णभिनने of the same text but different from ललिते of our text

4 P — तगणात्.

5 P — तकिडत धिक्किडत इत्यड धे

O — नकिडत धिक्किड कतुड धी । ५ । अथवा ।। ५

The text generally suggests that मण्डस and प्रतिमण्डस have or begin with तगण (तगण according P) or सगण, i.e., two गुरु & one लघु or two लघु & one गुरु The text is a bit ambiguous There are several varieties of मण्डस & प्रतिमण्डस as is evident from भरताणव, स० चूडा० and स० रत्ना० The symbols of लघु, गुरु etc are therefore not given in the text edited above but in H they are । ५५ अथवा ।। ५

6 cf सकार भटताले स्यात् तदमे लचतुष्टयम् । तकारतो गुरुद्वन्द्व तदुतद्वन्द्व यमठके ॥ ४६१ ॥ तगणा तगणौ लक्ष प्रतिमण्डे नियोजित ॥ — भरतार्णव, ७ ४६१-६२, also see, ibid, ७ ४६० ४६१

7 P — द्विवार

8 O — तकिडि तकि यड तकि धुगु धिद्वे ००००००००

P — तकिडि तगित्थड तकिधु गुर्धिटे ००००००००

०००० ००००

इति विषमताल' ॥ २६

रङ्गतालाभिधे ताले खचतुष्क गुरुन्तथा ।

धिकड । दरगड धिक् किथड धिक् किथुगा'

०००० ०

इति रङ्गताल' ॥ २७

जायते मल्लिकामोदे लद्वय खचतुष्टयम् ॥ ६३ ॥

धिक् किड तक्कथउ'

।।००००'

इति मल्लिकामोद' ॥ २८

प्रतापवर्धमाने गा विरामान्त द्रुतद्वयम् ।'

1 This is a ताल of 4 मात्राs

cf —चददुता विरामान्ता पुनस्त विषम मता ॥ भरताणव ७ ४४३ चददुता विरामान्ता
द्विवार विषमे मता ।—सं० चूडा० p 15, no 67 द्विवार विरामान्ता
द्रुतास्तु विषमे मता ॥ सं० रत्ना०, ५ २८६

2 P —धिक्कड दरगड धिक्किथड धिक्किथुगा O follows but reads थुगण
for थुगा at the end

3 cf —चवारो रङ्गतालं स्थात् शुक्लतदचतुष्टयम् । भरताणव, ७ ४४३
चवारो रङ्गतालं स्थात् शुक्लत परम् । सं० चूडा० p 11 no 14
Also see सं० रत्ना० ५ २६५

This is a ताल of 4 मात्राs

4 P —धाक् तक्किड त । धिक्किथड दि ५००५ इति प्रतापवर्धमाने ।
Obviously the वाडs etc of मल्लिकामोद are left out through
scribal oversight O reads—क्षैय वि ङ तक्कथ ॥००००
इति मल्लिकामोद ॥

5 H —१००००१

6 cf —ताले तु मल्लिकामोदे लद्वय खचतुष्टयम् । भरताणव ७ ४५४
ताले स्वामल्लिकामोदे लद्वय खचतुष्टयम् । सं० चूडा० p 12 no 33 also
see सं० रत्ना०, ५ २८०

This is a ताल of 4 मात्राs

7 P —omits O —प्रतापवर्धमाने गगाद्विरामान्त द्रुतद्वयम् ।

धिक्किडि तिगिडित । धिगिडिथउ धिदि^१

५००

इति प्रतापवर्धन^२ ॥ २९

दुतो एणु प्लुतश्चैव लीलातालै क्रमान्मता ॥ ६४ ॥

^१धिदै धिदै थउ । धिदिदै

० । ५

इति लीलाताल^४ ॥ ३०

विन्दुयुमादिरामान्तात् खप्लुतो रागवर्धने ॥

^१तत्तत् । ग युगिता । धिदिता द्वै

०००५

इति रागवर्धन^४ ॥ ३१

1 P — धिक्किडि ताक्क त । धाक्कथउ । द्वि ५००

O — धिक्किडि तकिडित धिक्किडि दि दि द्वि ॥ ० ० इति प्रतापवर्धन ॥

2 This is a ताल of ३१ मात्राs

There is no ताल of this name in भरता०, and सं० चूडा०. But तालसम्मत of both these texts agrees with our ताल of — जगत्तमे गुरुदेवो विरामान्त इतद्वयम् । भरतार्थ ७ ४८१ तालसम्मत गुरुदेवो विरामान्त इतद्वयम् सं० चूडा०, p 17 no 79

3 H — धिदै धिदै थउ । धिदि द्वै O — धि । धि । धिदै थउ धै धिदै P — धिदै धिदै थउ धिदि द्वै

4 cf — लीलाताले खलौ ५५ । भरतार्थ ७ ४९१

विन्दुयु प्लुतश्चैव लीलाताले प्रकीर्ति । सं० चूडा० p 19, no 97, लाला दलौ ५ । सं० रत्ना०, ५ २९७

This is a ताल of ४१ मात्राs

5 P — ताल घगयुगि धिदि द्वै O — ताल घुगि धिदि द्वै ००००.

H & K — ताल । गयुगिता । धिदिता द्वै

6 This is a ताल of ४१ मात्राs

There is no ताल of this name or type in भरता०, सं० चूडा०, or सं० रत्ना०.

अथ पञ्चमात्रिणा ^१ ।

अभङ्गो रायमङ्गोलम्ब्यश्रवणोऽभिनन्दन ^२ ।

रात्रिपद्याधर मण्डनद्वालो वर्धनोत्सवा ॥ ६७ ॥

अभङ्गताले विज्ञेय लघुद्वन्द्वं प्लुतस्तत ।

^३द्रहं गुमि । नृद्वि मि/ मि/ णगिण घे

॥ ६८

इति अभङ्ग ^४ ॥ ३३ ॥

त्रायन्ते रायमङ्गोले लघुद्वन्द्वं गुरुद्वन्द्वं ॥ ६६ ॥

^५यहि धहि गिगणगण नग्मण । धिद्धि

॥ ६९ ० ०

इति रायमङ्गोल ^६ ॥ ३४ ॥

^७लघुद्वन्द्वो लघु मन्मथश्रवणं यथात्रमम् ।

^८धम् । तकि । त्रिधुम् । तकि । धिन्धुग धि

॥ ७० ॥ ६

१ P — अत्रमात्रिणा । H & K — अथ पंचमात्रिणा

२ P — अत्रमात्रिणा

३ P — द्रहं गुमि नृद्वि गिगण गिगण धि O — द्रहं गुमि का मिगण (मणि) धि

४ This is a part of 5 मात्रा of — अभङ्गाद कायः पञ्चमः विनायकम् ।
मन्मथः ३ मात्रा अभङ्गाद कायः पञ्चमः ४ (१) विनायकम् । ६० मात्रा
p 16 no 75 If the above is correct then it would be a
part of 4 मात्रा different from our tala The ६ मात्रा
५ ३१३ also says—अत्रमात्रिणा

५ P — यहि धहि गिगणगण नग्मण ॥ ६९ O — यहि धहि गिगणगण नग्मण धि धि

६ cf — गन्धर्व विदुषोन्मत्त रायमङ्गल (रायमङ्गल) ॥ ६९ । मन्मथः ३ मात्रा,
३ (१) मात्रा विदुषोन्मत्त रायमङ्गल (रायमङ्गल) ॥ ६९ । ६० मात्रा p 17
no 76 Our part is of 5 मात्रा whereas the above two texts are of 6 मात्रा

७ H — लघुद्वन्द्वं । But H gives १० ॥ ६

८ P — धम् । तकि । त्रिधुम् । तकि । धिन्धुग धि O — reads धम् धि for धम् धि

इति व्यश्रवणं^१ ॥ ३५

* युद्धेन्द्र दुतद्वन्द्व गुरुश्चैनोऽभिनन्दने ॥ ६७ ॥

* धुनिगण । धुनिगण । तत्तधिक कथउ द्वे

॥ ००५

इति अभिनन्दनं^२ ॥ ३६

रानविद्याधरे ताल लघुयुग्माद्गुरुद्वन्द्वं^३ ।

तन्तिकि धिक्कि । कथउ । द्व धिधि^४

॥ १५००

इति रानविद्याधरं^५ ॥ ३७

ज्ञातय स्वण्डकाले दुतद्वन्द्व गुरुद्वयम् ॥ ६८ ॥

तद्धि । कथउत(ता) । गिथ- द्वै

००५५

इति स्वण्डकालं^६ ॥ ३८

1 cf लघुता गुरु गय कश्रवण प्रकाशिता भरता० ७ ४५० and स० चूटा० p 12 no 28 Also see स० रत्ना० ५ २७० which gives yet another tala under this name Our व्यश्रवण is of 51 मात्राs

2 P—धुनिगणतत्तधिक कथउ O reads फोडनकथउ द्वे for तद्धिउत द्वे in P

3 cf —लघुयुग्मं तद्धय च गुरुद्वैताभिनन्दन । भरता० ७ ४७० Also see स० चूटा० p 13 no 62 स० रत्ना० ५ २८७
This ताल is of 5 मात्राs

4 P—गुरुद्वै

5 P—तन्तिकि ताल धिक्कि-कथउ द्वै तद्धि O follows P but reads नाड for ताल

6 This is a ताल of 5 मात्राs The राजावयव of भरता० is of 4 भरताs cf —लघुयुक्ती गौ ताल रानविद्याधरगभन ॥ भरता० ७ ४६० cf स० चूटा० p 14 no 46 Also स० रत्ना० ५ २७९

7 P—तादृक कथयता गिथय ध O follows P but reads गिथउ for तद्धि

8 cf —युद्धेन्द्र गुरु स्वण्ड । भरता० ७ ४७० and स० चूटा० p १० १ 137
Also see स० रत्ना० ५ २८९

भवन्ति वर्धने ताले द्वौ लक्ष्म प्लुतस्तथा ।

‘कटधि । त्रिद्वि (हिं ’) गिरुटकट धिक्कट

०० । ५

इति वर्धनं ॥ ३९

उत्सवाख्ये पुनस्ताले लघुयुग्मात्परः प्लुतः ॥ ६९ ॥

‘धिगित । धिद्वै युगयुग धिद्वै धउटै

। । ५

इति उत्सवः ॥ ४०

पाण्मात्रिकाश्चाचपुटत्रिभिन्नास्यपरिक्रमाः ।

उद्धटो वनमाली च कन्दर्प कोकिलाप्रिय ॥ ७० ॥

मकरन्दो मुवुन्दश्च बिन्दुमाली च कन्दुकः ।

श्रीक्रीचिः स (श) रमलीलोऽथैषा लक्षणमुच्यते ॥ ७१ ॥

गुरुश्च ‘लद्वय वक्रस्ताले चाचपुटभिन्ने ।

‘टिकधिकयुगा । क (क) युगतिक्थउ धितकयुगा

५ । । ५

इति चाचपुटः ॥ ४१

This is a taal of 5 matras.

1. P—कटधहि गिरुटकट धिद्वै ट O follows P but reads गिरुटि गिरुटि for गिरुट.
2. This is a taal of 5 matras, also described in भरता० ७ ४८७ and स० चूडा०, p 18, no 89. Also, स० रत्ना०, ५ ३००.
3. P.—धिगिता धिद्वै युगयुग धिद्वै धउटै
O.—धिगित द्विद्वै युगयुग धिद्वै धउटै
4. This is a taal of 5 matras There is no such taal in भरता० or स० चूडा० The उत्सव of स० रत्ना० ५ ३०२ (एषुद्धताउत्सव रत्ना०) is different.
5. H. & K—सरलो
6. P. and O.—टिकधिकयुगा । कयुग कथउ धितकयुगा
7. This is a taal of 6 matras cf. शुद्धोपनये चाचपुटे एषुद्ध प्रकीर्तितम् ।

इति उद्धटताल^१ ॥ ४४

सत्तुप्फ लुध्वेन दुत्तौ गो वनमालिनि ।

तक्क थुगु धिद्धि कथुगतत्ता कथुगत्ता नग शिगि ड्ढे^२

० ० ० ० । ० ० ५

इति वनमाली^३ ॥ ४५

कन्दर्पाभिधताले तु 'खत्रय मरलो गुरु ॥ ७४ ॥

'तत्तत्त । तद्रे सद्धि सद्धि ऋट् गन्विट्त्थे

० ० ० । ५ ५

इति कन्दर्प^४ ॥ ४६

'वक्कयुग्म लघुद्वन्द्व-ताले म्यात्कोनिलाप्रिये ।

'डिस्सु डे डिस्सु डे गणगता दुगशिगि

1 This is a ताल of 6 मात्राs also in भरतार्णव, ७ ४३९. The म० चूडा०, often gives almost identical definitions of तालs following भरतार्णव. Thus it reads उद्धटे मणल्लवेक् । स० चूडा० p 10, no 5, the text being the same in भरत०. There is no ताल of this name in म० रत्ना०.

2. P—तक्क थुगु धिक् थुगुता धिद्धि तग गि गि ग O reads—तक्क थुगु धोधक्कग शिगि ड्ढे

3 This is a ताल of 6 मात्राs. The वनमाला of भरत० is of 7 मात्राs cf —वेदट्ठतार्गे वुगु गुरु प्रान्ते निवेसित । वनमाला भवेत्ताळो गदिन शाल्वदिमि ॥ ४४९ ॥ Same in म० चूडा०, p 12, no 26

4 P—सद्धय This reading would make कन्दर्प & पक्कम identical in our text see also notes on पक्कम above

5 P.—तत्तद्रे पद्धि पद्धि क्क खत्तदत्ता ० ० । ५ ५ O reads तत्तत्त०

6 कन्दर्प of भरत० ७ ४४९ and स० चूडा० p 10, no 10 is like पक्कम of our text

7. P—गुरुद्वन्द्व लट्ठ

8 P—गणगता दुग शिगि डिप्पु थ निप्पु थ O—गणगता दुग । ताग डिप्पुग

इति बिन्दुमाली^१ ॥ ५०

लचतुष्कं गुरुश्चैकस्ताले कन्दुकनामनि ।

'धिद्विगि कथुत्ता धिद्विगि टें थड । धिद्वि टें

।।।।५

इति कन्दुक^२ ॥ ५१

'लघुर्गुरु लघुश्चैव ताते श्रीकीर्तिसङ्गके ॥ ७७ ॥

'तन्निधिक्षिप्ते थड । धिद्विगि थडत टें

।५५।

इति श्रीकीर्ति^३ ॥ ५२

लौ च द्रुतचतुष्क लौ ताले' स(श)रमलीलके ।

'चङ्गे चङ्गे । थद्विगि थद्विगि थड । ङेथुङ्गे

।।००००।।

इति स(श)रमलील^४ ॥ ५३

1. A tala of 6 manas also in भरता०, ७४६६, स० चूडा० p 14, no. 55, and स० रत्ना० ५२८३
2. P and O.—धिद्विगि धिद्विगि ट थड धिद्वि टें
3. A tala of 6 manas It is called कथुक in भरता० ७४७५, and कडुक in स० चूडा० p 16, no 70 and स० रत्ना०, ५२९०
4. P—लघुर्गुरु लघुश्चैकस्ताले The symbols given are ५५ ।
H—लघुर्गुरुलघु० But since the symbols given are ।५५। I have emended the reading above The P. reading is rejected. This is a tala of 6 manas
5. P—ता धिद्वि-या थड धिद्वि थड O reads धिद्विगिथड for धिद्विथड
6. A tala of 6 manas In भरतार्णव, ७४६६, and स० चूडा० p 14, no 54, it is ५५।। instead of ।५५। of our text स० रत्ना० ५२८३ also shows ५५।।
7. P—द्रुतचतुष्क च लघु H—लौ द्रुतचतुष्क लौ ताते०
8. P—ता ङे धिद्विथ गाधि द O—स स थद्विगि थद्विगि थड स
9. A tala of 6 manas The भरता० ७४५४ reads—लघुर्गुरुलघुलौ तालां शरमलीलके । = ।०।०।०।०।। (8 manas) whereas the editor

इति बिन्दुमाली^१ ॥ ५०

लचतुष्क गुरुधेकताले मन्दुक्तानामि ।

धिद्विगि रुधुता धिद्विगि टें थउ । धिद्वि टें

। । । । ५

इति वन्दुक^२ ॥ ५१

‘लघुर्गुरु लघुश्चैव ताले श्रीवीरसप्तज्ञके ॥ ७७ ॥

‘तविधिक्लिथ थउ । धिद्विगि थउटें

। ५ ५ ।

इति श्रीकीर्ति^३ ॥ ५२

लो च द्रुतचतुष्क लौ ताले स(स)रमलीले ।

‘संज्ञं चज्ञं । थाहगि धिद्विगि थउ । द्योभुद्वे

। । ० ० ० ० । ।

इति स(स)रमलील^४ ॥ ५३

- 1 A tala of 6 matras also in भरता० ७४६९ स० सूत्रा० p 14 no 55 and स० रत्ना० ५१८३
- 2 P and O — धिद्विगि धिद्विगि ट वच धिद्वि टें
- 3 A tala of 6 matras It is called कुरु in भरता० ७४७५ and वन्दुक in स० सूत्रा० p 16 no 70 and स० रत्ना० ५१९०
- 4 १ P — लघुद्वय लघुमेस्ताले The symbols given are s s ।
H — लघुगुरुधु० But since the symbols given are । s s । I have emended the reading above The P reading is rejected This is a tala of 6 matras
- 5 P — ता गिद्विगि थउ धिद्विगि थउ O reads । धिद्विगि थउ for धिद्विगि थउ
- 6 A tala of 6 matras In भरतापत्र ७४६९ and स० सूत्रा० p 14 no 54 it is । s s । । instead of । s s । of our text स० रत्ना० ५१८३ also shows । s s । ।
- 7 P — द्रुतचतुष्क च गुरु H — लो द्रुतचतुष्क लौ ताले०
- 8 P — ता द्वा । रवच गधि द्वा O — स स गधि ग धिद्विगि थउ द्वा
- 9 A tala of 6 matras The भरता० ७४५४ reads—लघुद्वयचतुष्क लौ स्यात्ता गायत्री के । - । ० । ० । ० । ० । । (8 matras) whereas the editor

सप्तमात्रिकतालानामथ वक्ष्ये सगुञ्जयम् ॥ ७८ ॥

राजचूडामणिर्नान्दी श्रीनन्दनचतुर्मुखौ ।

नारायणो दीपस्वामीषा लक्षणमुच्यते ॥ ७९ ॥

राजचूडामणौ लाना त्रय खद्वितय लणौ ।

'थौ । ता । तक्किथउ । धिँटें । थहिँ तक्कट्टिथही

॥ १०० ॥ ५

इति राजचूडामणिः ॥ ५४

नान्दीताले च निजैय लो द्रुता लो गुरद्वयम् ।

'रथुगणि । थुरुगु । तद्धी तद्धी । तगि धगि थुग ता

॥ १०० ॥ ५५

इति नान्दीतालः ॥ ५५

'गुरल्लेषू प्पुत्तश्चेव ताले श्रीनन्दनाभिधे ।

'धुदिगणन्ने । झडिगिन्ने । तद्धिक्किथउ टें

५ ॥ ५

of स० चूडा०, p 13, no 34 suggests लघुन for लघुन & takes it = १००००॥ (५ मात्राः) The आदिनरत quoted in ft note in the edition of भरतार्जुन, p 226 shows—लघुनचतुर्णं स्यात् तालं सप्तमात्रिकम् ।

- 1 P — रिँ थाह षड्द पण ही O — था ता १३ पिट् थहिँ वट्ट धर्मा
- 2 This is a group of talas having 7 मात्राः each as stated in ५. 78 The राजचूडामणि of भरता० ७ ४४७ and स० चूडा० p 11 no 22 is = ००१११००१५ १ ताल of 8 मात्राः also in स० रत्ना० ५ २९८.
- 3 P — रथु गणि थुगु तद्धी तद्धी तगि धगि थुग ता
O — थुगणि थुगण्णो तगि धगि थुग ता
- 4 cf स० चूडा०, pp 15-16, no 68, भरता० ७ ४४३, and स० रत्ना० ५ २८८ The माली of last two texts is of 8 मात्राः, of the first probably of 7 मात्राः
- 5 H — गुण्णुत्तथैः P — गुण्णुत्त But as both H & P give symbols—५ ॥ ५ the text must have read गुण्णुत्तथैः
- 6 P — धुदिगण न नि तिगिन्ने तद्धिक्किथउ टें
O — धुदिगण दी षड् (१) वथ ५.

इति श्रीनन्दन^१ ॥ ५६

चतुर्मुखाभिधे ताले सगणाच्च लघुर्गुरु ॥ ८१ ॥

‘नहि पहि तिकुट पहि । धरिगि दह्युण

तिकुट पहिता । पहिथउधिदै पहिथउ

॥ ५१ ॥

इति चतुर्मुख^२ ॥ ५७

‘नारायणे द्रुतद्वन्द्व जगणश्च गुरु क्रमात् ।

‘तकिकि । धिगिगता । तत्थो तत्थो । तकिड तकि ।

गुरुगु धुरुगु ता द्रे

०० । ५१ ॥

इति नारायण^३ ॥ ५८

विन्दुयुग लघुद्वन्द्व गुरुयुग्म च दीपके ।

गिणि गिणि खुता सिं सिं । दुग सिगिं सिं

खुखुद सिं

०० । ५१ ॥

इति दीपक^४ ॥ ५९

- 1 cf — भरता० ७४९० and स० च्चा० p 18 no 95 Also, स० रत्ना० ५२९९
- 2 P and O — तहिं सहिं ति कुट सहिं । धट सहिं धट्टे
- 3 The चतुर्मुख of स० च्चा०, p 17, no 80, and भरता० ७४८२ is = १५१५ The former gives a second varieties of § only, the latter shows a variety — १११५ स० रत्ना० ५२९५ gives one type of १५१५ only
- 4 P — नारायण
- 5 P — ताकात्र धिगिता तथा तथा ताकात्र तात्र धुरुगु धरगु ण द्रे
O reads धुरुगु ता द्रे for धरगु ण द्रे of P
- 6 Called राजनारायण in भरता० ७२८८ and स० च्चा०, p 18 no 91, also in स० रत्ना० ५२९८
- 7 P — गिण । गण धुता ता सि सिं दुग गिणि सिं खुखुद स्य
O — गिण गिणि धुता ता सि सिं दुग गिणि स्य खुखुद सिं
- 8 cf — द्रुतद्वन्द्व — धुतद्वन्द्व गुरुद्वन्द्व च दीपक । भरता० ७४७७, and स० च्चा०, p 15 no 65 Also see स० रत्ना०, ५२८५

¹चच्चत्पुट सिंहनादो जयश्रीर्नयमङ्गल ।

श्रीरत्नो हसनादश्च म्युरमी अष्टमात्रिका ॥ ८३ ॥

²चच्चत्पुट स रिजियो यत्र म्यात् तगण प्लुत ।

³द्रै थउ । गथउ । गाधिक् कथउ धिद्धि किथउ

तद्रै कथउ द्रै

५५।५

इति चच्चत्पुट ⁴ ॥ ६०

सिंहनादे विधातव्यं रघुर्गुस्त्युग रगौ ॥ ८४ ॥

⁵तत्तगिथु द्रहियुगाधिद्धि । तवट धिक्कट थु ।

थहिंथहिं गिथो

।५५।५

इति सिंहनाद ⁶ ॥ ६१ ॥

जयश्रिया तु ⁷रगणाद् व्यापश्च तथा गुर ।

⁸तहिं वों घटि । गण्टे । तवट । थिक्कट

रिगपिता कथउ । ट

५।५।५

1 H and O — चच्चत्पुट

2 H — चच्चत्पुट

3 P — द्रै थउ गथउ गाधिक् कथउ रिग धिद्धि O — द्रथउ व थउ गाधिक्कथउ द्रै

4 A tala of 8 मात्राs cf भरता० ७ ४३७ and ग० चूला०, p 10 no 1 चच्चत्पुट is not listed amongst देवताग० by स० रत्ना० but it has discussed it as a मायताग०, cf ग० रत्ना० ० १७२० cf also भरतकोश p 196

5 P — तत्त गिथु द्रहियुग रिद्धि तवट धिक्कट थउ थहिं थहिं गिथो O reads रिथो for गिथो of P

6 A tala of 8 मात्राs cf also भरता० ७ ४५३, and ग० चूला० p 12, no 32 see also स० रत्ना० ० ४३३

7 H & K — रगणा द् व्यापश्च

8 P — सो थगिण दे थिक्क थिरक्क रिगपिथउ ५ । ५ । ५ । ५ । ५ । O reads रिगपिथउ दै and ५ । ५ । ५ for रिगपिथउ दै etc of P

इति जयश्रीताल^१ ॥ ६२

जयमङ्गलताले तु कर्तव्य सगणद्वयम् ॥ ८५ ॥

तन्निधिता । धिक्थउ । किडि किडित ।

रत्थुगिणि । तक्थउ गणगण द्वे

॥ ५१॥ ५

इति जयमङ्गल^१ ॥ ६३

सगणाह प्लुतश्चेव ताले श्रीरङ्गसङ्गणे ।

धिगिटतकि । धुगिटदिगि । धुमुतक्किचा ।

तत्तत । तत्कुटि धिटि टै

॥ ५१॥ ५

इति श्रीरङ्ग^१ ॥ ६४

हंसनाद्रे लघुम्यङ्गो द्रुतयुग प्लुतस्तथा ॥ ८६ ॥

तत्तकट । धिक्कट धाह रत्थुग धाह

धाह गुथ । तत्त । धिक्किट्टै गमे

- 1 A tala of 8 matras cf — सगण रत्तुम्यङ्ग जयभारिति कथ्यते । भरता० ७४५७ The जयश्री of न० चूडा०, p 13, no 38 is different, but the text does not seem to be certain Also see, स० रत्ता० ५२८२
- 2 P and O — ताक्थिक्थउ किडि किडि तरत्थु गणि ताक्थउ
- 3 This is a tala of 8 matras, also in भरता० ७४६०, न० चूडा० p 14 no 45 Both the texts show exactly identical definitions Also see, स० रत्ता० ५२८०
- 4 P — सगणाह प्लुत० O — सगणाह प्लुत०
- 5 P — धिक्थउ ताक् धुगिट इदि धुगु ताक् ता तत् टट इदि धिक्कि टै
O — धिक्थउ ताक् धिक्थउ दिक् धुगु ताक् तातत् टटुति धिक्कि टै
- 6 A tala of 8 matras cf — श्रीरङ्गसङ्ग ताले सगणो लघुम्यङ्गो द्रुतयुग प्लुतस्तथा । भरता० ७४६०, and न० चूडा० p 11, no 12 also see स० रत्ता० ५२५५
7. H. & K — लघुम्यङ्गो १ O reads सिद्धनाद for हंसनाद
- 8 P — तत्तकट धिक्कट धाह रत्थुग धाह गुथ तत्त धिक्कि टै गणगण टै ॥ ५१॥ ५ इति हंसनाद ॥
O — तत्तकट धिक्कट धाह रत्थुग धाह गुथ तत्त धिक्कि टै गणगण टै ००० इति हंसनाद ॥

। ५०० ५

इति हसनाद^१ ॥ ५७साम्प्रत ते च भण्यन्ते ताला^२ ये नमामिका ।

जयताले वसन्तश्च रञ्जोद्योतनसज्जक ॥ ८७ ॥

जगणाल्लो द्रुतो पथ नयताले प्रकीर्तिता ।

धुगुतनि नगझिगि । ता धिरे । द्रगणता ।

कथुगिता । धिद्धि । नग झिगि दुग झिगि द्रै

। ५११०० ५

इति नयताल^३ ॥ ६६

वसन्तताले विजयो नगणो मगणस्तथा ॥ ८८ ॥

तदि । कथउ । धिद्धिक्किद्धिच्छ(क') थउ ।

गाधिरे । थउधिरे

। ५११५५ ५

इति वसन्त^४ ॥ ६७रञ्जोद्योतनताले तु मगणाल्लप्पुतावपि^५ (मगणो लप्पुतावपि) ।

- 1 A tala of 8 मात्राs also in भरता० ७ ४५३ and in स० चूडा० p 12 no 31. Also see स० एला० ५ २७३
- 2 P—तालव न च मानेका । O—ताग व न च मानका ।
- 3 P—धुगु तनि नग गिगि ताा इह द्रगण । धिद्धि नग । ताग दुग झिगि द्रै । O follows P
- 4 A tala of 9 मात्राs. The भरता० ७ ४६३ has १ नयताल of 10 मात्राs—। ५१११०० ५ स० चूडा० p 14 no 48 gives the same definition as the भरतागव । But स० एला०, ५ २७३ makes it—। ५११०० ५ as in our text
- 5 P—विनयो
- 6 P—तद्विचय धिद्धिचय गापः धिरे थउ गिद्धि । O omits the whole definition and a major part of मात्राs except थउ । धिद्धि । ५५५ इति वग-१ ॥
- 7 A tala of 9 मात्राs cf—वसन्तताले कथया नगण मगणस्तथा । भरता० ७ ४८५ स० चूडा० p 17, no 84
- 8 P—मगणा लप्पुतावपि । O—मगणा लप्पुतावपि ।

'अं सुखुद ता सुद नग शिगि सुखुदु खुद दयुगा

नगदुग शिगि शिगि अं

५५५ । २

इति रजोद्योतन * ॥ ६८

तालानथ प्रदक्ष्यामि दशमात्रादिकान् कति ॥ ८९ ॥

रक्षप्रतीपतालम्बु पगपितापुत्रकृन्तथा ।

पर्वतालोचनध्वं गिरिविनीडितोऽपि च ॥ ९० ॥

'रक्षप्रतीपने' के) ताले गुरु लघुगुरु प्लुत ।

'तल्लुट्' यदि गिदि गिदि धदि धं श शिगिद्वयौ ।

किदि किदि दधट् तथौ ।

५५ । ५५

इति रक्षप्रतीपक * ॥ ६९

परपितापुत्रके ताले प्लुतान्च *मगणप्लुतौ ॥ ९१ ॥

'शे' नन्व सिण नन्वि रिफटुग शिगिता ।

1. P and O — शंषु सुद सुद नग शिगि सु सुद सुद नग शिगि दुग शिगि श
2. A talā of 10 mātras though included in the group of talas of 9 mātras of रक्षप्रतीपताले तु मगण लट्पुतावाप । भरता० ७ ४४० and गे० पुरा० p 11, no 23 also see गे० पुरा० ५ ३९९
3. P — रक्षप्रतीप तात् तु० O omits ५ go
4. P — तल्लुट् यदि गिदि गिदि धदि धं श शि गिन्मा ५ ५ ५ ५ इति रजोद्योतन ॥
O — तल्लुट् यदि गिदि गिदि गिदि () यदि धं शि शिगि दधट् किदि रंषट् था
5. A talā of 10 mātras. But in भरता० ७ ४५३ (रक्षप्रतीपक व्याख्यान) रंषट् था गिदि () it is of 9 mātras — ५ ५ ५ ५. The text may be incorrect, since गे० पुरा० which usually follows भरता० reads — रक्षप्रतीप तात् तु० मगण लट्पुतावाप । गे० पुरा० p 12 no 30 thus making it = ५ ५ ५ ५ ५. Also see गे० पुरा० ५ ३९९
6. H & K — रक्षप्रतीप तात् तु० ।
7. P — शंषु नन्व गिदि नन्वि रिफटुग शिगिता तात् तु० मगण लट्पुतावाप । शि गि ५ ५ ५ ५

ततः षट् षिद्धिः षट् । दरगड दरगड ता ता
पुपुता शिशिर्ले

५ ५ ५ ५ ५

इति पद्विनापुत्ररु^१ ॥ ७०

'मगणालो हुतो गो च पार्वतीलोचने हुता ।

'टुषुशि टुषुशि टुषुशि गुटकुटि गिदिगिदिदि

ददर्थो तदर्थो तकि धिधि । शुदिगण धिद्धि

थथ उदिगण तत्त

५ ५ ५ १ ० ५ ५ ० ०^४

इति पार्वतीलोचन^५ ॥ ७१

O — हें मग रिग यल १५ — पुग ल्याग ता ५ तल वट पि भिक्क दरग हता
पुपु ता पि शि ह ५ ५ ५ ५ ५

- ५ This is a tala of 12 मात्राः The कणवपुत्ररु of भक्तार्णव, also of 12 मात्राः is however different पोलेया गल्यायैव पद्विनापुत्ररु स्मृत । भरता० ७४३८, also in स० चूडा० p 10, no 3 There is no such tala in स० रत्ना०

- २ H. & K — मगणा लौ हुतौ

- ३ P — टुषुशि टुषुशि टुषुशि गुट कुटि गिदि गिदि दर्थो ता दर्थो तकि धिधि शुदिगण
तत्त ५ ५ ५ ० १ ५ ५ ० ०

O — टुषुशि टुषुशि टुषुशि गुट कुट गिदि गिदि त्या तकि धिधि शुदिगण थउदिगण
तत्त

- ४ H. & K — ५ ५ ५ १ १ ० ५ ५

- ५ This is a tala of 12½ मात्राः if P. reading is accepted but if with H, we take two लघुs after मगण it would be of 13 मात्राः Obviously, the scribe of H has forgotten to add ० ० after ५ ५ ५ १ १ ० ५ ५

The पार्वतीलोचन of भक्तार्णव, ७४८९ १३—० ० १ १ ० ० ५ ५ १ १ १ १ १ १, a tala of 16 मात्राः The स० चूडा० p 18, no 93 gives two varieties and since the second variety of स० चूडा० shows ५ ५ ५ १ ५ ५ ० ० the reading मगणाल्या of P is preferable It must however be remembered that the second variety of स० चूडा० is of 12 मात्राः omitting one हुत in the middle The पार्वतीलोचन of स० रत्ना० ५, २९६ १३—५ ५ ५ १ ५ ५ ५ ० ०

सिंहविक्रीडिते ताले लो पगा यगणात्प्लुत ॥ ९२ ॥

'ततन्ता । धिधिधिद्धिं अं त्थर्हि कथउ । गत्थउगा ।

चरुट द्रोता । मरुत् थुगा । नग थुगत्ता । तचरुट

धिद्धिरुट । द थिरगि द थिरगि दों

॥ § § § § §

इति सिंहविक्रीडित * ॥ ७२

पूर्णचन्द्राभिधन्तार म्थिन्या चन्द्रमदाकृति ।

दुतमाने द्रुतैर्ज्यो लघुभिर्विशन्मात्रिक ॥ ९३ ॥

एनो द्वौ च त्रयश्चैव चत्वार पञ्च च नमात् ।

एव च लघुत्वमेकैने दुतास्तु लघयोऽधया ॥ ९४ ॥

'तातचा । तगधिगि ता । तग धिगि थउंउं ।

नग जिगि दुगगि ता । जिजि नग म्थिण ।

अं तनुत् पुपु ता जिजिगिट्टे थिधै ता ।

लघुमिया ॥

इति पूर्णचन्द्रतार * ॥ ७३

- 1 P — ता धर्हि कथउ कथउ या ता ता तातग थुग तातग त्रगभाद कउ धिगगद थिरगिगें । § § § इति सिंहविक्रीडित ॥
O follows P but reads कथउ only once, and gives
। § § § § § following H.
2. This is a tala of 15 मात्राs The सिंहविक्रीडित of भरता ७ ४४८ is a ताल of 19 मात्राs—। § § § § § The ग० च० प 12, no 25 makes it a ताल of 17 मात्राs by adding र्ज्यौ at the end of the type given by our text The ग० ग्ला० ५ २७२ gives yet another variety of 24 मात्राs
- 3 H & K — एवै च वा त्रयैव
- 4 P. — ता तगा तगधिय ता तग राग थउ दै नगधियि दुगगगि ता ति ति नग म्थिण ता तनुत् पुपु ता तगगगि थिधै ता । लघुमिया ॥ O reads लगजिगि दै ता at the end and follows P otherwise
5. This is a tala of either 15 + 15 द्रुतs or 15 + 15 लघुs i.e. of 15 or 30 मात्राs respectively. There is no such tala in भरता-१,

पृथ्वीकुण्डलतालम्तु जायते पट्टिमात्रिकः ।

¹तालरत्नाकरं नाम तस्याम्माभिः प्रतिष्ठितम् ॥ ९५ ॥

पृथ्वीपुण्डलताले म्युनियौ नो नमभा यभा ।

यमो तो यगणश्चैव जगणान्च गुरु ऋमान् ॥^२ ०६ ॥

^१ताकि धिरु थुग धिदि । ढेंथउ । तरुथुगु धिकि ।

ਧੁਗਿ ਧੁਗੋਂ । ਤੱਤਾ । ਫਿਰਿ ਗਿਛਿ ਦੁਖੁਤ ਗਥੁਤ ਗਾ ਫਿਗਿ ।

थुग थुंग थौ । गन्थउ धिगि तगि ता । कन्थउ गा ।

तकि धिगि भुगु ता तत चा । किट कद दधौ ।

भुग किथु गुगण शिगि दुग शिगि शिइलें ।

गण गण दुग इक्षिगण दुगक्षि दुगक्षिगि

झं झि पुपु । ङि पुपु । पुपु तांझं । णगझिगि झं ।

सं० बृह० or सं० रत्नाकर. But cf the following from Bharata-
kosa, p. 376—

पूर्णताल — देशीताल

एकाधिकान्ततो बुद्धिहामाभ्या कमतो हृते ।

बीजपुरावृत्तिधरै पञ्चविंशतिसुख्यकैः ।

पूर्णतालः समादिष्ट पूर्णविश्वम्भरावृता(त) ॥

— ५५५ —

1. P.—तालरत्नावरणमंतस्याम्नाभिः०

2. H.—पृथ्वारुडललाले स्युनंयौ नां नमभायभौ ।

यसौ तौ यगणधैर जगणाथ गुर क्रमान ॥

O.—reads नयो तो न रुमायभौ in v. 96b P.—नयो तो नरुमायभौ.

The Bharatakośa, p. 380 quotes vv. 95-96 as below :—

पृथ्वीकुण्डलतालस्तु आयने पश्चिमानिक् ।

तानरत्नाकर नामै(मै)नस्याम्याभि प्रतिष्ठितम् ॥

पृथ्वीकुण्डलत्राले स्युर्नो यस्तो ननमायतौ ।

यतो तो दगणश्चैव जगणाश्च गुरुः क्रमात् ॥

१११, १२२, २२१, १११, २२२, २११२२, २११, १२२, २११, २२१,
+ २२, १२१, २-४० शुद्ध, २० लघुः

—मुधा(व०५)

3. P — तकि थिकथु थिदिठि थउ तक थुथ थिक थुगि थउ थं तत थिरि थडि थउथ गथउ ग। गडिगि थिगि थुथ थुथ थं गथउ थिगि तमिता (तायिता in O.) कथउ ग। तकि थिगि थुथ ता ता तता। थिडि कडि थउथं (थिडि थिडि थैथै in O.)

तत्त । तत्त । तग धिगि कि तत्त । गधिगि तत्तत्त ।

तहि खहि चिकुट थहि थहि थरि थरि गि ।

तग थुगु धै द्वे द्वे द्वे

|||| SSSS ||||| S|| S||| SSS||

SSS|| SSI SSS S

प्रस्तारजाश्च ये ताला 'ससङ्ख्यानिर्मिताश्च ये ।

तालस्ताकरत्वात्तेऽमुष्मिन्सोपाश्रया कृता ॥ ९७ ॥

इति पृथ्वीकुण्डलताल * ॥ ७४

इति सोपाश्रयस्तालमुच्यो विज्ञेयः ॥

सङ्ख्यादियुक्त कस्मिन्सार प्रस्तारविस्तारममु विदित्वा ।

यो वेति सोपाश्रयतालमान सङ्गीतविज्ञेषु स एव धन्य ॥ ९८ ॥

इति मलधारगच्छमङ्गनश्रावजशेखरसुरिसिष्यवाचनाचायश्रीसुधाकरदाविरचित सोपज्ञ
सङ्गीतोपनिषत्सारोद्धार प्रस्तारादिसोपाश्रयतालप्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय * ॥ छ ॥

धुग १ धुग गगन (गि in O) किगि दुग १ गगि गिगिगै । गण गण दुग सिदुग (सिगण
दुग in O) शिग व सि धुग कि धुग धुग ता व गग (गग) शिग व तत तत तग
धिगि तत गग (तग in O) धिग ततत तहि पहि लोड्ड थहि थरि थरि गितगधु
गुद (थक धुग द्री in O) |||| SSSSSS || || SSS SS || SSS ||
SSS || SSS || SSS S ||

The मात्रास in O are — |||| SSSS ||| SSSS || SSS ||
SSS || SS || S || S

1 P — सुवज्ञानिर्मिताश्च ।

2 There is no such tala in भरता० न० चूडा० or स० रत्ना० This
tala of 60 मात्रास according to v 95 of text is called ताल
रत्नाकर by Sudhakara who probably introduced this tala
just as Sarngadeva introduced a tala after his own name
in his नै० रत्ना० प ३११

3 O reads the colophon as — इति तन्गीतारानयनस्य प्रस्तारादिनापथी ताल
प्रकाशनो नाम द्वितीयोऽध्याय ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

यो 'वीतरागस्य पगत्मनोऽपि

गुणानुरद्धं' गणरागशुद्धम् ।

पुण्यकलेभान् परया च भक्त्या

गायेत्सुगीतं म तु मुक्तिगामी ॥ १ ॥

उद्गाहानां ध्रुवपदे तथाऽऽभोगे गणा^१ शुभाः ।

निधेया शुभद्राम्ने 'हि गीतकृतुं प्रभोरपि ॥ २ ॥

के गणा. कुत उपजा किन्त्याः किमल्पद्रवाः ।

क्रिदेवा. कथमुन्चार्या. क्रिधित् तल्लभ तून्यते^२ ॥ ३ ॥

मृष्टिपालनसंहारकर्तारो मुक्तत्रये ।

ब्रह्म विष्णु ह्गस्तेऽतो 'विधं विधं त्रयान्मरुम् ॥ ४ ॥

सर्गशुक्रमयो ब्रह्मा विष्णुर्मांसमय स्मृत ।

शम्भुधाम्भिमयो देहे पिण्डेऽप्येते (पिण्डक्षेत्रे)^३ त्रयीमयः ॥ ५ ॥

एका मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्माविष्णुर्महेश्वरः^४ ।

एकैव हि त्रयीभूता त्रयी बाप्यैकता गता^५ ॥ ६ ॥

अतस्तत्त्रयमयोगान्मूर्तयोऽष्टौ विजिजिरे ।

पृथ्व्यप्तेजासि वायु मं सूर्यचन्द्रामलक्षणा ॥ ७ ॥

१ P.—गीतरागस्य.

३ H & K.—गुण.

५ P.—क्रिधित् तल्लभ तून्यते ।

७ P.—विधं विधं.

८ H. & K.—'महेश्वर । P.—विष्णुर्देवता ।

cf : Brhaddeśā, p. 21. — तथा बाहू नारद—

देवमुल्लसन्मन्त्रा पदङ्गपञ्चकारमन्त्रमा,

एतेषां देवता त्रेया ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ॥

९ H & K —गता ।

२ P.—गुणानुरद्धं

४ P.—च गीतकृतुं

६ P.—विधं विधं H. & K.—विधं विधं

पृथ्यादिपञ्चभूतैर्युक्तं सूर्यचन्द्रात्ममयुतम् ।
 नृदेहं निर्ममे सष्टा स्वाष्टमूर्तिमयं परम् ॥ ८ ॥
 मत्स्यो महोत्तमश्चैवं गीतकर्ता^१ म एव हि ।
 गीतप्रभु स च प्रायो गणास्तच्छ्रुमसूचका ॥ ९ ॥
 धात्रादेष्मात् मरस्वत्या लोकाना हितहेतवे ।
 शुभाशुभादिज्ञानार्थं विवक्षा वाङ्मये कृता- (ता) ॥ १० ॥
 'ह्रस्वस्वरयुताश्चैव वर्णास्ते लघवो मता ।
 एवं त्रीर्धाश्च गुरवः पृष्ठस्था' युक्तगर्णतः ॥ ११ ॥
 लघुगुर्वात्मका वर्णान्नैस्त्रिभिर्निर्मिता गणाः ।
 'त्रिवर्णयोगप्रस्ताराद्रूपाण्यष्टौ भवन्ति हि ॥ १२ ॥
 अधावपि गणास्ते च वाङ्मये त्रिक्रयोगजा ।
 एकस्मिन् व्यात्मके द्रष्टव्यौ मूर्तयोऽष्टौ^२ जज्ञिरे ॥ १३ ॥
 क्रमोत्पन्ना गणास्तोऽष्टौ न्यस्तास्तन्मूर्तिषु क्रमात् ।
 तच्छेदवाप्तु ते जातास्तन्मयत्वाच्च तत्फलः^३ ॥ १४ ॥
 विख्याः क्रिमभिधाना क्रमोत्पन्ना कथं तु ते ।
 प्रस्तारन्यासनामादि तदुत्पत्तिरथोच्यते ॥ १५ ॥
 आदावीप्सितवर्णानां रूपं सर्वं गुरुं न्यमेत् ।
 लिखेद्दण्डं मुख्यगुरोरथ शेषं तु पूर्ववत् ॥ १६ ॥
 लघोरथो गुरुह्रस्वो गुरोस्त्वन्मयत्वाच्च पूर्ववत् ।
 'पूर्वतुल्यानि रूपाणि म्युपावत् मर्हन्त्यक्रमम् ॥ १७ ॥
 'प्रस्ताररूपनिर्माणकृते च मुख्योपक्रमम् ।

1. H. & K.—गीतवाणां

2. H & K — ह्रस्वा स्वरयुता.

3. P.—यु स्या.

4. H & K — त्रिवर्णावीयोग.

5. H. & K — एकस्मिन्नात्मके द्रष्टव्यौ मूर्तयोऽष्टौ च.

6. P.—तत्फलः.

7. P.—सर्वं गुरु

8. P.—पूर्वतुल्यानि.

9. H & K — प्रस्तारं रूपनिर्माण.

सदस्याद्वित्त बालधिया प्रकारान्तरमुच्यते ॥ १८ ॥

‘स्थानेद्विगुणिताद्वाद्या’^१ मधिसा वर्णपङ्क्तय ।
गुरुभिर्लैस्तैर्नाथैः स्थानद्विगुणजद्धैतैः^२ ॥ १९ ॥

‘यत्त(त)म रूपमुद्दिष्टं नष्टं वा नीयते च यत् ।
सहस्राङ्गाद्धैः समे हस्यो गुरु मनेऽर्द्धे अर्द्धभाक् ॥ २० ॥

‘न्यस्ता सोपानयद्रण्या’^३ सैना वर्णमितरुहा ।
उपर्युपरि विक्षेप्या एकैक मुञ्चता मुञ्चात् ॥ २१ ॥

सर्गगुप्तरूपमाद्यमेकद्वयादि लघूच्यते ।
अन्त्यं च सर्वलघुक कलिते रुचिवर्णने ॥ २२ ॥
इति कलितम् ।

मयरा सतजा भो नो वणाः सुगुणपूर्वगाः ।
तत्तत्तवमयाश्चूडामणौ हि कथिता यत् ॥ २३ ॥

‘इति सक्षेपकथनाद्वाद्या अष्टाप्युदीरिता ।
प्रकट्या सुगमैवाक्यैः कीर्यन्ते ते सलक्षणा’^४ ॥ २४ ॥

1 P — स्थानद्विगुणिताद्वाद्याऽनैकधिया वर्णपङ्क्तय ।

2 H & K — वाद्धैतैः ।

3 H & K add before this समस्त वाङ्मयं व्याप्तं ज्यैलाक्यामिव विष्णुना ।
as 20^a and take as 20^b our v 23^a of P But obviously
this order is not correct in H verse 20^a of H is not
found in P

v 20 above (following P) is omitted in H The H
thus reads as follows —

समस्त वाङ्मयं व्याप्तं ज्यैलाक्यामिव विष्णुना ।

मयरा सतजा भो नो वणाः सुगुणपूर्वगाः ॥ २० ॥

तत्तत्तवमयाश्चूडामणौ हि कथिता यत् ।

सर्वगुप्तरूपमाद्यमेकद्वयादि लघूच्यते ।

अन्त्यं तन्मर्वलघुक लिखिते रुचिवर्णने ॥ २१ ॥ इति कलितम् ॥

4 H — ‘यस्ता सोपानयद्रण्यामैका विनैकिका ।

उपर्युपरि विक्षेप्या एकैक मुञ्चता मुञ्चात् ॥ २२ ॥

5 This is v 23 in H

6 P — सुगुणगा

'त्रिगुरुर्मगण प्रोक्तो भूतक्षी तनुते श्रियम् ।
 'लघुर्गुरु च यगणो वृद्धिकृञ्जलतत्त्वग' ॥ २५ ॥
 'गुरुर्लघुर्गुरुर्दत्ते मरण रगणोऽभिभूत् ।
 प्रयासदायी वायुस्थ सगणो हृदय गुरु ॥ २६ ॥
 खतत्त्वी शून्यफलदृष्ट तगणो गो गुरुर्लघु ।
 'सूर्यदेवो रोगकारी जगणो लघुर्लघु (लघुर्लघु) ॥ २७ ॥
 'गुरुर्लघू च भगण कीर्तिरुच्चचन्द्रदैवत ।
 भगणखिलगुश्चाय परमांमा सुखप्रद ॥ २८ ॥
 मयौ 'शिरस्थौ भौमाप्यो' प्रान्तस्थो' च गणौ भना' ।
 चन्द्रात्माधिष्ठितो नेतुरींतात्ते ते शुभप्रदा ॥ २९ ॥
 पद्ये वर्णभरे गीते ताले म्युत्पयोगिन ।
 अष्टौ गणाखिजाम्बेव द्विजा आयादिकेप्यपि ॥ ३० ॥
 वृद्धेरेकादिवणाना पङ्क्तिशत्यक्षरापि ।
 एकाक्षरादि पाद स्यात्' पद्य भाषासु पद्वपि ॥ ३१ ॥
 पद्येभ्योऽधिकारणां सुदर्ण्डका' नहवोऽपि ते ।
 गाथेत्यनुक्त यच्छन्दोऽन्दि(न्धि)च्छन्द्रासि विज्ञे ॥ ३२ ॥
 तालान् सोपाश्रयानुक्त्वा गणोत्पत्तिमुदीर्य च ।
 स्वरादिरागभाषाणामुत्पत्तिरथ कथ्यते ॥ ३३ ॥
 रागरागाङ्गभाषाङ्गन्याङ्गोपाङ्गभेदत ।
 अखिलस्यापि नादस्य प्रसार पद्य कीर्तिता ॥ ३४ ॥

1 This is v. 24 in H	2 H — लघुर्लघु
3 H — उदयवप	4 The verse is omitted in H
5 H omits 27 ^b and reads 28 ^a in its place	
6 This is 25 ^b in H	7 H — शरस्थो
8. H — भौमाप्यो	9 H — तालस्थो
10 H — ननी	11 H — पादां गत,
12 P — सुदर्ण्डिका	

पञ्चत्यप्येषु चक्रेषु स्वोर्ध्वमेहि जायते ।
 श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च तलेरालसिभिस्तथा ॥ ३५ ॥
 पङ्कजपत्रौ च गान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ।
 धैर्यतश्च निषादश्च ते स्वरा सप्त नामतः ॥ ३६ ॥
 कण्ठोरस्तालुरसनानासाशीर्षभिषेषु च ।
 पङ्क्तु स्थानेषु जातत्वात् पङ्कज स्यात् प्रथम स्वरः ॥ ३७ ॥
 कण्ठात् सञ्जायते पङ्कज ऋषभो हृदयोद्भवः^१ ।
 गान्धारस्त्वनुनासिकयो मध्यमो नाभिसम्भ्रमः ॥ ३८ ॥
 उरसः शिरसः कण्ठात् सञ्जातः पञ्चम स्वरः ।
 रल्लटे धनत विद्यानिषादः सर्पसन्धिचः ॥ ३९ ॥
 सप्तम्बराणामुत्पत्तिः शरीरे परिनीतिता^२ ।
 नादात्मकानामेतेषां रूपपर्यादि वर्ण्यते ॥ ४० ॥
 पङ्कजस्य स्याच्चतुर्दश पाणिभ्यामुत्पले बहवः^३ ।
 वीणाशोभिः खड्गैश्च पङ्कजमामरसप्रभः ॥ ४१ ॥
 कुल सुपर्ण जम्बूद्वीप ब्रह्मा च दैवत ।
 शृङ्गारे च रसे^४ गेयोऽमुष्य गाताः तु पावकः^५ ॥ ४२ ॥
 मयूरो बाहन इवस्य स्वगानुत्तरणात्पुनः ।
 रक्षमः पङ्कजस्वरस्योक्त्वा द्वितीयम्याथ भण्यते ॥ ४३ ॥^६

१ P — हृदयभाग

२ P — रल्ल धैर्य विद्यानिषाद

३ P — परिनीतिता

cf with vv 37-40 the following from *Malanga*—

कण्ठादुत्पद्यते पङ्कजः कृष्णः शिरसः सञ्जातः ॥ ८५ ॥

नासायाश्चैव गान्धार उरसा मध्यमः ३३३ ।

उरसः शिरसः कण्ठादुत्पद्यते पञ्चमः ३३३ ॥ ८६ ॥

तालदेहास्तमुत्पन्नो धैर्यस्तु यदास्ति ।

निषादस्तु सप्तपञ्चादिनामः सर्वेनाभिः ॥ ८७ ॥

—इ इति सारानुवृत्तिः, ८५, ८७, पृ २०

४ H & K — दधत्

५ P — शृङ्गारे रसे

६ H & K — गेयो मुष्यगाताः तु पावकः ।

७ H & K — तस्य

इति पङ्कजस्वरलक्षणम् ॥

एकवक्त्रश्चतुर्हस्तः पाणिभ्यां कमले दधत् ।

वीणा विभ्रत् कराम्बां च ऋषभो नीलवर्णमृत ॥ ४४ ॥

अग्निस्तु दैवतं शाकं द्वीपं गाता च पद्मभूः ।

रसो हास्योऽस्य यानं गौर्गान्धारस्याथ लक्षणम् ॥ ४५ ॥

इति ऋषभलक्षणम् ॥

गान्धारस्त्वेकवदनो गौरवर्णश्चतुष्कर ।

वीणाफलजघण्टाशृङ्करः स्थान्मेघराहनः ॥ ४६ ॥

शङ्करो दैवतं कौञ्चो द्वीपं सुपर्वजं कुलम् ।

विष्णुर्गाता रसो वीरोऽसुष्य ज्ञेयोऽथ मध्यमः ॥ ४७ ॥

इति गान्धारलक्षणम् ॥

मध्यमश्चैकवक्त्रः स्याद्धेमवर्णश्चतुष्करः ।

सरीणाकलग्नौ हस्तौ सपद्मवरदौ तथा ॥ ४८ ॥

भास्तीदैवतं द्वीपं 'कुदां वंशं सुपर्वजम् ।

गाता चन्द्रो रसः शान्तः कौञ्चो वाहनमस्य तु ॥ ४९ ॥

इति मध्यमलक्षणम् ॥

पद्मभूऽप्येकवदनो भित्तिवर्णश्च पद्मरः ।

वीणाकाद्वये शङ्खावने चापि वरदाभयौ ॥ ५० ॥

1. H. & K. — बह्व.

The iconography of *svaras* given here may be compared with that given in *Behaḍḍaḍḍi* of *Matanḍa*, chp. on *svaramūrti*, p. 59. The text is later in as much as it gives in greater detail the different iconographic forms.

Also see *Sargīlīmataraṇḍa*, p. 4, vv. 30 ff.

2. P — ५३: ५ ।

3. P — स्वप्नवरदौ.

4. H. & K. — इत्.

स्वयम्भु(म्भू)र्देवत^१ द्वीप शाल्मलि (श्च) नृशज ।
कोकिला वाहन गाता नारद प्रथमो रस ॥ ५१ ॥

इति पञ्चमलक्षणम् ॥

धैवतो गौरवर्ण स्यादेकऋक्श्चतुर्भुज ।
‘वीणाकमलखट्वाङ्गफलोभितसत्कर ॥ ५२ ॥
शम्भुस्तु देवत श्वेत द्वीप स्याद्विज^२ कुरम् ।
रसो भवानश्वाश्वो यान गाता तु तुम्बर^३ ॥ ५३ ॥

इति धैवतलक्षणम् ॥

निपादो गजवक्त्र स्याच्चित्रगर्णश्चतुर्भुज ।
त्रिशूलपद्मपरशुबीजपूरकभाकर ॥ ५४ ॥
गणेशो दैवत केचो द्वाप वश सुपर्जम् ।
गाता च तुम्बर शान्तो रस स्याद्वाहन गज ॥ ५५ ॥

इति निपादलक्षणम् ॥

स्वरेषु सप्तप्त्रे(स्वे)तेषु प्रत्येक ते त्रयोऽपि हि ।
मन्द्रसध्यतारसह्य ग्रामा स्थानस्थितिप्रदा ॥ ५६ ॥
वीणाहस्ता अमी देवा कण्ठहृताभिर्मम्भा ।
‘पुरुषाटनय श्वेतपीतरक्ताङ्गसोभिता ॥ ५७ ॥

इति ग्रामलक्षणम् ॥

सप्तस्वरस्थानकृत्यु ग्व्यम्भान्स्थितेषु च ।
प्रत्येक मूर्च्छनैकैका ग्रामेष्वेव प्रजायते ॥ ५८ ॥
‘बाधा लाला’ समाधानी पूरणी चापराजिता ।
विगलिता ‘सयमिनी मद्रा च अनिताक्षरा ॥ ५९ ॥

१ P — स्वयम्भुर्देवत

२ P — ३ नाकलस० It is difficult to say whether कर्त्ता or कर्म is the original reading

३ P — व्याधुश्चित्र

४ P — दृग्भुज

५ P — पुम्भा इत्यत्र

६ P — बाधा

७ P — लाला

८ P — सयमिनी

धूम्राभा कृष्णसनान्धाली शूकरवाहना ।
 द्रविडी रक्तचीरा म्याद्धेमाभा^१ मत्स्यवाहना ॥ ८१ ॥
 मालनैशिकी^२ गारा कौश्वगा^३ रक्तचीवरा ।
 रक्ताभा देवगान्धारी पीतचीराश्वयायिनी^४ ॥ ८२ ॥
 धीरागानुगता भाषा वीणाहस्ता पटप्यम् ।
 रागस्याय वसन्तस्य रूपवणादि कीर्त्यने ॥ ८३ ॥

इति सभापाश्रीरागलक्षणम् ॥

पद्मदत्तो दशकरो वसन्तो विद्रुमप्रभ ।
 सुतालशङ्खसद्माङ्गफलचक्राङ्गभृत्कर^५ ॥ ८४ ॥
 सतीणौ च क्रौं यम्य वरदाभयदौ तथा ।
 वाहन कोकिला चैत्रे वैशाखे गीयते स च^६ ॥ ८५ ॥
 'आन्दोल' 'कैशिकी' चैव तथा प्रथमगजरी ।
 गुण्डगिरी देवशाखा^७ रामग्री पद(इ) वसन्तगा ॥ ८६ ॥
 अधासा^८ 'लक्ष्म' चान्दोला दोलारूढा सुवर्णमा ।
 दोषा अपि च गौराङ्ग्यो दोलास्या नादपूरिता ॥ ८७ ॥

इति सभापद्मन्तलक्षणम् ॥

भैरव श्वेतवर्णं स्यादेकररजोऽष्टमस्तभाक् ।
 वृषयान् दृष्टिमा^९ क^{१०}(काल)भैरवरूपभृत् ॥ ८८ ॥
 सर्पत्रिशङ्खवद्वाक्त्रपमालामिरन्विनै ।
 वीणापादापङ्गवैश्च पाणिभिर्भूषितोऽद्भुतम् ॥ ८९ ॥

१	H & K — रजश्धूम्राभा०	२	H & K — मायूरकोपिच्छो
३	H & K — कावणा	४	H & K — ध्वज मित्री ।
५	P — पञ्चरात्राङ्गभृत्	६	H & K — तान
७	P — भन्दोला	८	P — वीणादौ
९	P — वैशाखा	१०	P — एता गीता
११	P — शङ्ख		

भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलाकुली तथा ।
कर्णाटी रक्तहस्ता च भाषा पद्(८) भैरवानुगा ॥ ९० ॥
नीलाशुक्ला रक्तवर्णा भैरवी शुरुवाहना ।
गौरवर्णा पीतवस्त्रा गुर्जरी मेघमिनी ॥ ९१ ॥
श्यामाङ्गी वृष्णवसना भाषा गरुडवाहिनी ।
वेलाकुली रक्तचीरा गोरा स्याद्वृषयानिनी ॥ ९२ ॥
कर्णाटी हस्तिगमना नीलाङ्गी रक्तचीवरा ।
हसयाना पीतवस्त्रा रक्तहस्ता प्रयालभा ॥ ९३ ॥

इति सभापभैरवलक्षणम् ।

पञ्चमस्य च रागस्य सभापस्याथ लक्षणम् ।
पञ्चम पञ्चवक्त्र स्यादशहस्तो गजेन्द्रग ॥ ९४ ॥
वीणापाशफलाढ्यकुशम्बद्वाङ्गाब्ज(श्चर)भृत्कर^१ ।
^२तालमयादियुक्ताणि श्यामलाङ्गश्च कीर्त्यते ॥ ९५ ॥
पञ्चमरागस्य जम्बू(पञ्चमस्य च रागस्याम्बू) पद् भाषा मतान्तरे^३ ।
त्रिशुणा स्तम्भतीर्थी स्यादाभीरी^४ कुकुभा^५ तथा ।
^६वह्मराडी च सामेरी पद् भाषा मञ्चमे मता ॥ ९६ ॥

- 1 P — अञ्जवरभृत्कर । In H also it was originally अञ्जवरभृत्कर । but either the scribe or some later reviser has corrected it
- 2 P — तालमया हि०
- 3 From P between v 100 and v 101 where it is out of place H rightly omits this line P reads here मतान्तरे मेघरागाम्बू पडति भाषा जया । This does not seem to be part of a verse, even though P makes it 95a This changes the different padas of the following verses which is adjusted by P by making v 98 a three line verse Moreover this line of P is out of place here and could have been between v 100 and v 101 where also it seems to be out of place
- 4 H — स्यादाभीरी
- 5 P — कुकुता
- 6 P — वणेराडी.

विचित्रं जन्तुः स्रक् तेषां देहं नरावृत्तिः ।

¹ तत्तत्स्वरवृत्तानीणां कुराद्यानां () प्रकीर्तिता ॥ ६६ ॥

इति तानालक्षणम् ॥

अथ श्रुतयः ॥

नादान्ता निष्फला गूढा सकला मधुरा तथा ।

कामाज्ञा मधुरा दयामां तारा चन्द्रानना शुभा ॥ ६७ ॥

असम्पूर्णा वरा पूर्णा रञ्जिता वातिना परा ।

² प्रसन्नमदना वामा वारला मधुमती तथा ॥ ६८ ॥

द्वाविंशतिश्च श्रुतय एता ज्ञेया स्वरानुगा ।

³ श्रुतिभिः कियतीभिस्तु युक्तास्ते च स्वरा क्रमात् ॥ ६९ ॥

चतुःश्रुतिस्त्रिभुति स्याद्विश्रुतिश्च⁴ चतुःश्रुति ।

⁵ त्रिभुतिश्चतुःश्रुतिश्च द्विभुतिश्च स्वरा मता ॥ ७० ॥

इति श्रुतिलक्षणम् ॥

श्रुतिभिर्मूर्च्छनाभिश्च ग्रामिस्तेनेश्च सहिता ।

⁶ मता सप्तस्वरास्तैस्तु रागभाषादय कृता ॥ ७१ ॥

(अथ रागाः)

तावन्तस्तैस्तु रागाः स्युर्वाकिन्यो जावजातयः ।

पोडशसहस्रसङ्ख्यास्ते⁷ रागा गोपीकृता मता ॥ ७२ ॥

1 P.—तत्तत्स्वरवृत्तौ

2 H & K —राजा रञ्जिता

3 H & K —प्रसन्ना मदना

P —प्रसन्ना मदना

4 H & K —Omit this 69^b and insert 70^a below in its place
For *श्रुति* see *Bharatukosa* pp 682 f 955 f *Sangitaratnakara*,
13 10 ff Our list differs from the lists of *Natyasastra*,
and *Saṅgitaratnākara* etc

5 P omits च

6 H & K —त्रिभुतिश्च चतुःश्रुति

7 P —त्रिभुतिश्च

8. P —मता

9 H & K —स्ते तु

10 P —सु

बुद्धिर्द्वैविध्यमस्तेऽपि न ज्ञायन्ते कथंचन ।

अनौऽन्यबुद्धिर्ज्ञानार्थं तेऽधुना निदना हृता ॥ ७३ ॥

श्रीरागाप्रमुखा रागा षट् षट्मापाभिगन्विता ।

प्रत्येकं ते 'न विज्ञेयाम्नांस्तु यक्ष्ये मलयणान् ॥ ७४ ॥

श्रीरागोऽथ चमन्तश्च भैरवः पञ्चमस्तथा ।

मेघगङ्गश्च रिजोषो षष्ठो नटनराघवः ॥ ७५ ॥

'नृपयणादिरः किञ्चिद्भीमा प्रतिपाद्यते ।

धीरागोऽथ गौरवर्णः सोऽष्टदम्बश्चतुर्मुखः ॥ ७६ ॥

'पामावन्तुल्यारुणसीतपुष्करभृतरः ।

वीणा षट्पदेऽस्य' म्पाद्रेऽथ चन्द्रः कः ॥ ७७ ॥

विम्वानोऽन ह्रस्वानोऽनृत्तश्चतुरिवापः ।

'पुनस्तनुगमापाणां नामानि स्मर्येयाननम् ॥ ७८ ॥

गीरी कौण्डल्यान्धारी' त्रिभिर्मातर्यैः शिरी ।

षष्टी म्यादेवगापारी तामा वन्द्यादि (व्यादि) वन्द्यते ॥ ७९ ॥

गीरी मापा र्धनरत्ना गीराङ्गी मन्त्राङ्गा ।

द्यौर्माङ्गा रत्नरत्ना गीरा तु शुद्धमाङ्गा ॥ ८० ॥

त्रिगुणा महिषयानां च^१ श्यामला कृष्णचीवरा ।
 मत्स्यनीर्या पीतम्बा रत्ताङ्गा सर्पसाहना ॥ ९७ ॥
 नीलाम्बरा च गोरा स्यादाभीरी^२ केकिगामिनी ।
 ककुभा रक्तसिचया रत्ताङ्गी वन्वाहना ॥ ९८ ॥
 'वर्दराडी' मित्तवणा च कृष्णम्बोप्ययिनी ।
 श्वेतवर्णा नीलम्बा सामेरी स्यान्मृगासना ॥ ९९ ॥

मभापपञ्चमरागलक्षणम् ॥

अथ मेघामिधो राग एकरजनोऽष्टपाणिभृत् ।
 मेघवर्ण केकिगामी पीताम्बरधरोऽपि च ॥ १०० ॥
 शङ्खचक्रगद्गारीणापद्माभयवरासिभृत् ।
 फरोच्चयो यस्य वभा तस्य भापा पटप्यथ ॥ १०१ ॥
 'वह्नाला' मधुरा चैव कामोदा चोष्ण(चाक्ष)साटिका ।
 देवगिरी च देवाला तासा लक्षणमुच्यते ॥ १०२ ॥
 वह्नाला पीतवसना गौराङ्गी स्वर्गगामिनी ।
 पीतम्बा च नीलाङ्गी^३ मधुरा सारसासना^४ ॥ १०३ ॥
 नीलाम्बरा सौरस्तेहा कामोदा क्रोद्धपायिनी ।
 गौराङ्गी पीतवसना हसणा चाधसाटिका^५ ॥ १०४ ॥

१ P omits च

2 H — स्यादाभीरी

3 P — व येराडा

4 P adds before this पञ्चमरागस्य अम् एत भाषा मनान्तरे । which is out of place here and should rather have been after v 95 where P reads मनान्तर मधुरागाम् (गाडम्) पश्यि सेवा । which again should have been here But both may be interpolations as मनान्तरा do not follow in succeeding verses

5 H — नीलाङ्गा

6 P — सा सारना । H — सारमराहना

7 P — चाक्षमाटिका H — चाक्षमाटिका

^१तार्ध्यासना देवगिरी मेघाभा रक्तचीवरा ।

मयूरवाहना श्यामा देवाला नीलचीवरा ॥ १०५ ॥

इति मभापमेघरत्नलक्षणम् ।

नट्टनारायणो रागो नीलवर्णश्चतुर्भुज ।

शङ्खचक्रगदावीणाकर^२ म्यादरुडासन^३ ॥ १०६ ॥

तोटिका मोटिका चैव नट्टा डुम्मी तथैव च ।

मल्ला(ल्हा)री^४ सिन्धुमल्हारी^५ नट्टनारायणाश्रया ॥ १०७ ॥

अथासा लक्षण रक्ता तोटिका सम्प्रासना ।

मोटिका नीलसना गोरा^६ कुर्कुट(बुट)वाहना ॥ १०८ ॥

नट्टा क्रीड्यासना पीतचीवरा मेघदेहभा ।

हेमवर्णा रक्तचीरा डुम्मी न्यावरवाहिनी ॥ १०९ ॥

नीलाभा रक्तसना मल्लारी(ल्हारी) च कपोतगा^७ ।

सिन्धुमल्ला(ल्हा)रिका गोरा पीतचीरा गन्नासना ॥ ११० ॥

वीणाहस्ता नादरूपा भाषा^८ पद्मत्रिंशदात्मगा ।

रागभाषे त(पास्त)धोक्त्वाथ रागाङ्गादिभ्यमुच्यते ॥ १११ ॥

इति मभापनट्टनारायणलक्षणम् ॥

देवशाब्बा मालवश्रीर्धनश्रीर्दार्पाकादय ।

स्वचतुर्जातिसयुक्ता रागाङ्गा() कथिता अनी ॥ ११२ ॥

इति रागाङ्गाः ॥

बृहती पुलन्ध्रिनी^९ चैव सन्धेयी ललितादय ।

भाषाङ्गा निविधा भीमपलानीप्रमुखा अपि ॥ ११३ ॥

इति भाषाङ्गाः ॥

1 H — तार्ध्यासना

2 H — वीरान्न

3 P — स्याद्वह्मन

4 H reads गंधार which however is corrected as गन्धारी in margin

5 P — सिन्धुमगरी

6 H — गौरी.

7 P. — व पोतगा

8 P — भाषा

9 H & K — पुल्लिङ्गा

वैराटिः वृद्धहस्ता तथा सौराष्ट्रिः स्यादयम् ।

'शोभ' शक्रादयश्चान्ये क्रियाङ्गेषु प्रकीर्तिता ॥ ११४ ॥

इति क्रियाङ्गानि ॥

'केदारवर्ण'स्यान्तर्याम्यथा मालरिः स्यादयम् ।

कर्णाटनङ्गालमुग्रा सर्वे गौडा उपाङ्गगा ॥ ११५ ॥

इत्युपाङ्गानि ॥

जेया 'रागे'षु रागाङ्गा क्रियाङ्गोपाङ्गावपि^१ ।

तथा भाषासु भाषाङ्गा^२ स्वस्वदेशभङ्गा^३ अपि ॥ ११६ ॥

रागाश्चतुर्विधा देव्यशुद्धमालिङ्गाह्वला^४ ।

ओद्यन् पाद्यन् पूर्णोऽपूर्णोऽप्येति^५ चतुर्विधा ॥ ११७ ॥

नृसंज्ञिता मता देवा देव्यश्च महिलाभिधा ।

वीणाहस्ता नादरूपा सर्वे जेया अमी बुधै ॥ ११८ ॥

इति रागरागाङ्गक्रियाङ्गोपाङ्गभाषाभाषाङ्गलक्षणम् ॥

रचितास्ते त्वलङ्कारा सप्तस्वरमुक्ताश्चरै ।

एषु सर्वेषु रागेषु स्वराणां कारणं हि तत् ॥ ११९ ॥

'अन्योन्यस्वरवर्णानां सान्त्वानां तु प्रयोगतः ।

ये जायन्ते वर्णमुष्मास्तेऽलङ्कारा^{१०} प्रकीर्तिता ॥ १२० ॥

तेऽलङ्कारा द्वादशैवमाद्या शिवमते मता ।

साद्या अष्टादशमतास्ते तु गौरीमते तथा ॥ १२१ ॥^{११}

१ P — शोकप्रकाशकाश्चाय

२ P — केदारवर्णः

३ P — रागेषु

४ H & K — क्रियाङ्गोपाङ्गावपि

५ P — भाषाङ्गा

६ P — स्वस्वदेशभङ्गा

७ H & K — छाद्यन्

८ P — पूर्णोऽपूर्णोऽप्येति

९ P — अन्योन्य

१० H & K — स्ते त्वलङ्कारा

११ For a different view see *Singhasamayasa* of Par vadeva
I 44 ff p 4

अष्टादशान्तर्लीनास्तु द्वादशैते शिवोद्भवाः ।

अनो गौरीमतोद्भूतोऽस्तानेवाष्टदश ब्रुवे ॥ १२२ ॥

प्रमल्लश्च परावृत्तो निवृत्तः^१ परिवर्तकः ।

आश्लिप्तः सम्प्रदानश्चोद्गाहश्चोपलोलकः ॥ १२३ ॥

कामको (क्रमको) बहुमानश्च घातको मलिनस्तथा ।

हुङ्कारोद्योतविद्योता मुवाहुर्मौढमन्मुखा ॥ १२४ ॥

अष्टादशेत्यलङ्कारा नामतः कथिता अमी ।

^२क्रमव्य(व्यु)क्रमविन्यस्ताष्टवर्णानां क्रमो ह्यथ ॥ १२५ ॥

सारीगमपधनीया ॥

प्रसन्नः ॥ १ ॥

सानीधपमगरीया ॥

परावृत्त ॥ २ ॥

^३सारी (१) सारीग (१) सारीगम (१) सारीगमप [सारीगमपध]

सारीगमपधनी (१) सारीगमपधनीया ॥

निवृत्त ॥ ३ ॥

^४सानीसा (१) नीधमा (१) नीधपमा (१) नीधपममा (१) नीधपममसा (१)

नीधपमगरीया (१) नीधपमगरीया ॥

परिवर्तक ॥ ४ ॥

रीया (१) गरीया (१) मगरीया (१) पमगरीया^५ (१) धपमगरीया (१)

नीधपमगरीया (१) सानीधपमगरीया ॥

आश्लिप्त^६ ॥ ५ ॥

^७सानी (१) सानीध (१) सानी सानीधप (१) सानीधपन (१)

सानीधपमग (१) सानीधपमगरी (१) सानीधपमगरीया (१)

सम्प्रदानः ॥ ६ ॥

१. P.—निवृत्तः. H.—निवर्तः.

२. H. & K.—क्रमविन्यसः. Cf. with the alamkāras treated here, the section on alamkāras in Saṅgītaratnākara, I. 6

३. H. & K.—सारी० व सारीगम सारीगमप सारीगमपधनी सारीगमपधनीया ॥ निवृत्तः ॥ ३ ॥

४. H. & K.—सानीया नीधमा नीधपमा नीधपममा नीधपममसा नीधपममसानीया वनीधपमगरीया मगरीया (॥ परिवर्तकः ॥ ४ ॥

५. Omitted by P. ६. H & K —आश्लिप्तः ॥

७. P.—सानी सानीध सानीधप सानीधपन सानीधपम सानीधपमगरी सानीधपमगरीया ॥ सम्प्रदानः ॥ ६ ॥

¹ रीसा । गरी । मग । पम । धप । नीध । सानी ।	उद्वाह ॥ ७ ॥
² सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा ।	उपलोक ॥ ८ ॥
³ सारी । रीग । गम । मप । पध । धनी । नीसा ।	कामक ॥ ९ ॥
⁴ सानी । नीध । धप । पम । मग । गरी । रीसा ।	बहुमान ॥ १० ॥
⁵ साग । सारी ^१ । रीम । गप । मध । पनी । सनीमा(धसा) ^२ ।	धातक ॥ ११ ॥
⁶ सानी । साध । नीप । धम । पग । मरी । गसारीसा (गसा । रीसा)	मलिन ॥ १२ ॥
सारीगम मगरीसा । सानधिप पधनसा ।	हुकार ॥ १३ ॥
⁷ सासा । रीगी । गध । मप । पग । धम । नीरीसासा ।	
(नीरी । सासा) ।	उद्योत ॥ १४ ॥
¹⁰ सामपसा (१) सारीग (१) धनीसा (१) सानीध (१) गरीसा ।	
सापमसा ।	विद्योत ॥ १५ ॥
^१ सारीसा सामसा । सामनीसा । साधपसा ^२ ।	सुबाहु ॥ १६ ॥

-
- 1 P does not give the danda marks.
 - 2 P — सानानी । नीनी । गध । पध । मम । मग । रीरीरीसा । उपलोक ॥ ८ ॥
 - 3 P does not give the danda marks
 - 4 P — सानी नीधधपममगगरीसा । बहुमान ॥ १० ॥
H reads मग for पम
 - 5 P does not give danda marks
 - 6 सारी is here not necessary but both P and H read it
 - 7 P reads गग for मनीग
 - 8 P omits danda marks
 - 9 P omits danda marks, and reads उद्योतक for उद्योत
H reads ससारी ॥ नी । मप । etc which seems to be a scribal error for the text given above
 - 10 H — reads सामसा । सारीग । etc P omits danda marks
 - 11 P — सारीसा सामसा सामनीसा साधपसा । etc
 - 12 H reads साधपसा for सापमसा

मपगध । रीनीसासा । सासानीरी । धगमप ।

प्रौढः ॥ १७ ॥

सागपनीया । सारीमधसा । साप (१) रीध (१) गनी (१)

मसा (१) सरिगरीसा । गमपमगा । पधनीधपा ।

सानधीनीसा । धपमपधा । मगरीगमा । साम । रीप ।

गध । मनी (१) पसा । साप (१) नीम (१) धग (१) परी (१)

मसा ।

इति सन्मुखः ॥ १८ ॥

एवमलङ्कारा ज्ञेयाः ॥ १८ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा सुविकावत् सूक्ष्म स्वर आद्य प्रौढः प्रान्त्येति प्रत्ययः । १	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा नी ध प म ग री मा सर्पकाय द्व पतत् स्वर इति परावृत्तः । २
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा बालचन्द्रवत् कर्मण स्वरे- र्बद्धित इति निवृत्तः । ३	८ ७ ६ ५ ४ ३ २ १ सा मा ध प म ग री सा घण्टानादवत् पूराकस्वरा होयन्ते इति परावर्तकः । ४
१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ सा री ग म प ध नी सा गोष्ठसदृशे शब्दा गामेवाभ्येति इति आश्रितः । ५	स्युक्तमस्वरा विजयितृपवत्स्थानस्थः पृष्ठस्थान्देशान्मन्दं सर्वान्धुनक्ति (इति) सम्प्रदानः । ६
कमस्वरा भुवशक्पपरः परेण प्रकाशयते इति उद्गाहः । ७	स्युक्तमस्वराः पूर्वजका वृद्धान् प्रकाशयन्ते (इति) उपलोलकः । ८
कमस्वराः विनूयनात् पितु पुन स एव पिता तस्यान्यः पुन इति कामकः । ९	स्युक्तमस्वराः राज्यकमवत् पूर्वपूर्वरज्यं श्रुति इति बहुमानः । १०

१. P. omits danda marks and reads धगम for धगमप.

२. According to H.

P.—सागनीसा । सारीमधसा । सापरीध । गनीमसा । सरिगरीसा । गमपमगा ।
पधनीधपा । सानीधनीसा । धपमपधा । मगरीगमा । सामरीगमपमनी । पसानाप ।
नीम । धगपरीमगा । इति समुखः ॥ १८ ॥

<p>क्रमस्वरा जालिकावत् इति धातकः । ११</p> <p>○○○○○○○○○○</p>	<p>व्युत्क्रमस्वरा विपरीत- जालिकावत् इति मलिनः । १२</p> <p>××××××××</p>
<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>वज्रवत् त्रिवलिवत् हुंकारः । १३</p>	<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>दांडस्ववद्धिधा उधोतः १४</p>
<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>नाडी सर्पवद्धिधोतः । १५</p>	<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>महानाडीवत् सुबाहुः । १६</p>
<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>छत्रवत् प्रीतः । १७</p>	<p>षडोस्वली सा री नी ध म प १८</p> <p>सन्मुखः ।</p>
<p>अष्टकोणं सा री नी ध म प विचित्रवन्धः ।</p>	
<p>सा री नी ध म</p> <p>कमलं ।</p>	<p>सा री ग म प ध नी सा</p> <p>हारगुम्फ इत्यादयः एवं अलङ्कारानां वि- धा इत्याः ।</p>

उत्रचक्रासिशङ्खावनजालीगोमूत्रिकादय ।

^१स्युविचित्राणि चित्राणि बुद्ध्या कार्या तदाकृति ॥ १२६ ॥

^२क्रमव्युत्क्रमविन्यासादन्योन्य स्वरयोगत ।

जायन्ते बहवो भेदास्तेऽस्मिन्नष्टादश^३ स्मृता ॥ १२७ ॥

एवमष्टादश प्रोक्ता अलङ्कारा स्वरानुगा ।

न्यस्ता अमी प्रपञ्चस्वरूपे^४ स्वरपूर्वके ॥ १२८ ॥

पाठाना करणे चैवमेव^५ रीतिर्मता हिता ।

^६अष्टत्रयोत्थपाठाना योगात्तत्स्वरवद्भवेत् ॥ १२९ ॥

अष्टो ते भूतला(भुङ्गला)वशो^७ वीणापट्टाउजो तथा ।

^८सुदृढतवि(विर)ली तालक्रास्यतालो स्वभेदिनौ ॥ १३० ॥

इत्यलङ्कारस्वरकरणपाठरूपानां लक्षणम् ॥

स्वरकरणसुदक्ष पाटनधैवधुर्य

स्वरनियमितरागप्रोढभेदप्रवीण ।

सरसवचनगुम्फो गीतनिर्माणदृष्ट

स हि भवति यशस्वी सर्वराजा सङ्गम् ॥ १३१ ॥

इति श्रीमहर्षारि(गच्छमण्डन)श्रीराजदत्तसरसूरिस्मिप्यवाचनाचार्यश्रीमुधाङ्गलशक्तिरचिते स्तोपज्ञ-

सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारांशोद्धारो गणम्बररागादिप्रकाशनो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ छ ॥

1 H & K — गवायनाणि चित्राणि बुद्ध्या कार्या तदाकृति ॥

2 H & K — वमविन्यासावन्यासादयः ॥

3 P — अष्टादश स्मृता । H in margin आम्भन् — प्रपञ्च

4 H & K — प्रवचने करणे

5 H & K — चैवमेव

6 H & K — अष्टत्रयोत्थपाठाना

7 P — अष्टौ त भुङ्गलावशो H — अष्टौ ते ॥

8 P — सुदृढतविहारी ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

सरममगिरिताना नारुलोमाङ्गनाना

'ततघनशु(सु)पिरास्यानद्ववाद्येश्च नृत्ये ।

'त्रिभुवनचनताया सोरयकूच सराण्या'

समग्रसरणभूमौ वीतरागो मुदे स ॥ १ ॥

अथ वाद्यानि रथ्यन्ते 'यन्धा वणाश्च तद्ववा ।

वाद्यानीह चतुधा^१ म्युस्तज्जा वणास्वनेकधा ॥ २ ॥

तत वीणादिक वाद्य तालप्रभृतिक घन ।

वशादिक तु शु(सु)पिरमानद्व सुरजादिकम् ॥ ३ ॥

केचिद्वृत्तस्त्रिधा वाद्यमङ्क्यालिङ्गमूर्धग त्विति ।

पुष्पापुटतालगात्रयन्त्राणीति तु पञ्चधा ॥ ४ ॥

1 P — ततघनमुपरातद०

2 H — त्रिभुवनचनताया

3 H — सुवाण्या

4 P — यन्धाद्वर्णाभ

5 Cf —

पञ्चधा च चतुर्धा च त्रिविधं च मतं मते ।

बाह्यलभ्यं मतं रच्यते पञ्चधा वाद्यमेव च ॥

मुषिरं च घनं चैव चमरद्वयं तथैव च ।

तानि गानं पुरा रच्यते पञ्चधा वाद्यगणम् ॥

चतुर्विधं दातुं लेन—

आनदं ततमत्रं म्यात् घनं च मुषिरं तथा ।

एवं चतुर्विधं वाद्यं दातुं लेनं प्रकीर्तितम् ॥

नारदमते तु चामणं तान्त्रिकं चैव घनं च निवेधं मतम् ।

एवं त्रिधा नागम्यं मतं वाद्यस्य लक्षणम् ॥

एवं quoted in *Bharatakośa* p 599

According to Bharata *talya* is fourfold

आहतोऽनाहतश्चैव दण्डाहतकराहतो ।
 वाताहतश्चेत्यथवा पञ्चशब्दा^१ उदीरिता ॥ ५ ॥
 तते वीणादिके वीणा पिनाकीकृन्नीमुम्बा ।
 पिनासी सधनुस्तुम्बा विन्नर्यो द्वित्रितुम्बिका ॥ ६ ॥
 वीणाम्बु^२ देववीणाद्यास्तास्त्रिमा नादपूरिता ।
 शिवस्य^३ वीणानालम्बी सरम्बस्यास्तु कच्छपी ॥ ७ ॥
 विश्वावसोस्तु बृहती भहती नारदस्य च^४ ।
 कलावती तुम्बरोस्तु गणाना च प्रभापती ॥ ८ ॥
 तथा घोषपती वीणा विपञ्ची कण्ठकृष्णिका ।
 बल्लक्री ब्रह्मरीणेति वीणाभेदास्त्र्येनेनश्च ॥ ९ ॥
 वीणाम्बुकेतन्याद्यास्तन्त्रीसङ्ख्याङ्किताभिधा ।
 एकविंशतितन्यन्ता मानव्यो देवता अपि ॥ १० ॥
 एतन्त्री द्वितन्त्री च त्रितन्त्री सप्ततन्त्रिना ।
 एकविंशतितन्त्री चेत्युत्तमा मध्यमापरा ॥ ११ ॥
 भजते सर्ववीणासु^५ सैकतन्त्री प्रधानताम् ।
 ब्रह्महत्या हरत्येवा दर्शनात् स्पर्शनादपि ॥ १२ ॥
 दण्ड शिव शिवा तन्त्री नामिभूताभिरुच्यते ।
 तुम्ब रिष्णु कला ब्राह्मी वामुर्निर्दोरस्मृत ॥ १३ ॥

१ Cf --अनाहत आहतयेति स नादो द्विविधो मन ।

×

×

×

×

सोऽन्दाहत पञ्चशब्दो नास्तु परिमार्तत ।

नगरवायुनचर्मण्यगेदशरीरनास्तथा ॥ ७ ॥

—सङ्गीतमकरन्द, १४७, पृ १२

२ P —देववाद्यास्तस्त्रिमा *Bharataksa*, p 629 reads—वीणाम्बु देववीणाया
 तस्त्रिमा नादपूरिता । For different lists of वाणास see *Bharata*
ksa, pp 628 29

३ P —वीण नागम्बी वीणाऽनालम्बी acc. to *Bharataksa*, p 629

४ P —दृ

५ P —सैकतन्त्री प्रधानताम् ।

स्वराग्रामान्मूर्च्छनाश्च ताललसिधुनीमथा ।

यस्यैव तस्या रागास्तु सर्वे वाद्याः () सुबुद्धिभिः ॥ १४ ॥

स्वरगाधनसम्माननिन्दुमत्तनन्दया ।

वीणया निर्मिताभ्यामो नाद शुद्धिद्वय पर ॥ १५ ॥

गुरुपदेशान्येऽपि भेदा वाद्याश्च नैतुनाम् ।

सम्पत्ताममात्रेण वक्ष्ये भेदास्तु इत्यपि ॥ १६ ॥

‘कत्रराडो’ वृत्वाड्-उन्डो धारा च ‘रुदी’ ।

वङ्गालो हाफ’ हपेति तिरिपो’ वहणिर्बलि’ ॥ १७ ॥

वयणि कोमलिस्तिपिश्चोपिर्भरितपरितौ ।

‘ओहर’ प्रसरस्त्राण प्राणाया’^{१०} वणिना मता ॥ १८ ॥

घात पातश्च सलेम्बो लेम्बोलेम्बा च लेम्बना ।

घोषोऽ’^{११}द्वैर्चरी रेचो भेदा एव घना मता ॥ १९ ॥

जालस्योऽप्यथ जेषा व्यताज्यत्तत्तमराडुफ ।

परकाटुर्वेदमाहुः () शुद्धा सालङ्कृता तथा ॥ २० ॥

Also see *malajana an i inaprapuṭhaka* (GOS No 131) for वीणा

1 P omits this verse

2 H & K —वत्तवाडो *Bharatakośa* (quoting our vv 17-18, under वीणावाणा, on p 628) —वत्तवाड P —वत्तवाड

3 P —वोटवाड *Bharatakośa*, —वृटवाड

4 P —वैट्टो H —वैट्टो *Bharatakośa* —वैट्टो

5 H & K —वकाले हाफ P —वकाले हा(फ) *Bharatakośa* —वङ्गालो हाफ्युवेति

6 H & K —तरिण P —तिरिण *Bharatakośa* —तिरिपो

7 P —वहणिर्बलि H & K —वहणिर्बलि *Bharatakośa* —वहणिर्बलि

8 H & K —आहर P —उहर (or आहर indistinct) *Bharatakośa* —उहर

9 P H & K प्रसर *Bharatakośa* —प्रहर

10 P —प्राया

11 H —,घोडं चरी.

वायानि सुपिरे जाथ बराशङ्खश्चमुङ्गला ।
 भेरी शृङ्ग वसुली च मुखवाद्यान्यनेस्य ॥ २९ ॥^१
 वैष्णव ग्गादिरो दान्तश्चान्दनो रक्तचन्दन^२ ।
 आयम फाम्यचमत्तारो भवेद्वण्डश्च हेमन ॥ ३० ॥
 म्मात्रिरो वर्तुल छदणो अन्धिभेदवणोऽक्षित ।
 वनिष्ठाङ्गुलिनिम्नार^३ गर्भेऽस्य सुपिर मतम् ॥ ३१ ॥
 त्यस्तया च तत्र दण्डे वीण्यङ्गुलानि गिर म्बलात् ।
 मुक्तासूता(कवा पना)रसुपिरे कार्यवङ्गुलिमभितम् ॥ ३२ ॥
 द्विहस्ताङ्गुलिवायानि दण्डप्रान्ते द्वितीयके ।
 पन्नाङ्गुलान्तराणि स्युष्टिद्राण्यन्यानि सप्त च ॥ ३३ ॥
 'तान्यष्टो वटरीचीचमदशानि सप्तति हि ।
 नादहेतोमारुन्म्य निर्गमाय वृत्तानि तु ॥ ३४ ॥
 भवन्ति मुखान्ध्रस्य तारन्ध्रस्य चान्तरे ।
 'एवंपाङ्गुलिबद्धा स्युर्वैशाश्च द्वादश क्रमात् ॥ ३५ ॥
 'द्वात्रिंशत्पङ्गुलमित वश यावद्वचन्त्यमी ।
 अविस्पष्टश्रुतिवाचे वशा नोक्तान्तु नीरसा ॥ ३६ ॥

-
- 1 For सुपेरवायस according to various texts, see, *Bharatakośa*, p 734
 - 2 P — राक्तचन्दन For वरा and its varieties according to Kumbha and others see, *Bharatakośa*, pp 576-77, pp 934 ff
 - 3 P omits from here upto v 32^d and कार्यवङ्गुलिमभितम् is read in 31^d in P
 - 4 P — ता-ययो वटरीचीच० H & K — तात्रिची यदिरीचीच०
 - 5 H & K — एवंपाङ्गुलिबद्धा P — एवंपाङ्गुलिबद्धा
 - 6 Acc to Somesvara (quoted in *Bharatakośa*, p 577) the maximum length is 18 angulas

जयो नमोऽङ्गुलो ज्ञेयो विजयो द्वादशाङ्गुल ।
 त्रयोदशाङ्गुलो नन्दो महानन्दश्चतुर्विंश ॥ ३७ ॥
 अमी 'प्रशस्ताश्चत्वार सरज्ञा सरसा इति ।
 पुकाश्चतस्र एतेषा तासा सजा() क्रमादम्' ॥ ३८ ॥
 इरला निरला चव पोरा प्रौढा च नामत ।
 इरला सूक्ष्मनादा म्याद्विरला 'योतिरन्विता' ॥ ३९ ॥
 पोरा तु काहलानादा प्रौढा रत्नविनाशिनी ।
 घनत्व 'सुम्बरत्न च पूरत्व पृच्छतेर्गुणा ॥ ४० ॥

इति सुशिरे वंशलक्षणम् ॥

अमय दृष्टस्मुत्ताननामिक^१ सागरोद्भवम् ।
 एकाङ्गुल तस्य मुखे रन्ध्र शब्दम्य^२ कारकम् ॥ ४१ ॥

इति शङ्खलक्षणम् ॥

भुङ्गला ताम्रवटिता गोपुच्छाकारधारिणी ।
 प्रलम्भनाहुदण्डाङ्गी^३ वाद्या भङ्गल^४र्मसु ॥ ४२ ॥

इति भुङ्गललक्षणम् ॥

नृपपाद्य भवेद्वेरी भद्रा कालनिवेदिनी ।
 धत्तूरकुसुमाकाराऽव्यण्डा प्रौढनिनादिनी ॥ ४३ ॥

इति भेरीलक्षणम् ॥^५

महिषगृह्ण गृह्ण वक्राकार च^६ तत्तनु ।

१ P — प्रशस्या०

२ P — क्रमादम्

३ P — व्यातिराजता H & K — ज्यातिराजता

४ H & K — गुण्यन च

५ H & K — नैखमुत्तानं मुनामि I or remarks of Somevara Kumbha and Nanya on Sankha see *Bharatakosā* p 654

६ H & K — स्वरय

७ H & K — बद्धुरादली भुङ्गल is भुङ्गल in Gujarati

८ For भेरी, see also, *Bharatakosā*, p 443 and p 902

९ P — वक्रपाद वक्रतनु । H — वक्राकार च तनु ।

श्याम सुक्ष्माग्रवदन गोपराद्य जुटत्स्वरम् ॥ ४४ ॥

इति शृङ्खलभणम् ।

वंशवद्वसुली ज्ञेया वशखण्डा^१ समाङ्गभृत् ।

गोपप्रियानेनविधा वाद्या^२ साऽहिभृतामपि ॥ ४५ ॥

इति वंसुलीलक्षणम् ।

काहिला श्वापच वाद्य तुररीय तु नाद्यगम् ।

रणवाद्य मवुक्करी^३ चाम्यन सुपिर विदु ॥ ४६ ॥

इति सुपिरवाद्यलक्षणम् ।

^४मुरनादिपदान्द तद्वाद्यमथ वचम्यह ।

^५मृदङ्गदक्कानिम्साण त्रिवलीपट्टहादिकम् ॥ ४७ ॥

^६मुरजन्तु मते जैने जात शङ्खान्महानिधे ।

लोके तु म्वयमीशेन स वाद्यो मुरन कृत ॥ ४८ ॥

कथं रुद्रेण तद्वाद्य मुरजाख्य विनिर्मित ।

कथ पाटभना वर्णा म्वस्तास्तस्मिँश्च वन्धिनि ॥ ४९ ॥

^७कैलासाद्रो स्थित रुद्रमन्यदा ध्यानतत्परम् ।

ज्ञात्वा म्वधातरुमिति तत्रागान्मुरपालुर ॥ ५० ॥

प्राप्तत्रक्षर मा तु न हन्तु कोऽप्यल पर^८ ।

ऋते हराचपोयुक्तादतस्त पातयाम्यन ॥ ५१ ॥

१ P — वशखण्डमगम् । H — वशङ्का

२ P — साहिबनामपि ॥ ४५ ॥ ज्ञान वंसुलभणम् ।

३ P — भवुक्करी राख्यन ४ H_१ — मरुनादि०

५ P — तद्वाद्यमथ वचम्यह ।

६ H — मृदङ्गदक्कानि स्थानतिवर्गवन्हादिकम् ॥

P — मृदङ्गदक्कानि म्वागविवर्गवन्हादिकम् ॥

७ H — मरुजन्तु

८ H — कैलासादी

९ P — वाऽप्यल पर ।

विमृश्यैवं तपोविघ्नरूपं निर्मापयन्मयुं ।
 तत्र कैलासशिखरे वने बहुतरौ च सः ॥ ५२ ॥
 ध्यानं विसृज्य रुद्रोऽपि पश्यति स्म तपोवनम् ।
 तपोलोपि च तज्जात्या तत्कृतं ज्ञानचक्षुषा ॥ ५३ ॥
 तपोलोपिनि तस्मिन्तु कुपितो निर्ययौ ततः ।
 रुद्रो रुद्रमनास्तं च दृष्ट्वा प्रोवाच राक्षसम् ॥ ५४ ॥
 तपोभद्रोद्यमं कृत्वा रे रे रक्ष क वासतः ।
 वज्रक्षित्युक्त एवायं युयुत्सुर्हरमापनन् ॥ ५५ ॥
 'स चिरं योधयित्वा तं पशुमारममारयत् ।
 क्षणमुपार्ण्यस्मिन् (पृथग्) हिनिं तद्देहं कृत्वात्यजद्रुवि ॥ ५६ ॥
 शिवे स्वस्थानमायाते सार्द्रं तद्देहपञ्जरम् ।
 उत्पाट्य मासलोभेन गृध्रर्नीतं नभस्तले ॥ ५७ ॥
 मासं तत्पञ्जरस्यै तं क्रिद्यिद्रुक्त्वाऽतिभारतः ।
 'पातिते स्वमुपेभ्यस्तत्सान्त्रं' वृक्षोपरि स्थितम् ॥ ५८ ॥
 अन्गावलीभिः मेलमं तरुणावावलयन् तत् ।
 सूर्यातपेन 'संशुष्कं चर्मानदं सुवह्वये' ॥ ५९ ॥
 निर्मांसत्वाच्चदन्तस्तु सुपिरं वायुयोगत ।
 मज्जायमानं 'श्रीकण्ठः सु(शु)श्रावाध वने' ग्रमन् ॥ ६० ॥
 तन्तुल्लितं ममाकर्ण्य द्युतिसौम्यकरं परं ।
 पौलुस्त्यत्र गयेशमनं ददर्श तथा मितम् ॥ ६१ ॥
 किमेतदिति तद्रूपं पश्यन्मन्त्रा तं शिर ।
 विचिन्त्य ब्रूतं पूर्वं वामहस्तेन चाभ्यृणन् ॥ ६२ ॥

१. P.—सु।

२. H.—सुपिरं वीर्यवन्ति

३. P.—तस्मिन्.

४. H.—.सं मयै.

५. P.—तत्पञ्जरस्यै ॥ ५२ ॥

६. P.—सुवह्वये.

७. P.—सुवह्वये ।

८. P.—तद्देहं.

९. P.—रक्षै.

विशेषशब्द उत्पेदे ता इत्यस्मिन्सनादके^१ ।
 सौतुकादक्षिणेनापि करेण प्रहृत तत^२ ॥ ६३ ॥
 उत्पन्नो धीत्यय शब्दस्त जघान पुन शिर ।
 करेण वामेन परो जन्मभे^३ 'थो' इति स्फुटम् ॥ ६४ ॥
 दक्षिणेन करेणापि मुरजाच्च पुनर्हतात् ।
 जजे द्रेमित्यय शब्द स चाथ^४ स्वाश्रय ययो ॥ ६५ ॥
 क्रियत्यपि गते काले 'प्रावृडत्तो' (वृत्तो) समेऽन्तरि^५ ।
 विजस शम्भुहमया नरोटजकृते तदा ॥ ६६ ॥
 'पलाशसर्ग' (ज) पत्राणा शाङ्खलाना निमेषनात् ।
 गणेभ्य कारयामास^६ 'शर्वस्तोत्रोत्तम' नमम् ॥ ६७ ॥
 एकदोत्तमपत्रेषु शुष्केषु परिपातितान् ।
 नवाब्देनाम्बुनिन्दितु^७ शुश्रावोमायुतो ह्य ॥ ६८ ॥
 उक्तं च शिवया स्वामिन्पत्रेष्वसासयोगत ।
 सज्जाता यादृशा शब्दास्तादृशान्थापय क्वचित् ॥ ६९ ॥^{१०}
 इत्युक्ते विश्वशक्तीश स्मृत्वा मुरजमोमिति ।
 ऊचे च^{११} पूर्ववृत्तान्तं तच्छब्दाम्भुतं च न्यधात् ॥ ७० ॥
 ते शब्दा कीदृशाम्भुतं कथं न्यन्ताम्भु मर्दले^{१२} ।
 तत्प्रसङ्गेन तत्पाणौ^{१३} उत्पन्ना कीदृशाम्भुति ॥ ७१ ॥

१ P — ते इत्यास्म'गमादक

२ P — प्रहृतात्तन ।

३ P — था

४ H — चाप्य Cf पुरा सुरासुर भिरवा भगवान्द्वयकायुत ।

सन्त्येवरमादाय मद' इत्येवा'भुव ॥ etc from विश्व
 quoted in *Bharatakośa*, P 499

५ H — प्राविडतो

६ P — समनरि

७ P — पलाशसम०

८ H — सर्व०

९ H — स्तत

१० P omits this verse

११ H — ऊचे

१२ H — मर्दले

१३ P — पाण्योह्यभा

तद्यथा—

‘तक्कड दरगड । धिन(क्)ड दरगड । ताधिकड । दाधिकड । दरगड ।

धिदिकड । तातकड । दरगड । तक्कड । दाधिकड । दरगड ।

धिकड । दरगड । दरगड । ताधिक्(त्थ)उ द्रै ।

शुक्कपत्रोद्भवा पूर्वमुत्पन्ना मुरजेऽपि ते ।

उक्ता शब्दा पञ्चत्रिंशदथ पाठा करोद्भवा^१ ॥ ७२ ॥

नागनन्ध स्वस्तिक्श्च शुद्धाख्य म्यादलमक^२ ।

समखली (समखली) चेति पञ्च मुख्या पाठा प्रकीर्तिता ॥ ७३ ॥

प्रत्येन^३ पञ्च सप्ते पञ्चत्रिंशद्भवन्त्यत ।

नागनन्धश्च पणन एका एकमरा तथा ॥ ७४ ॥

‘दूसारा चेन सन्तारो विचारो नागनन्धगा ।

अथ सप्त स्वस्तिकाद्या स्वस्तिसो त्रिंशोद्भवा ॥ ७५ ॥

पुल्लविशेषकश्चैव चारश्च त्रिनिपण्णक^४ ।

खण्डनागश्च त्रिश्वास शुद्धाद्य सप्तक तथ^५ ॥ ७६ ॥

‘शुद्ध म्यात्स्वरस्फुरणा^६ उत्फुल्ल^७ सुप्रियो दम ।

नकारो मानखली म्यादमी थालग्रक्रमसप्तकम्^८ ॥ ७७ ॥

अलमक शुद्धरूपो विश्रामो^९ विपमाखली (विपमखली)^{१०} ।

आनन्द शुचिस्फुरणा समखल्यादिक तत ॥ ७८ ॥

1 P reads—

तक्क दरगड । धिक् दरगड ताधिकड दाधिकड दरगड धिदिकड

दातक्क दरगड तक्क दाधिक दरगड दरगड ताधिक् उद्रै

2 H — पाठकरोद्भवा ॥

3 H — शुद्ध म्यादलमक ।

4 P — सप्त

5 P — दूसरा

6 P — त्रिनिपिण्णक

7. H — तथा

8. H — शुद्ध

9 P — स्फुरण

10. P — उच्छ्रिता

11 H — म्यादमी ग्रक्रमसप्तकम् ।

12 H — विश्रामा

13 P. — विपमा (१) खली

ननगिड । गिडदि ॥	पणव ^१ ॥ २ ॥
गिडि गिडि ॥	एका ॥ ३ ॥
ननगिडि ॥	एकसरा ^२ ॥ ४ ॥
नखु नखु ॥	दूसरा ॥ ५ ॥
^३ ख च ट टिट ॥	सचार ॥ ६ ॥
^४ धिरुट धिरुट ॥	त्रिचार ॥ ७ ॥ १ ॥
थो गि ॥	स्वास्तिक ^५ ॥ १ ॥
^६ थो हंत ॥	बलिकोहल ॥ २ ॥
^७ थो गिणि । थो थो गि ॥	फुल्लविक्षेप ॥ ३ ॥
^८ धुदि गण ॥	चार ॥ ४ ॥
क्रिट थो ॥	विनिपि(प)ण्णरु ^९ ॥ ५ ॥
थो गि खं खं ^{१०} ॥	खण्डनाग ॥ ६ ॥
धिरुट थो ^{११} ॥	विश्वास ॥ ७ ॥ २ ॥
^{१२} नहि खहिं गि ॥	शुद्ध ॥ १ ॥
ननगि खहि ॥	स्वरम्पुरण ॥ २ ॥
ननगि नखहि नखहि ^{१३} ॥	उच्छला ॥ ३ ॥
गिडि गिडि खहि ॥	सुप्रिय ^{१४} ॥ ४ ॥
थोगि खहि ^{१५} ॥	दम ॥ ५ ॥

-
- १ पणव acc to स० रत्ना० *op cit* p 400
 २ H — एकसरी एकसर, दू सर etc in स० रत्ना०, p 400
 ३ H — ख च न हि ट ॥ ४ P — एक धिरुट ॥
 ५ H — था गि ॥ स्वास्तिक ॥ ६ P — धौन हत ॥ बलिकोहर ॥
 ७ P — थो गिण० ८ H — धुदि । गणचार । P धुदि गण चार ।
 ९ H — विनिपिण्णरु । १० P — था गि खं खं ।
 ११ P — धिरुट था । १२ H — नहि खहिं गि ।
 १३ P — ननाग नखहिं राहि । १४ H — सुप्रिया ॥
 १५ H — थोगि खहिं ।

गिडि तत्ता ^१ ॥	नकार ॥ ६ ॥
^२ धिद्धि ॥	मानखली ॥ ७ ॥ ३ ॥
ननगिड मिडि दा ॥	अलग्नरु ॥ १ ॥
शुदिगण कत्थउ ॥	शुद्धरूप ^३ ॥ २ ॥
तकि धिक्कि ॥	विश्राम ॥ ३ ॥
टगु टगु टगु नगु ॥	निपमखली ॥ ४ ॥
तत्त कट ॥	आनन्द ॥ ५ ॥
झें टिगु डि ^४ ॥	शुचि ॥ ६ ॥
तत्त गट धिद्धि कट ॥	फुरणा ॥ ७ ॥ ४ ॥
नगि झें नगि झें ॥	समखली ॥ १ ॥
^५ गिहि गु गिद्धि गु ॥	बिकटा ॥ २ ॥
तत्तत्थउ धि ॥	सुषटा ॥ ३ ॥
झें दथों ॥	अवषटा ^६ ॥ ४ ॥
^७ तग्गि तत्ता । तद्धि तत्त ॥	शुभा ॥ ५ ॥
नगिदि नगि ॥	अडुखली ^८ ॥ ६ ॥
थरफट । थरफट ॥	अनुच्छल्ला ॥ ७ ॥
पाटा अमी मृदङ्गस्य पञ्चात्रिंशदुदाहृता ।	
अन्येऽपि बहवो भेदा कर्त्तरी समङ्कर्त्तरी ॥ ८० ॥	
समनस्य पाणिहस्ता स्वस्तिर (को) भमरादय ।	
हस्ताभ्या वाद्यरीतिश्च नोक्ता ग्रन्थगुरुत्वं ॥ ८१ ॥	
हस्ताभ्या वाद्यते वाद्यमतस्तद्देवता ^९ ब्रुवे ।	
अहुष्ठे दैवत ब्रह्मा तर्जन्यामाधिप शिव ॥ ८३ ॥	

१ P — गिडि तत्तत्ता ।

२ H — धिद्धि मानवनी

३ H — शुदिगण कत्थउ । शुद्धरूप । ४ P — झें टिगु धि

५ H — गिहि गु गिद्धि (१) गु विरग्न ।

६ H — अवषट्ठा

७ P — तद्धि तत्ता तद्धि तत्ता ।

८ P — अडु (१) खली

९ P — हस्ताभ्या वाद्य वाद्यमतस्तद्देवता H. — मतस्ता देवता

मध्यमाया प्रभुर्निष्णु 'सर्गदेवा त्वनामिका ।
 'नृपिस्थान कनिष्ठा स्यात्सूर्य करतलाधिप' ॥ ८४ ॥
 मृदङ्गो मर्दलस्तूर्य मुरज शिवनिर्मितम् ।
 तूर नद्ध महावाद्य द्विमुख पाटमागर ॥ ८५ ॥
 रद्रेण नाट्यनृत्यार्थं वाद्य मुरजसजया ।
 निर्मित कोतुकदेव तत्पत्रा कल्पिताम्बिति ॥ ८६ ॥
 वाद्य लोकाकृते 'चान्त सुपिर काष्ठज तत ।
 चर्मावनद्ध द्विमुख वृत्त तन्मुरजावृत्ति (ति) ॥ ८७ ॥
 'वसाम्थाने निर्मिताश्च चर्मणो 'वधिका इमा ।
 'गङ्गायमुनके मुख्ये' नागपाशाभिधा परा ॥ ८८ ॥
 परमानन्दवाद्येषु^१ मुरजास्य प्रकीर्तितम् ।
 साम्प्रतं शेषवाचना किञ्चिल्लक्षणमुच्यते ॥ ८९ ॥

इति मुरजलक्षणम्^{१०} ॥

चर्मानन्दमुखा ढका प्रायेण भूपतेर्हिता ।
^{११}नि स्वनो भूपतेर्वाद्य राज्यकार्येषु वाद्यते ॥ ९० ॥
 वज्राकृतिस्तु ति(त्रि)पल्लिर्द्विमुखः नृत्यवाद्यगा^{१२} ।
 पटहा ^{१३}मार्गदिशाया भूपदेवगृहादिषु ॥ ९१ ॥
^{१४}आउजो लोकभाषाया ^{१५}धाउजयश्च खाउजा(खदाउचपम्बाउजो) ।
 मता पट्टाउजश्चेति स्वस्वनामानुसारिण ॥ ९२ ॥

1	H — मृदवास्वनामिका ।	2	P — शगिरधान
3	P. — करतलाधिप ॥		
4	P — गानवृत्ते बो (२) त	5	P — वसाम्थान
6	H — वधिकास्त्रिमा	7	P — गङ्गायमुनिचे
8	H — मुख्य	9	P — परमानन्दवाद्यपट्टा
10.	H uses मरु for मुरज everywhere above		
11.	P — नि-स्वानो नृपते०	12	P — नृत्यवाद्यगा
13	P — मार्गपट्ट०		
14	P — आउजो	15	P — खधाउच पट्टा व्रगा

पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रानारत्रयभूषिते मणिचिते यद्देशनाभूतले^१

सङ्गीतत्रयतत्परस्त्रिजगतीलो^२ सहर्षोऽजनि ।

सच्छत्रत्रितयोपशोभिततनू रत्नत्रयोद्योतक

'स्तस्या प्राप्तिमुद्योधिदो जिनपतिर्देयादमेया' मुदम् ॥ १ ॥

यम्मात् पञ्चेन्द्रियप्रीतिर्भवेच्च दु खविम्बुसि ।

सदा सौम्यनर तत्तु नृत्य मूलादथ नुरे ॥ २ ॥

प्रवेगे तीर्थयात्राया तथा भूषाभिषेचने ।

विवाहे पुत्रनन्माद्ये उत्सवे नृत्यमिष्यते ॥ ३ ॥

'इन्द्राभ्यर्धनया पूर्वं वसिष्ठाय महर्षये ।

उपविष्टा नृत्यविद्या ब्रह्मणा ज्ञानमूर्त्तये ॥ ४ ॥

नृत्य सम्यक् परिज्ञाय स्वपुत्राणा द्योतेऽपि तत् ।

निवेद्य तच्च पुत्रेभ्यो धाम्ने स त्वदर्शयत् ॥ ५ ॥

शतपुत्रयुतो गत्वा सप्तगृहदेशतस्तत ।

दर्शयामास तन्नृत्य शनाम्ने स्वसुतेर्मुनि ॥ ६ ॥

'इन्द्रोपरौधातन्नृत्य लास्यताण्डवसयुत ।

रम्भोर्यसमिनेसाया ऋषिः पुत्रैरशामयत् ॥ ७ ॥

'नृत/ च) नरकृत ज्ञेय नृत्य नारीकृत मत ।

तथा नाट्य नाटक च नरनारीत्रिनिमित्तम् ॥ ८ ॥

१ H — दशनाभूत

२ P — नरयाप्राप्ति

३ P — दमदा

४ P — इन्द्राभ्यर्धनया

५ H — दृयावश

६ H — तदापि

७ P — इन्द्रोपरौधातन्नृत्य

८ H — ऋषिः

९ H — दृत् P — दृत्

कपोलो 'चिबुक चेत्युपाङ्गा पडपि नामत ।
 ग्रीवासो वृष्टमुदरमूरुजहायुग' तथा ॥ १९ ॥
 प्रत्यङ्गा पडमी जेया ग्रीपिभेदा क्रमादथ ।
 ग्रीपि द्वन्द्वदर्शन तारापुत्रभूनासिराधरा ॥ २० ॥
 कपोलो 'चिबुक चैव वनत्र रागश्च (वनत्ररागश्च) ग्रीपिगा ।
 क्रमादेतान्प्रवक्ष्यामि पूर्वग्रन्थानुसारतः ॥ २१ ॥
 रेचित च परावृत्तमपधूतमधोमुखम् ।
 निवृद्धित तथोत्क्षिप्तमध्वित' लेलित शिर ॥ २२ ॥
 परिवाहितमाधूत धूतमान्पक्रम्पितो ।
 'त्रयोदश स्यु ग्रीपाणि तेषा लक्ष्माऽथ किञ्चन ॥ २३ ॥

- १ P — चिबुक चेत्युपाङ्गा 2 P — युत
 ३ P — चिबुक चक्रराग वन तु पा ग्रीपिगा । 4 P — अधितलोत्त
 ५ Cf — धुत चिबुतमधूतमपधूत च क्रम्पितम् ।
 आकम्पितान्द्राहृत च परिवाहितमध्वितम् ॥ ४९ ॥
 निहावन परावृत्तमा धनाधामुख तथा ।
 लोलन चिति त्रयय चतुर्दशविध शिर । ५० ॥
 त्रयोदशतस्त रसभाननसारात्रि सप्तम् ।
 पा ग्रीपाभिसामल्यवन्तः पञ्चापर जयु ॥ ५१ ॥

Sanglara nakara, 7 49 51 (Adyar ed)

Vol IV pp 17 18

Sanglara nakara borrows the above verses from *Bharatalarnava* of Nandikesvara, chp IV 204 206 p 92 Also cf *Blaralosa* p 661— त्रयोदश क्रमाण भरतमने । तद्व्याख्यातमने चतुर्दश । नान्दने नर । नययुवायन परावगाय च प्राहु । भरतस्य त्रयोदशकमभिमतम् पुन एवादशकम् अधिकान्याह ।

Also cf, *ibid* p 661—

आकम्पित क्रम्पितस्य धुत निवृत्तमध्वितम् ।
 परिवाहितमाधूतमपधूत निहावनम् ॥
 अधामुख परावृत्तमा धूत लोलन गिर ।
 त्रयोदशविध शिर मुनना समुदीरितम् ॥

—उद्गायन

रेनितं 'तु शिरस्त्रिर्यस्यानं म्यात्रिम्यादिषु ।

'शीघ्रयानात् पगवृत्तमवधूतं निषेधने' ॥ २४ ॥

अभोमुत्तं 'प्रमानादौ भूम्यालोके निरुद्धितं ।

उत्तरालोके तथोद्धितं मनान्नामं दिगोऽयितम्' ॥ २५ ॥

'लेल्याल्लोत्तिनं भव दोलादौ परिवर्धितं ।

ममादौ सिद्धेणाधूतं धुतं कोपेऽथ सिन्धवे' ॥ २६ ॥

भवेऽतारो चाकम्पं संज्ञादिषु च कम्पितं ।

पूर्वज्येष्ठा शिरस्याहुर्नाट्ये सर्वत्र पद्य तु ॥ २७ ॥

इति शिरोलक्षणम् ॥

पारवर्तिनि । चतुर्दशान् अन्ये प्रभूः ।

ममनासादिरे भगवति । शिरोलक्षणम् ।

पार्श्वोन्मुखानि । सप्तम्यपरिवादिषु ॥

सप्तम्युत्तमान्धुतं । कर्पुर्कम्पितम् ।

पार्श्वोन्मुखानि । सप्तम्यपरिवादिषु । प्रकीर्तिता ॥

— उदाहरणम् —

निर्दलनोद्धितं । सप्तमान्धुतमागवितं ममम् ।

पार्श्वोन्मुखानि । सप्तम्यपरिवादिषु ।

— शारङ्गदेवः —

For Bharata & Abhinavagupta's Comm. on the same, see *Nāṭyaśāstra*, Vol. II (G.O.S. no LXVIII), pp 3 ff.

1. P.—तु शिरस्त्रिर्यस्यानं II —च शिरस्त्रिर्यस्यानं
2. H.—शीघ्रयानात्
3. H.—निषेधने.
4. P.—प्रमानादौ
5. P.—दिगोऽयितम्
6. H.—लेल्याल्लोत्तिनं

7. Pārśvadeva, in his *Saṅgītasamayasāstra*, ९, ७, refers to thirteen types of heads but, in v. 17 and vv. 19 ff, describes only nine varieties, namely, आकम्पित, कम्पित, धुत, आधूत, अवधूत, आग्रत, निहृष्ट, उद्वेग, & अशोभत Kumbha in his *Nṛtyaśāstranāṭya*, १ १. ४४४ ff gives 14 types The *Abhinavadarpana* of Nandikesvara, vv 49-65, describes 9 शिरोलक्षणे only.

कुब्जा वृक्षा च दीना च हृष्टा स्निग्धा भयान्विता ।

सलज्जा मुकुटा शून्या विपण्णा मलिनाधरा ॥ २८ ॥

शङ्किता रलिता भ्रान्ता केसरा^१ विष्णुता (विप्लुता) चला ।

व्रस्ता च मलिना ग्लाना सेरा कूराभिनन्दिता ॥ २९ ॥

स्थिरोद्विग्ना परिम्लाना सक्रामा समयद्भुता ।

हाम्या वीरा सकरुणा शान्ता रोद्रा जुगुप्सिता ॥ ३० ॥

पट्त्रिशद् दृष्टयोऽमूस्तु सान्वर्थत्वात्सलक्षणम् ।

इत्युक्ता व्यभिचारिण्य पूर्वा शेषा रसान्विता ॥ ३१ ॥

इति दृष्टिलक्षणम् ॥^२

दर्शनं चाष्टधा साचि विलोकितनिर्वातिते ।

अवलोकितमुख्येक सम वृत्तानिर्वातिते^३ ॥ ३२ ॥

तिर्यग्नीक्षणत साचि 'सम्पृष्ट तु विलोकिन् ।

निर्वातित व्याघुदित सरल त्वरलोकितम्^४ ॥ ३३ ॥

'उर्ध्वदर्शनमुख्येक विमररहित' समम् ।

पुन प्रवृत्त^५ तद् वृत्त स्थिरम्यमनिर्वातितम् ॥ ३४ ॥

इति दर्शनलक्षणम् ॥

1 H — भ्रातावैकरा

2 For Bharata's list see *Natyasastra*, 8 41 95, *op cit*, Vol II, pp 7 14 Also see, *Bharatakhosa*, p 853, *Sangita ratnakara*, ७ ३७५ ४३१, *op cit*, Vol IV, pp 135 150 *Bharatarnava* of Nandikesvara (Tanjore, 1957) Chp IV, vv 233 ff, pp 106 ff Kumbharaja *Nrtyaratnakosa*, १ ३ ५ ५९

3 P — दृष्टानुवर्तिते

4 H — तत्पद

5 P — त्वरलोकिते

6 P — ऊर्ध्व

7 H — विमररहित

8 H — त ग

9 *Sangitaratnakara*, 7 454 460 describes eight *darśanas* and calls them विषयानुष्ठान ताराकर्मणि, distinguishing them from nine रसनिष्ठानि ताराकर्मणि described in *ibid*, ११ 440 453

प्रवेशन समुद्रवृत्त चलन वलन भ्रम ।

निष्क्राम प्राकृत पातो नवम च विवर्तनम्^१ ॥ ३५ ॥

ताराकर्मैति नवधाऽधुना तल्लक्ष्म तूच्यते ।

प्रवेशन प्रवेशान्त समुद्रवृत्त तु निर्गतम्^२ ॥ ३६ ॥

विलोम्ने च चलन वलन^३ तिर्यगीक्षणात् ।

भ्रमश्च जायते मोहे नि क्रामो (निष्क्रामो) बाह्यार्थनात् ॥ ३७ ॥

सूक्ष्मेक्षणे प्राकृत च 'पातोऽधोवीक्षणाद्भवेत् ।

'विवर्तन समुद्रवृत्त नाट्यनृत्यानुग च तत् ॥ ३८ ॥

इति ताराकर्मलक्षणम्^४ ॥

नवधा पुटक्रमाणि विश्लेष कुञ्चित सम ।

प्रसृत विवर्तित च निमेषश्च वितालितम् ॥ ३९ ॥

भ्रान्त च स्फुरित चपा लक्षण ऋज्यतेऽधुना ।

विश्लेष पुटपार्श्वस्य वक्त्रीभूत तु कुञ्चितम् ॥ ४० ॥

op cit Vol IV pp 155 ff These are—गमम् साच अनु
वृत्तम् अन्तर्गमम् विरोधकम् उन्नाकम् आगेजितम् प्रतिलाकम्
Bharata *Natyasastra* 8 105 111, *op cit Vol II, p 15*
gives the same classification For remarks of Vipra
dasa Vema and Saradatanaya see *Bharatakośa* p 269
Also see *Sangatan iyasara* 6 118 121

1 H — विवर्तन

2 P — नप्रत

3 P — चलन

4 P — णटा०

5 P — विवर्तन

6 ताराकर्म of nine types is referred to by Bharata *Natyasastra*
8 96 ff *op cit Vol II p 15* *Bharatakośa* p 247 quotes
nine ताराकर्म from Asoka where विवर्तन is given for विवर्तन of
Bharata Also see *Natyarat kośa* 1 3 77 84 where it is
विवर्तन

7 H — विमोचन

समं समावलोक्य च प्रवृत्तं तु प्रसारणात् ।
निगलितं समुद्धृतं निमेषस्तु निमीलनम् ॥ ४१ ॥

वितालं च भेदद्वन्द्वं भ्रान्त मोहादिसम्भयम् ।
स्फुरितं स्पन्दितं चैतनृत्ये नाट्ये प्रयुज्यते ॥ ४२ ॥

इति पुटकर्मलक्षणम्^१ ॥

चतुरं रेचितोत्क्षेपौ भ्रुकुटि पातनं तथा ।
कुञ्चितं सहजं चेति भवेद् भ्रूकर्म सप्तधा ॥ ४३ ॥
चतुरं 'त्वीपदुच्छ्वास रेचितं ललितं' मनाक् ।
उत्क्षेपश्चोर्ध्वदृष्टित्वाद् भ्रुकुटि नोपबिह्वल ॥ ४४ ॥
अधोगति पातनं म्याद्वक्रीभूतं तु^२ उच्चितं ।
सहजं च स्वभावस्य नाट्ये नृत्ये रसेषु तत् ॥ ४५ ॥

इति भ्रूकर्मलक्षणम्^३ ॥

- 1 The nine पुटकर्म's acc to Bharata, *Natyasastra*, 8 110 ff. are—

उन्मेषथ निमेषथ प्रसृत उच्यते मयम् ।

विवर्तित प्रस्फुरित विहित सविताडितम् ॥ १११

Natyasastra, Vol II (G O S), p 15

Also see, *Sangitaratnakara*, 7 440-446, *op cit*, Vol IV. pp 153-155 *Bharatakosa* p 371 quotes Vema who reads like Sārngadeva, विताडितम् for विताडितम् MSS of *Natyasastra* give वल सावनाडितम् & गविनाडितम् for तविताडितम् quoted from the text Also see, *Natyaratnakosa*, I 3 67 68

- 2 P.—नापदुस्साहं

3 H —चञ्चि

- 4 H —च

- 5 I or similar types of भ्रूकर्म see, *Natyasastra*, 8 119 128, *op cit*, Vol II pp 16-17 The रत्नभाट्टयाजन of each of these seven भ्रूकर्म's is also given Also, see *Sangitaratnakara*, 7 432-439, *op cit*, Vol IV pp 151-153 Also, *Bharatukosa*, p 449

विकृणिता च निभृता विकृष्टा सहजा नता ।

सोच्छ्वासा^१ चेति कथिता नासिका पङ्क्तिषा बुधे ॥ ४६ ॥

विकृणिता जुगुप्साया निभृता निश्चला क्रमात् ।

विकृष्टा चाभ्यसूसाया प्रसन्ना सहजा मता ॥ ४७ ॥

नता क्षिप्रपुटा शोके सोच्छ्वासा^१ हर्षयोगत ।

नृत्ये नाट्ये प्रयोक्तव्या नासिनेय रसेष्वपि ॥ ४८ ॥

इति नामालम्बणम् ॥

सन्दष्टक निर्गमं च क्षिप्रं च परिवर्तितम्^१ ।

वेपितं चापि रोपादौ^१ पञ्चधाऽधरकर्म तु^१ ॥ ४९ ॥

इत्यधरलक्षणम् ॥

बुद्धित कम्पितं फुल्लं क्षामं पूर्णं समस्तथा ।

कपोल^१ पङ्क्तिष्वन्तेन वामो वा दक्षिणोऽपि वा ॥ ५० ॥

१ P — सारस्वता

२ P — मालत्राया

३ Cf — नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासाश्च विकृणिताः ।

रामाविवा चनि बुधे पाङ्क्तिषा नासिका रमता ॥ ११० ॥

— *Natyasastra* 8 130ff, Vol II p 18

Also see *Bharataṅga*, p 330 quoting *Vaspradāsa* and *Saṅgātā ratnakara*, 7 465-470 Vol IV pp 160 61

४ H — परिशीर्षितं

५ P — वामाधरकर्म

६ H — ७

७ Cf *Bharata* notes six *karmas* of अर and also explains their uses in *Nāṭyaśāstra* 6 141 146 They are—

विवर्तनं कम्पनं च विवर्तनं विनमनम् ।

सन्दष्टकं च पञ्च कर्मोऽधरकर्म तु ॥

Nāṭyaśāstra, Vol II p 19

Saṅgadeva in his *Saṅgātāratnakara* 7 448 495, gives two opinions, first which follows *Bharata* and the second which gives only four types of *karmas*. Also see *Bharataṅga*, p 12 for quotations from *Kumbhā*. Some *Arar* and *Asokamallā*

८ H — कपोल

कुञ्चितः शीतभीत्यादौ कम्पितो रोपभागणे ।
फुल्लो हर्षे तु^१ रोगादो धाम पूर्णसमौ सुखात् ॥ ५१ ॥

इति कपोललक्षणम्^२ ॥

लेहन कुट्टन दष्ट खण्डन वु(चु)क्कि^३ समम् ।
ठिन्न च सप्तधा कर्म चिबुकस्याथ लक्षणम् ॥ ५२ ॥

लेहन लेखलेहादौ भीतव्रमतेषु कुट्टनम् ।
दष्ट तु दन्तदष्टादौ खण्डन रोदनादिषु ॥ ५३ ॥

'वु(चु)क्कि जृम्भिसादौ च^४ स्वभावेषु सम मतम् ।
व्याधौ भयादिके^५ ठिन्न व्यवहाराश्रित च तत् ॥ ५४ ॥

इति चिबुकरूपलक्षणम्^६ ॥

१ P — च

२ Cf धाम पुत्र च पूर्णं च काश्यप कुञ्चित ममम् ॥ पवित्र गण्डमुद्गमस्य लक्षणं
मुच्यते । *Natyasastra*, 8 136-137 Vol II p 19

One of the Mss of *Natyasastra* reads पूर्णं for पूर्ण
Also see, *Sangitaratnakara* 7 461-465 and *Bharatakośa*, p 107.

३ H — कुञ्चित ४ H — कुञ्चित

५ H — तु ६ P — भयादिके

७ Cf *Natyasastra*, 8 147 153, but *Sangitaratnakara*, 7, 496-502
gives कुट्टनम्, खण्डनम्, ठिन्नम्, घ्रातम्, ग्रहणम्, ममम्, दष्टम् & निर्वर्णम्
among दन्तमस whereas it gives the following eight varieties of चिबुक—

१ पण्डितनाकयया चिबुक् लक्ष्यते ततः ।
उक्तमात्रं मुखार्थं तु वक्ष्ये लक्षणानुरागतं ॥ ५०० ॥
व्यादीर्णं धग्निं वक्त्रं महत् चामरहन्म् ।
सुमेतं वाक्त्रं दैव्यमत्रे चिबुक्कमप्यथा ॥ ५०८ ॥

Sangitaratnakara Adyar ed,
Vol. IV pp 173 ff

Also cf — व्यादीर्णं धग्निं वक्त्रं महत् चामरहन्म् ।
सुमेतं वाक्त्रं दैव्यमत्रे चिबुक्कमप्यथा ॥

Kumbha quoted in *Bharatakośa*, p. 215

प्रमत्त सहज रक्त इयाम ववत्र चतुर्विधम् ।

प्रमत्तमद्भुतप्राप्तौ सहज तु स्वभावजम् ॥ ५५ ॥

रक्तमन्युप्ररोषादो इयाम दुःखादिसम्मृतौ^१ ।

एव 'स्वभेदयुक्तं' शीर्षं प्रथमाह प्रसीतितम् ॥ ५६ ॥

इति यभेदप्रथमाह शीर्षलक्षणम् ॥

शिर कमामुगानीति श्रीवाग्माणि तानि तु ।

जेयानि तद्विचारजै रसे कण्ठे च^२ तानि तु ॥ ५७ ॥

इति ग्रीयान्ण्डस्फन्धलक्षणम् ॥

द्वितीयाहस्य हस्तस्य सजा लक्ष्माप्यधोच्यते^३ ।

हस्तकर्माणि चारश्च क्रियानाह्वादिहस्तका^४ ॥ ५८ ॥

अथ श्लेयो दोलन च रक्षा विक्षेपधूने^५ ।

परिग्रहाकर्पणे च^६ 'वियोगाच्छेदनं' ध्रुवम् ॥ ५९ ॥

तर्जनं स्फोटनं यानं^७ पार्श्वस्य विरतिर्ध्रुवम् ।

वृत्तिं प्रवृत्तिरद्वृत्तिर्येन चेति विंशति ॥ ६० ॥

हस्तकर्माणि चैतानि युज्यन्ते नात्रगृह्ययो ।

एषामन्वर्थनामत्वात् लक्ष्मं पृथगीरितम् ॥ ६१ ॥

इति हस्तकर्माणि ॥^{१०}

उदायन quoted in *Bharataṭoṣa* p 215 however, follows Bharata and our text

- 1 H — सस्मृत 2 H — स्वभावयुक्त
- 3 This has been described under मुखरत्नप्रकरणम् in *Sangita ratnakara*, 7 526 531, Vol IV pp 180 181 Bharata *Natyashastra*, 8 161 166, Vol II, p 22, gives the four types of मुखरत्नम्.
- 4 P — कञ्चि Cf Bharata *Natyashastra*, 8 170 177, Vol II pp 23 24 5 P — लक्ष्माद्यधो०
- 6 H — यक्षादिहस्तवा । 7. H — किञ्चिदेन तथा ।
- 8 H — वियोगाच्छेदनं 9 H — पार्श्वस्य विरतिर्ध्रुवम् ।
10. The *Sangitaratnakara*, 7 543 545 gives twenty प्रकारम्—

उरोग 'पृष्ठगश्चापि तथा पार्श्वगतोऽपि हि ।

हस्तस्य चारस्त्रिविधो नृत्ये नाट्ये प्रशस्यते ॥ ६२ ॥

इति हस्तचारः ॥

वृन्तः श्रेयश्चैर्यो क्षेपे रक्षणमोचने ॥ ५४३ ॥

परिमहो निग्रहश्चोत्प्लावृष्टिविदृग्ग्य ।

ताडनं तोलनं छद्मेदौ स्पाटनमोदन ॥ ५४४ ॥

स्य द्विसर्जनमाद्धानं तर्पणं चेति विंशतिः ।

Sangitaratnakara, op cit, IV p 189

Kumbha in *Nṛtyaratnakośa* gives the above verses with slight changes Also see, *Bharatakosa*, p 774, for a quotation from Aśokamalla See also, *Natyasastra*, 8 165-168

1 H — पृष्ठगश्चापि

2. Sudhākalaśa here follows Bharata, *Nāṭyaśāstra*, 9. 169, in so far as he accepts three basic *hastacaras*, but differs from him in giving पृष्ठग for अघोमुख Śaṅgadeva in his *Sangitaratnākara* says that others added two more to Bharata's list, namely, अग्रग and अग्रस्त, which, in Bhaṭṭa's (Abhinavagupta's) opinion, were included in उत्तान and अघोमुख. Śaṅgadeva himself gives fifteen *hastacaras*—

उत्तानोऽग्रस्तः पार्श्वगतो हस्तोऽग्रस्तः ॥ ५३४ ॥

रश्मिमुखः शोभमुखोऽघोवदनमन्वा ।

पराङ्मुखः समुत्तः हस्तोऽग्रस्तः पार्श्वगतः ॥ ५३५ ॥

कर्णगतोऽग्रगतः पार्श्वगतो हस्तोऽग्रस्तः ॥

समुत्तान इत्येकान्त्रचारान्दश पञ्च ॥ ५३६ ॥

रश्मिमुखः शोभमुखः शोभमुखः ॥

Sangitaratnakara, IV. pp 182-183

The *Bharatakosa*, p. 774 quotes *Ispralasa* who in turn quotes Śaṅgadeva and then adds—

उत्तानाऽग्र पार्श्वगतः इति त्रयः ॥

परे तदाश्रयाधोभामुखा इति कर्णगतः ॥

अन्ये तदाश्रयाधोभामुखा इति कर्णगतः ॥

व्यावर्तितोद्घेष्टिता चावेष्टिता परिवर्तिता ।
हस्तक्रिया चतुर्द्वैवं लक्ष्म नामानुसारतः ॥ ६३ ॥

इति हस्तक्रियालक्षणम् ॥^२

प्रसारितोऽपविद्धश्चाधोमुखस्तिर्यग्गच्छितो ।
ऊर्ध्वं पृष्ठानुग याश्चानुगस्तु म्यिरचञ्चलो ॥ ६४ ॥
दशधैवं बाहुचारो लक्ष्म नामानुगं मतम् ।
हस्तकानां चतुर्पट्टिरथ संजादिनोच्यते ॥ ६५ ॥

इति बाहुचारलक्षणम् ॥^३

पताकस्त्रिपताकश्च सथोक्तं कर्त्तरीमुख ।
अर्द्धचन्द्रो हारालश्च शुक्रतुण्डश्च मुष्टिकः ॥ ६६ ॥
शिखरास्यः कपित्थश्च तथैव त्र्यङ्गिकामुख ।
शूल(सू)चीमुखं पद्ममेव 'सर्पेशिराम्'तथेन च ॥ ६७ ॥
भृगुशीर्षश्च 'ह्य(का)द्वूलोऽल्पपद्मश्चतुरम्तथा' ।
अनरो हंसमनश्च हंसपद्मस्तथा मतः ॥ ६८ ॥

उत्तानादिप्रकारेषु भयम्बन्तर्गता इति ।

निर्णय विप्रदागन प्रचाराण्यद्विरीरिता ॥

भट्ट इत्यभिनेतृमुच्चार्यं स तु नाट्यशास्त्रस्यावधाने नवमोऽध्यायः उत्तानदशार्थाभ्यां यो
प्रेक्षिष्य वक्ति ।

—विप्रदाग

1. H.—व्यावर्तिता द्वेष्टिता०

2 See *Bharatakośa* p. 774, under हस्तक्रियाणि for a quotation from Aśoka. Also see, *Saṅgītaratnāṅkara*, 7. 537-542, and *Nāṭyaśāstra* 9. 213-219, Vol. II. pp. 80-81.

3 For *Bāhubhedaś* see, *Saṅgītaratnāṅkara*, 7. 335-338, Vol. IV p. 99, and *Bharatakośa* p. 419, quoting *Vipradāsa* and *Someśvara*. *Someśvara* refers to only eight *Bāhubhedaś*, while *Śīragadeva* refers to six more given by 'others'.

4 H.—सर्पेशरत्नधैव.

5 P.—भृगुशीर्षमुक्तेः.

6. H.—चतुरङ्गवा corrected by somebody as चतुरङ्गवा

सन्दंश सुमुखश्चोर्णनाम पक्षिरुतस्त्विति ।

तेष्वसंयुतहस्तानां चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ॥

अथ लक्ष्म पताकस्य 'साङ्गुष्टाङ्गुल्य समाः ।

वक्रा त्वनामिका शेषं त्रिपताकं पताकवत् ॥ ७० ॥

पृष्ठमा तर्जनी शेषं पूर्ववत्कर्त्तरीमुखे ।

वक्राङ्गुल्यस्त्वर्द्धचन्द्रे गलहस्तार्द्धचन्द्रवत् ॥ ७१ ॥

अराले नम्रयाङ्गुष्ठस्तर्जन्या मिलितो भवेत् ।

शुक्रतुण्डेऽनामिका तु वक्रा शेषमरालवत् ॥ ७२ ॥

1. P.—स्तस्त्विति ।
2. H.—तेषु मयुतः ।
3. This list of names of *asamyuta-hastas* slightly differs from those of Bharata, *Nāṭyaśāstra*, 9 4-7 and Śārngadeva, *Saṅgitaratnākara*, 7. 78 61, instead of सुमुख and पक्षिरुत, we find मुकुल and ताम्रचूड in the texts of Bharata and Śārngadeva. Also cf.—

त्रिशदामोदेरेणोच्चा अमी हस्ता अमयुता ।

असंयुता अर्धवशादेते स्यु संयुता अपि ॥

—*Saṅgitaratnākara* quoted in

Bharatakośa, P. 797

Nandikesvara, in his *Abhinayadarpana*, vv 89-92, (Manmohan Ghosh's second revised ed., Calcutta, 1957), p. 93, gives 28 *asamyuta hastas* For illustrations see Ghosh's ed., op. cit., plates opposite p 72

4. P—साङ्गुष्टाङ्गुल्य समा । *Nāṭyaśāstra*, 9 18, says बुद्धिलक्ष्य तथाङ्गुष्ठ *Saṅgitaratnākara*, op cit., follows Bharata
5. Nandikesvara, *op cit* v :105 defines *karṭtari* differently—cf. त्रिपताकि वनिष्ठा चेद् वक्रिताऽर्धपतामिका । × × अस्मै च अपि हस्तस्य तर्जनी च वनिष्ठिका । बहि प्रसारिते द्वे च स कर कर्त्तरीमुताः ॥ १०५ ॥ Also cf *Nāṭyaśāstra*, 9. 39, and *Saṅgitaratnākara*, 7. 119-121
6. Cf. आया धनुर्नता वार्धा बुद्धितोऽङ्गुष्ठस्स तथा । दया मिश्रोर्ध्ववलिता ह्यरालेऽङ्गुल्य करे ॥ *Nāṭyaśāstra*, 9 46, also see *Saṅgitaratnākara*, 7 122-123, *Abhinayadarpana*, v 114
7. Cf *Abhinayadarpana*, v. 115 and illustration, *op. cit*; *Saṅgitaratnākara*, 7 137-138, *Nāṭyaśāstra*, 9. 53.

मुष्टिकेऽङ्गुष्ठ उपरि तरन्यस्ताङ्गुलीषु च ।^१

शिरसरेऽङ्गुष्ठकस्तूर्ध्वं शेष मुष्टिः पद्मवेत् ॥ ७३ ॥

अङ्गुष्ठपार्श्वगाङ्गुल्या^२ सपिथे पूर्ववत् पर ।

कनिष्ठानामिका चोर्ध्वे वक्त्रे द्वे खटिकामुखे^३ ॥ ७४ ॥

शू(सू)चीमुखे तर्जनी च सरलान्यच्च पूर्ववत् ।

ईपतन्ना पद्मकोशेऽङ्गुष्ठेऽङ्गुलीश्च मेलयेत् ॥ ७५ ॥

नम्राङ्गुल्योऽङ्गुष्ठलम्बं सान्न्वर्थे सर्पशीर्षिके^४ ।

मृगशीर्षे कनिष्ठोऽङ्गुष्ठोऽङ्गुलीश्चोऽन्यच्च(त्) पूर्ववत्^५ ॥ ७६ ॥

काङ्गुले तर्जनीमध्याङ्गुल्यावङ्गुष्ठकेवने^६(तने) ।

आवतिता रुतले त्वङ्गुल्यश्चाल्पमृगे^७ ॥ ७७ ॥

1 Cf *Abhinayadarpana* v 116 *Nāṭyaśāstra* 9 55 *Sangita*
raśi atara 7 128 129 however specifies that 'निषील्य
मध्यमां तद्वदङ्गुष्ठं

2 *Sangitaratna* atara, 7 130 *Nāṭyaśāstra*, 9 57 *Abhinaya* d, v 118

3 P — ^{मु}स्य The definition here is not quite explicit
though the author intends to say that the thumb and
the adjoining finger touch each other cf *Nāṭyaśāstra*,
9 59 *Sangitaratnakar* : 7 132 *Abhinaya* d v 121

4 *Nāṭyaśāstra* 9 60 *Sangita* ra 7 134 *Abhinaya* d, v 124
defines a *kaśaka* mukha as—कनिष्ठं तर्जनी चान्यमुक्ताङ्गुष्ठकम्भसा ।

कन्धामुखहस्ताऽयं कान्तिनो भरतागमे ।

5 6 7 See *Abhinaya* d, v 127 134, 137 *Sangita* ra 7 147,
142, 152, *Nāṭyaśāstra*, 9 64 ff, 79 ff, 84 ff

8 H reads अथर्ववेत्, Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 86 ff, *Sangita* ra
7 159 *Abhinaya* d v 139

9 P — वङ्गुष्ठे तने । H वङ्गुष्ठे वन Cf *Nāṭyaśāstra*, 9 88 ff,
Abhinaya d, v 144 *Sangita* ra 7 140

10 *Sangita* ra, 7 144 calls it अन्तर also *Nāṭyaśāstra*, 9 91,
Abhinaya d, v 146 calls it अन्तर

चतुरे प्रसृताम्लिखोऽङ्गुल्यश्चोष्वा कनीयसी^१ ।
 अमरे मध्यमाङ्गुष्ठलम्भा नम्रा प्रवेशिनी ॥ ७८ ॥
 तर्जनी मध्यमाङ्गुष्ठलम्भा^२ हसवन्त्रणे ।
 हसपथे कनीयम्यूष्वाङ्गुल्य कञ्चिता मनाक्^३ ॥ ७९ ॥
 तर्जन्यङ्गुष्ठसन्दर्श सन्दर्शे मिलिता परा^४ ।
 अङ्गुष्ठेऽङ्गुल्योर्न(यो न)असहता मुकुले समा^५ ॥ ८० ॥
 पद्मकोशमङ्गुल्यो नम्राम्नाम्लूणनाभिरे ।
 मध्यमाङ्गुष्ठसन्दर्शो वक्रा पक्षिरुते परा ॥ ८१ ॥

- 1 *Abhinaya d* v 149 describes as—तन्व्यायास्तन । यत्र क नष्टा प्रसृता याद ॥ १४९ ॥ अङ्गुष्ठाऽनामकाम् । त्रियक् चचतुर कर । *Natyasastra* 9 93 ff also gives a similar definition also cf *Sang la ra* 7 154 ff
- 2 *Sang la ra* 7 167—अङ्गुष्ठमध्यमाङ्गुल्या । ऋणम्र तर्जनी मता ॥ १६७ ॥ यत्राथ । वरत् शप स करा अमरा भवत् । Also cf *Abhinaya d* v 152 53—मध्यमाङ्गुष्ठमय म तर्जनी वाकतावृत्ति ॥ १५२ ॥ यथा प्रसारता रागौ अमराभयहस्तक । *Bharata op cit* 9 101 writes—मध्यमाङ्गुष्ठमन्त्रा वक्रा चैव प्रतीनी । ऊचमन्य प्रकाश च द्वयङ्गुल्यौ अमरे कर । १०१ ॥
- 3 *Sang la ra* 7 161 ff *Natyasastra* 9 104 *Abhinaya d* vv 154 155
- 4 Cf *Natyasastra* 9 106—ममा प्रसारतास्त्रिस्तथा चाध्वा कनायया । अङ्गुष्ठ उचितेवैव हसपथ गते स्थ ॥ १०६ ॥ Also see *Abhinaya d* vv 157 58 *Sang la ra* 7 163 ff
- 5 Cf—पुन पुन पद्मकोश साख्य । वरग यात् ॥ १५५ ॥ सन्व्यामाभयहस्ताऽय कातिता मूलकावि ॥—*Abhinaya d* vv 159 60 According to *Bharata* तन्व्यङ्गुष्ठसन्दर्शवरात्त्य यत्र भवत् । अङ्गुष्ठमन्यमथ स सन्दर्श गते स्थ ॥ *Natyasastra* 9 110 ff *Bharata* further gives three types of *san damsas*
- 6 *Abhinaya d* v 161 *Bharata* writes—ममागतामासहिता यस्याङ्गुल्यो भवान्त हि । ऊच्य हसमुखस्यैव स भवेत्सुकुल कर । *Natyasastra* 9 117 Also see *Sang la ra* 7 160
- 7 *Natyasastra* 9 120 *Sang la ra* 7 173 74

(इति असंयुतहस्ताः ।^१)

इत्यसंयुतहस्तानां लक्ष्मोक्त्वाऽथ त्रयोदश ।

संयुता कथयिष्यन्ते हस्ताश्च सप्तविंशतिः^२ ॥ ८२ ॥

अञ्जलिश्च कपोतश्च कर्कट खटिकाग्र^३ ।

खटिकावर्धमानश्चोत्सङ्गश्च^४ निषधस्तथा ॥ ८३ ॥

दोला (दोल) पुष्पपुटश्चैव मङ्गरो गजदन्तक ।

वर्धमान मुनन्दश्चेत्युक्ता हस्ताग्रयोदश^५ ॥ ८४ ॥

चतुरस्रौ तथोद्वृत्तौ तथा तलमुखौ मृत्तौ ।

स्वस्तिको विप्रकीर्णो चाप्यरालम्बटिकामुखौ ॥ ८५ ॥

1 Also see, Kumbhakarna's *Nṛtyaratnakōśa*, Vol I (Rajasthan Puratana Granthamala no 24), pp. 43 52

2. H in margin reads—२४

१३

२७

६४ हस्तक

The *Nāṭyaśāstra*, ch. 9 names 13 *samyuta hastas* and 64 (32) *Āptta hastas* but the *Abhinaya darpaṇa* gives 23 *samyuta hastas* and 13 *Nṛtta hastas*. Acc to *Saṅgita ratnāvēkaṛa*, 790 there are 30 *Nṛtta hastas*

3 H —खाटिकाग्र ।

4 H —ओत्सङ्ग

5 The *Saṅgitaratnāvēkaṛa*, 782 84, read स्वस्तिक for खटिकाग्र दोल for दोला, अवहिचक for मुनन्द. Our text vv 83 84 above are almost similar to *Nāṭyaśāstra* 9 8 10 with the difference that the NS reads स्वस्तिकम्बुजा for खटिकाग्र दोल for दोला, अवहिच for मुनन्द. For the list of 23 *samyuta hastas* of Nandikesvara, see *Abhinaya darpaṇa* vv 172 175. It is surprising to find *Abhinaya darpaṇa* stating त्रयोविंशतिरित्युक्ता पूर्वगैर्भरतादिभिः ॥ १७५ ॥ when Bharata's NS op cit gives only 13 of them. The *Bharatarnavā*, ch 2, pp 28 42, gives 16 *samyuta hastas* and 27 *asamyutahastas* in ch 1 pp 1 27

ललितो चेत् शूच्याम्या (सूच्यास्थो)^१ रेचितावर्धरेचितो ।
उत्तानावञ्चितो चेत् पल्लवो मुनितम्बसो ॥ ८६ ॥
लताम्यो करिहन्तो च पक्षवञ्चितसो तथा ।
कुञ्चितो गरुडपक्षो ढण्डपक्षो तथैव च ॥ ८७ ॥
ऊर्ध्वमण्डलिनो पार्श्वमण्डलिनो तथैव च ।
उरोमण्डलिनो चोर्ध्वपार्श्वमण्डलिनौ तथा^२ ॥ ८८ ॥
मुष्टिकस्वस्तिका च नलिनीपद्मसोशको ।
'शीपानुवलितो स्थातामुल्लवणा चेति सयुता'^३ ॥ ८९ ॥
सप्तविंशतिसङ्ख्यायाम्ते चेन्न मिलिता युता ।
चत्वारिंशत् करा जाता एषा लक्षमात्रं कथ्यते ॥ ९० ॥
पताकाकारहस्ताभ्यां श्लिष्टाभ्यामञ्जलिर्नितो^४ ।
कपोतो मध्यमुपरो^५ विपरीतो करा यदा ॥ ९१ ॥
'कफ्रे च कराङ्गुल्यो भयन्त्यन्योन्यमध्यगा ।
अरालो मणिवन्धसौ हस्ता चेत्खटिकासन'^६ ॥ ९२ ॥

१ P — शूच्यास्थौ

२ H — चार पाश्चादमलिनौ तथा ।

P — चार । पाश्चादमलिनौ तथा ।

३ H — शीपानुवलिना

४ H — उन्मूल्य-भावसयुता ॥

५ For *Anyali ka la* see *Bharatakośa* p 8 quoting from Uma Śaṅgadeva Jyayana Somevara and Haripala *Nāṭya śāstra*, 9 128 ff *Abhinaya-d* v 176

६ P and H — मध्यमपि । For *Kapota* compare *Bharatakośa* p 107 *Nāṭyaśāstra* 9 131 *Abhinaya-d* v 177

७ Cf *Bharatakośa* p 116 *Nāṭyaśāstra* 9 133 34 *Abhinaya-d* v 178

८ H — खटिकासन ॥ *Akṣapāśaśāstra* is not mentioned by other writers. But the definition given here is similar to that of *Uśast ka hasta* compare *Bharatakośa* p 759 quoting from Vipradasa Vema Asoka and Saṅgadeva. Also cf *Nāṭyaśāstra* 9 135

खटिनाऽर्द्धमानश्चेत् सन्मुखो ग्वटिकामुखी^१ ।
 उत्पन्नस्या करौ चेत् स उत्सङ्गो जिनमूर्तिग ॥ ९३ ॥
 *निपधोऽयं पद्मनोयतुल्यो लभो करौ तथा ।
 द्वे द्वे लभे समेऽहुल्यौ दोहारय^२ समहस्तयो ॥ ९४ ॥
 जगज्जलौ पुष्पपुटौ^३ नम्रौ हस्तावध म्भितौ ।
 उर्ध्वाहुष्ठौ च मकरे^४ पताकास्यावधोमुख्यौ ॥ ९५ ॥
 पताकां मणिबन्धस्थौ हस्तौ चेद्भजदन्तक^५ ।
 *बद्धमाने करे स्याता ह्रस्वपार्श्वौ पराङ्मुखौ ॥ ९६ ॥
 *सुनन्दे मणिबन्धस्थौ शुक्लपुण्ड्रौ करो मता ।
 इति त्रयोदशस्मृत्युक्ता नाट्यनृत्ययो ॥ ९७ ॥

(इति त्रयोदशमंयुतहस्ताः ।)

1. P — ममुखौ ग्वटिकामुखौ । H omits ग्वटिकामुखौ ।
For *khofakamukha hasta* see, *Bharatakosa*, p. 159 quoting Śārngadeva
2. H — निपदाय Cf *Bharatakosa*, p. 336 quoting from Vema,
Asoka, Śārngadeva, and Jyāyana Also, *Natyasastra*,
9 141, 147
3. Cf., *Bharatakosa*, p. 285 quoting Śārngadeva only on *Dola hasta*, also *Natyasastra*, 9 148
4. *Natyasastra*, 9. 150 defines it as यस्तु मपरिहारे प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिस्तरः ।
द्वितीय पार्श्वसंज्ञे स तु पुष्पपुट स्यात् ॥ whereas *Abhinaya d*, v 182
agrees more with our text Also cf, *Bharatakosa*, p. 375
quoting Sārnga, and Vipradasa
5. Cf Śārngadeva and Vema, in *Bharatakosa*, p. 450, *Natyasastra*,
(NS), 9 152
6. Cf NS, 9 254 Asoka, Somasvara, Veda, Kumbha,
Vipradasa & Śārngadeva in *Bharatakosa* p. 164
7. Cf हेतो नै बर्धमानस्तु हस्तपक्षौ पराङ्मुखौ । NS 9 158 also, Asoka,
Sārngadeva and Vipradasa in *Bharatakosa* p. 588
8. NS, 9 156 describes *Avahattha* for *Sunanda*, cf, शुक्लपुण्ड्रौ
करो यत्र वा बक्ष्यमानिमुखावितौ । शनैरधोमुखाविद्धौ साऽवहित्य इति स्यात् ॥ १५६ ॥

वामोऽवामे 'परो वामे चतुरस्रो' करो समौ ।

हसनकत्रौ समुद्रवृत्ताबुद्धौ' च तदा करौ ॥ ९८ ॥

अन्योन्य सन्मुखीभूतो करो तलमुखो' तदा ।

मणिमन्धे 'भ्रमराख्यो म्वस्तिको' म्वस्तिकाकृती ॥ ९९ ॥

पूर्वं तु म्वस्तिकोवृत्ता पर्यस्तो चेत्प्रकीर्णरौ' ।

खटिकाख्योऽ'प्यरालश्चेदरालखटिकामुखा' ॥ १०० ॥

¹⁰आर्चितो तु 'ललितानवाद्मुम्बतलौ' करो ।

मण्याहुष्ठौ च शूच्याख्यो(सूच्याम्यो)' ¹² करो कुञ्चितकृष्णौ ॥ १०१ ॥

1 H — परौ

2 Cf वामसाङ्गण्युत्तरार्धं तु प्रादमुखौ उत्तरासुखौ । समानदृश्यानी तु चतुरस्रो प्रकाशितौ ॥ NS 9 184 also *Bharatakosa*, p 198 for descriptions by Someśvara, Jyayana Aśoka and Sarngadeva

3 Cf हसनकत्रौ हस्तौ ध्यातौ तादृशतया । उक्तताविति । वनयावधया ताल उन्तरी ॥ १८५ ॥ NS 9 185 also see, *Bharatakosa* p 78

4 P — तमुखा Cf NS 9 186 *Bharatakosa* pp 242 43

5 *Bhramara* is not mentioned in verses 85 ff above, but here *Sudhakalasa* seems to treat *bl ra nara lastas* for *bhramara* hasta see, *Blaratakosa* p 448.

6 See NS 9 188 *Bharatakosa* p 757

7 Also cf NS 9 187 calling them *Viprakirnakau* See also *Bharatakosa* p 614 on *Viprakirnakau* hasta

8 H — पराङ्घदरा

9 Cf NS, 9 188 190 *Bharatakosa* p 27 *Sangitaratnakara* 7 225 229

10 H — आर्चितौ तु त्रितयः

11 Others add *atidda takrau* see NS 9 190 *Bharatakosa* p 62 NS, 9 209 gives *Lalita* also *Sangitaratna* 7 278 80 and *Bharatakosa* p 572

12 P — शूच्याख्यौ See NS 9 191 192 *Blaratakosa* p 737, *Sangitaratnakara*, 7. 232 234

भ्रान्तीं हन्तीं हसपथां रोचिनीं' पार्थम्यमृते ।
 रोचितोद्धतिनीं म्यातां वरं तानप्रेगेचिनीं ॥ १०२ ॥
 निपनाकां कपोलम्यां चेतापुचानयिनीं ।
 मणिमये पद्मरोमां मिथिलीं पल्लवां वरं ॥ १०३ ॥
 नितम्बे कोशवन्धाच्च वरं प्रोक्तां नितम्बरीं ।
 'लताम्यां निपनाकां चेदम्बिनीं गामिनीं तन ॥ १०४ ॥
 'त्रिपनाकां दोलितश्च पार्थम्यां करिहम्बरीं ।
 यो वरं शीपिलमात्रं म्यातां तौ पद्मयिनीं ॥ १०५ ॥
 'दुष्टिनीं तौ तु शिरम पूर्वां च परिवर्तिनीं ।
 तौ वरं गरुडपत्नीं पतानीं पद्मवन्चलो ॥ १०६ ॥

1. Cf NS, 9 193 *Bharatakośa*, p 559 *Saṅgitaratnākara* 7 235 36
- 2 Cf. बभ्रुवर्मा भगवत्पद्मस्य सत्यं । त्रिपत्नीं वृषभत्वनैरप्यमयेतकाणां ॥ १५४ ॥
NS, 9 194 also *Saṅgitaratnākara* 7 237 also see, *Bharatakośa*
pp 31-32 quoting from Aśoka Vipradasa and Someśvara
- 3 Cf NS, 9 195 *Bharatakośa*, p 71 quoting Someśvara and
Aśoka *Saṅgitaratnākara*, 7 244 245
- 4 H — 'नीं चैव पद्मां वरं' cf माणवधनमुक्तां तु पद्मां पद्मां स्मृती ।
NS, 9 196 cf तत्कस्यां पुरा वाप्यं प्रोक्तां नामनाचार । तद्विनिं माणवध तु
पद्मरोमां तु पद्मां । Someśvara quoted in *Bharatakośa*, pp 360
361 *Saṅgitaratnākara*, 7 239 242
- 5 P reads निरय वदयपाच्य etc H — तनव वागवपाय NS 9 196
197 describe, *Nitamba* and, *Kesabandhan* also, *Saṅgitaratnākara*, 7 238 39 and 242-43 see *Bharatakośa*, p 331
- 6 Cf NS, 9 198, *Bharatakośa*, p 565 and *Saṅgitaratnākara* 7 246 47
- 7 P — विपनाका
8. P — वरहस्तनी Cf NS, 9 199 Also see *Bharatakośa* pp 113
114 for quotations from Aśoka Vipradasa and Kum-
bha, and *Saṅgitaratnākara* 7 248 254
9. NS, 9 200 *Saṅgitaratnākara* 7 255 *Bharatakośa*, p 343
- 4 *kuṭcitau hasian* are not treated by Bharata and others,
But cf NS, 9 201 on *Pakṣa pradyotakau*
- 5 Cf. NS, 9 201, *Saṅgitaratnākara*, 7 259 fo *Bharatakośa*,
p 168

‘दण्डपञ्चौ हसपञ्चौ व्यावृत्तौ परिवर्तितौ ।
 आरालावूर्ध्वदेशमथार्धमण्डलिनौ^१ तदा ॥ १०७ ॥
 ताथेवावर्तितौ पार्श्वे पार्श्वमण्डलिनौ^२ करौ ।
 ‘उरोमण्डलिनौ वक्षस्वरालौ परिवर्तितौ ॥ १०८ ॥
 ज्ञेयो हस्तौ तथान्वर्थावुर पार्श्वार्धमण्डलौ^३ ।
 खटिकाख्यौ मणिरन्ध्रे मुष्टिकम्बुस्तिकौ^४ तत ॥ १०९ ॥
 पद्मकोशो तथा स्यात्ता नलिनीपद्मकोशको^५ ।
 मुष्टिकम्बुस्तिकौ शीर्षे शीर्षानुबलितौ^६ मतौ ॥ ११० ॥
 ऊर्ध्वदेशे प्रसृतौ तद्वेष्टिताङ्गौ^७ तथोल्लङ्घनौ^८ ।
 इत्युक्ताः सयुता सर्वे चतुःपष्टिकाम्बिविति ॥ १११ ॥
 एतस्मिहस्तकाम्बुरेते हस्तेऽवाङ्मुखसम्मुखा ।
 ऊर्ध्वाधोमध्यगा पञ्चोभाभ्या दश च तद्विद^९ ॥ ११२ ॥

1. H. reads 'भावत्ता for व्यावृत्तौ Cf. NS, 9 202, *Sangitaratnakara*, 7 257-258, *Bharatakośa*, p 266
2. NS, 9 203, *Sangitaratnakara*, 7 260 61, *Bharatakośa*, p 87.
3. NS, 9 203, *Sangita ra*, 7 262 63, *Bharatakośa*, p 368.
4. NS, 9 204, *Sangita ra*, 7 234-67, *Bharatakośa*, p. 84
5. H — तथान्वर्थावुर पार्श्वमण्डलौ
 NS, 9 205, *Sangita ra*, 7 267 269, *Bharatakośa* p 84
6. NS, 9 206 *Sangita ra*, 7. 270-271 *Bharatakośa*, p 500
7. NS, 9 207, *Sangita ra*, 272-276 *Bharatakośa*, p. 311
8. H.—शीर्षानुबलितौ NS, 9 209 mentions *talitau*, cf., इतरस्वस्तिक
 गतां रताख्यौ बलिताविति ॥ २०९ ॥ also *Sangita ra*, 7 281-282,
Bharatakośa, p 590
9. H — तद्वेष्टिता तौ.
10. NS 9 208, *Sangitaratnakara*, 7. 277-78, *Bharatakośa*, pp 84-85.
11. Cf. *Nāṭyaśāstra*, 9 169 (G.O.S. ed, Vol II, p 65)—
 उक्तान् पार्श्वपञ्चैश्च तथाधोमुख एव च । हस्तपञ्चारविधौ नाट्यनृत्यसमाश्रय ॥
 In the G.O.S. ed, p. 69, in the foot-note on NS,

इति चतुःपटिहस्तकलक्षणम्^१ ॥

स्वभेदयुगद्वितीयाङ्गमुक्त्वाज्ञाना चतुष्टयम् ।

प्रत्यङ्गभेदमयुक्तमतो ब्रूम नमादध ॥ ११३ ॥

हृदयोदरपात्राणि कटिरुत्तयुग पुन ।

जङ्घायुग पदा (पद) कर्म स्थानानि पदो यथा^२ ॥ ११४ ॥

^३उद्वाहित सम चवाभुम निर्भुममुत्तम् ।

यथ पञ्चविध चेत्युद्वाहित तूर्ध्वदर्शने ॥ ११५ ॥

9 181 we find च ms giving a verse noting five *lasta pracaras* whereas म ms gives a verse giving three only. On p 71 of this ed we find NS 9 182, giving five *hasta pracāras* quoted with अथे तु. It would therefore seem that the tradition of च ms in NS 9 181 is not original. It is also likely that NS 9 182 with अथे तु crept into NS text from marginal notes at some early stage. This is further supported by a quotation from *Saṅgītanaravāṇa* in *Bharatakośa* p 980

- 1 About the no 64 of the different varieties of *hasas*, cf —
महाभिनयशौरीरदमभ्युपगम्यत । मयं च मिलिता मन सन्ध्याशरम कम् ॥ १३ ॥
चन पाश्र्वमनयो न युक्त्यापमणोचर । चतुष्पाटनमत्र वा तपा साराभेष्टताम् ॥ १४ ॥
Saṅgīta ra, 7 93 94 *Bharatakośa* pp 772 773 refers to opinions of Haripala Vipradasa and Saṅgadeva in a quotation from Jyāyana, and gives lengthy citation from Bharata and Vipradasa. According to Haripala there are 70 *hasas* according to Vipradasa, there are 80. The *Bharatarṅga* of Nandikesvara (Bangalore 1957), Ch III, pp 43 62 gives 22 *Aṅgahastas*. These with 16 *saṃyūta hasas* (Ch II) and 27 *asaṃyūta hasas* (Ch I) make a total of 65 *hasas*. This differs from *Ibhinayadarpana* of Nandikesvara which gives 28 *asaṃyūta hasas*, 23 *saṃyūta hasas*, and 13 *Aṅgahastas* (iv 248 249)

- 2 P — जङ्घायुग पदा कर्म स्थानानि पदायथा ॥

H — जङ्घायुग पदाकर्म स्थानज्ञाने पदा यथा ॥

- 3 H — उद्वाहित.

4 H — निर्भुममुत्तम् ।

सम 'स्वभावसत्त्वानादाभुम् मूर्च्छने नतं ।

निर्मुम् निम्नपृष्टं स्याद्गर्वादाबुद्धत मतम् ॥ ११६ ॥

इति हृदयलक्षणम् ॥

स्वभाववर्तितं चैव क्षाम सहजमेव च ।

प्रौढं पञ्चनिधं चेत्युदर स्वलमुत्कुध (मुत्कुधम्) ॥ ११७ ॥

आवर्तितं तु 'सान्वर्थ क्षाम हास्यादिना भवेत् ।

सहज च स्वभावमथ प्रोढमुच्छ्रमित्ति तिति ॥ ११८ ॥

इत्युदरलक्षणम् ॥

प्रसारितं चापस्तु नत व्यावर्तितं तथा ।

सम पञ्चनिध पार्श्वमायामात्तत् प्रसारितम् ॥ ११९ ॥

1 H —स्वभावसत्त्वानादाभुम्

2 NS 9 223 233 defines five types of *urah* Instead of *prahampita* of Bharata, our text gives *unnata* Asoka quoted in *Bharatarnava*, p 582 and *Sangitaratnakara*, 7 296-302, follow NS

3 H —उत्कुध (उत्कुध ?) Cf *Sangitaratnakara*, 7 355—निम्न सत्त्व बुद्धार्तं स्यादातुर धमवर्तितं । Acc to NS 9 241, नत सत्त्व *Natya śāstra-Samgraha*, 516, p 447 gives the same definition as *Sangitaratnakara* cited above

4 P —सान्वर्थ क्षाम स्यादिना H —सान्वर्थ क्षाम हास्यादिना

5 Acc to Bharata, *udra* is of three varieties, cf क्षाम सत्त्व च पूर्णं च सम्प्रोक्तमुदर निष्ठा । NS 9 241 In the GOS ed, NS Vol II p 85 we further read—अथ तु—क्षाम सत्त्व सम पूर्णमुदर स्यात्तुर्निधम् ॥ २४३ This according to foot notes is not found in Mss अ to म This again, seems to have crept into the text from marginal notes *Sangitaratnakara*, 7 354 gives क्षाम, सत्त्व and पूर्ण and in v 356 adds रिक्पूर्ण as opinion of others Asoka quoted in *Bharalakosa* p 74 gives four types including रिक्पूर्ण

6 H —पार्श्वमायामात्तत् प्रसारितम् ।

अपमृत व्याघुटित नश्री(त्री)भूत नत मत ।

व्यावर्तित आमणाच्च सम म्वात् सहज त्विति ॥ १२० ॥^१

इति पार्थलक्षणम्^२ ॥

रेचिनोद्वाहिता छिन्नोन्नता प्रोक्ता समा तथा ।

कटि पञ्चविधा^३ चेन आमणाद्वेचिता कटि ॥ १२१ ॥

उद्वाहिता नता निश्चित् छिन्ना मध्यम्य कर्पणात् ।

उन्नतोच्छ्रासिता^४ चोर्ध्वं स्वभावस्या समा त्विति ॥ १२२ ॥

इति कटिलक्षणम्^५ ॥

निवर्तितोद्धतिते च कम्पिता चलिता तथा ।

स्तम्भिता पञ्चधा चेनमूरुश्चापि प्रसीतिता ॥ १२३ ॥

निवर्तिताभ्यन्तरस्था भ्रामितोद्धर्तिता मता ।

कम्पिता चलिता चापि सान्त्वया स्तम्भिता स्थिरा ॥ १२४ ॥

इति उरुलक्षणम्^६ ॥

उद्धर्तितायतिता च भ्रामितोद्वाहिता नता ।

समा स्थिरा रेचिता चेत्यष्टौ जङ्गाम्बु सान्त्वया ॥ १२५ ॥

इति जङ्गालक्षणम्^७ ॥

1 P omits this verse

2 NS 9 234 gives नत, समुन्नत, प्रसारित, विवर्तित and अपमृत Sangharatnakara 7 303 304 and Asoka quoted in Bharatakosha, p 366 give similar classification

3 P—चैव 4 H—उन्नतोच्छ्रासिता०

5 NS 9 244 249 refer to five kapis, namely, उच्छ्रा, निरुता, रेचिता, कम्पिता, उद्वाहिता Sangharatnakara, 7 307 f, gives कम्पिता उद्वाहिता, छिन्ना, विरुता, and रेचिता Also see Asoka in Bharatakosha, p 101

6 NS 9 250-251 give similar five uru karmas namely, कम्पनं, चलनं, स्तम्भनं, उद्धर्तनं and विवर्तनं Also see Sangharatnakara 7 357-360

7 cf आवर्तिता नताक्षिताद्वाहिता वारवर्तिता । इतः पञ्चस्था जङ्गा वास्तवेन वर्तिता ॥ १२१ ॥ नि यता च परावृत्ता निरधीना कटिमेता । कम्पितेचरा पञ्च तस्या रेचयते

बुद्धितश्चाश्रितश्चैव रोचितोदघटितौ पदा ।
 नम्रस्तु बुद्धितो मध्ये द्वितीयः सपदोऽश्रित ॥ १२६ ॥
 यत्र मूस्पृग् भवेत् पाणिंरुध्वे चाग्रतले कृते ।
 तिर्यग्कृतश्च सूच्यं हि (च्यद्भि) भ्रामितो रोचितो मुक्ति ॥ १२७ ॥
 स्थित्वा पादतलाग्रेण पाण्य्या भूमिर्निषद्यते ।
 उदघाटित स विजेयस्तथैवाग्रतलेन च ॥ १२८ ॥

इति पादाः^१ ॥

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं तथा स्थाणु घटितं चार्द्धघटितम् ।
 'रोचितघटितं चैव परिवेषं च कुण्डलम् ॥ १२९ ॥
 सप्तैवं पादकर्माणि तल्लक्ष्माप्यधुनोच्यते ।
 पादः पादस्य कर्माणि^२ सर्व पाणिगतलाश्रयम् ॥ १३० ॥
 यथा पट्टाउजे हस्ताङ्गुष्ठं कम्पयुतश्चलेत् ।
 'ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं पदस्तद्वदङ्गुष्ठे घृष्टमृतले ॥ १३१ ॥
 'स्थाणुकर्मस्थिते पादे घटितं पाणिघट्टनात् ।
 अङ्गुष्ठघट्टनात् पाण्योर्घट्टनाच्चार्यघटितम् ॥ १३२ ॥
 हत्वा हि (त्वाद्भि) मं हि (मद्भि) णा घट्टन् 'तिर्यग्नेचित्तघटितम् ।
 परिवेषमङ्गुलीभि क्रियेत मण्डलाकृति ॥ १३३ ॥

परे ॥ १६३ ॥ *Saṅgīratnākara*, 7 361-62. Also see, *NS* 9 257-258. Vema quoted in *Bharatakośa*, pp 222-223, gives ten types of चक्षुः Someśvara and Jyayana quoted in *Bharatakośa*, op cit, give five only but the names differ.

१. *NS* 9 265-266 give उदघटित, सम, अग्रतल-ग्र, अधिन and बुद्धित *Saṅgīratnākara*, 7-312. gives six types of चरणस and in verses 313-314 adds seven more types according to 'others' Also see, *Bharatakośa*, p. 364 for quotations from Someśvara, Jyayana, Vipradāsa and Asoka.

2. H रोचितं घटितं चैव	3. H — पादस्य कर्मादि.
4. P — ऊर्ध्वाङ्गुष्ठपदस्तद्वदङ्गु.	5. H — स्थाणु
6. P — तिर्यग्नेरित	

कुण्डलं पाष्णिना स्थित्वा परितो ह्यग्रचालनात् ।

उक्तेति पादकर्माणि स्थानकानि तु वक्ष्यथ^१ ॥ १३४ ॥

इति पादकर्मलक्षणम्^२ ॥

^१आयत स्थानक पूर्वं ललित चाग्रहित्यक ।

स्थानकप्रितयं चैतत् करणानां स्ववस्थितो ॥ १३५ ॥

दक्षिण स्यात् सम पादस्यस्रो वामस्तथायते ।

^२सूच्या (सूच्या) विद्धमविद्ध वा करण ललिते न्यसेत् ॥ १३६ ॥

अश्वप्लुतादिक योज्य स्थानके चाग्रहित्यके ।

इति स्थानकानि^३ ॥

1 P — वक्ष्यथ

2 It is shown above that the NS, the Sangilaratnal ara, etc., do not separate पाद and पादकर्म. The उद्धृष्टपाद of NS and Sangilaratnakara, for example, is found in the list of पादकर्म in our text. Also note—पादजघोहरण सम कार्यं प्रयोक्तुमि । पादस्य करणे तत्रै जघोहरुहस्तमित्यते ॥ NS, 9 281

3 H — आश्रित

4 P — शब्दाविद्ध

5 Sudhakalasa separately treats स्थानकs and स्थानs. But Vipradasa writes —

निष्पद्यते स्थानगतिनिवृत्ताविद्धस्माकृत ल्युटि ।

भावेऽयं स्थानशब्दोऽत स्वार्थे न प्रत्ययो भवन् ॥

अज्ञानो यस्यलिवेशो दिशेषो निगमो भवन् ।

तदुच्यते स्थानमिति निगमे तदपि त्रिधा ॥

ऊर्ध्वपविष्टमुत्थाप्याविशेषणनियोजनान् ।

तथोर्ध्वस्थानक मागदेशाभेदाद् द्विधास्ति ॥

स्थानकं त्रिविधं यस्मिन् चैतद्द्वयो समम् ।

स्थानं स्थिति स्थानकमित्येव नामार्थवाचका ॥

—Bharatakośa P. 7-47

Jvayana writes—

करणाधारभावबु स्थानशब्दो निरुच्यते ।

भाविगन्तुर्न स्थानकन हि केनचित् ॥

वेष्णव समपाद च वेशाख मण्डल तथा ।
 प्रत्यालीढ तथालीढ पद् स्थानानि विदुर्बुधा ॥ १३७ ॥
 पादयोरन्तर 'सार्द्धतालपुम' च वष्णवे ।
 समपादे समो पादो तालमात्रान्तरस्थितो ॥ १३८ ॥
 वेशाखे चरणो व्यस्रो 'सार्द्धतालत्रयान्तर' ।
 मण्डले तु नृदिसमौ 'व्यस्रो तालान्तरौ' पदौ ॥ १३९ ॥
 दक्षिणोऽङ्घ्रि पृष्ठनतो 'वामोऽङ्गे यदि कुञ्चित ।
 प्रत्यालीढ पञ्चतालमालीढ वेपरीत्यभुत् ॥ १४० ॥

इति पदस्थानलक्षणम् ॥

केचिद्गीतविद परे च विविधान्नामान्स्वरान्जानते
 केचित्सूडमुबन्धविजहत्या केचित्प्रबन्धोद्भूता ।
 केचिद्वाद्यविवादानेकमनस केचिच्च तालोन्नता
 ये केचिच्च पर सुनृत्यमखिल जानन्ति 'तज्जा' (तज्जा) भुम् ॥ १४१ ॥
 हान मलधारिधरीराजशखरसूरिशिष्यवाचनाचायध्रीमुधाकलशविरचित स्वोपज्ञसङ्गीतोपनिषद्-य
 सारोद्धारे नृध्याङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गप्रकाशनो नाम पञ्चमोऽध्याय ॥ छ ॥

स्थिता गच्छति गच्छति तद्वदिल्लेन कान् ।
 प्रवाणा न विना यन् तस्मादतश्चिरप्यते ॥
 शरीरम्याज्जिवियामविरोधो भावपापकृत ।
 केनवा स न काऽपि निश्चय स्थानमुच्यते ॥

—Bharatakośa p 747

Saṅgitarātnāṭara 7 1019 ff describes six *sthānas* of males and three of females. The latter are आयत अवाहय and अवकान्त cf also Aśoka quoted in *Bharatakośa* p 747. Of these आयत and अवदिष are found in the list of three *sthānakas* given by Sudhakalaśa in our text while the six of males are described by Sudhakalaśa as six *sthānas* in verses 137-140 of our text. Bharata describes six *sthānas* in NS, 10 50 ff. *Saṅgitarātnākara* 7 1022 ff further give 30 *deśī sthānakas*, 9 *upariṣṭa sthānakas* and 6 *saptasthānas*.

1	H — सार्द्ध तालपुम	2	H — त्रिश्रो	3	H — त्रिश्रो
4	P — वामेऽङ्ग	5	P — तालज्ञानधूम (१२ स्तुम)		

पष्ठोऽध्यायः ।

नाम्य केऽपि च ताण्डव च कतिचिन्नास्य च केचिद्वर
 प्रोन्मीलत्तरणाङ्गहारललित नृत्यन्ति हृष्टा सुरा ।
 प्रान्नारत्रितये निचम्बितिपरा बाद्यन्तु यद्भक्तितो
 ज्ञानोत्पन्नमह स वोऽस्तु सुगन्धस्तीर्थङ्करः^१ सद्गिरा ॥ १ ॥

लास्याङ्गनृत्यधारीणि करणानि भजन्ति हि ।
 अष्टोत्तर शत तेषा सङ्ख्या पूर्वपिर्निर्दिता ॥ २ ॥

सनामान्येव लक्ष्माणि करणाना सभासत ।
 वक्ष्ये ह विपमादीना तेषामन्यच्च किञ्चन ॥ ३ ॥

यथैको नायते राग स्वरमामादिभिर्धन ।
 स्वस्वाङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गनृत्याङ्ग^२ करण तथा ॥ ४ ॥

एवं नृसिंश्च करणे नावाँस्तान्वत्ति कस्तथा^३ ।
 कीर्त्यते कार्यकृत्यत्र हन्तपादादिसम्बिति ॥ ५ ॥

वामे पुष्पपुत्र^४ पार्श्वे पादाम्रे तल पादोऽप्रतल^५ मचर ।
 यत्र तत्करण त्रेय तलपुष्पपुट^६ अभिधम्^७ ॥ ६ ॥

1 H — विप्रवर

2 H — पूजाङ्ग

3 H — वृत्ताङ्ग

4 H — स्थापना करवथा ।

5 H — वामे पुष्प पुत्र

6 H — पुष्पपुटमभयम् ॥

6 For तलपुष्पपुट वरण see, *Bharatikośa* p 242, quoting Bharata, Sarngadeva, Jyayana and Kumbhakar a

Cf वामे पुष्पपुत्र पार्श्वे पादोऽप्रतलमचर ॥ ११ ॥

तथा च स्मृतं पार्श्वे तलपुष्पपुटं भवेत् ।

— *Āṅgāśāstra*, 4 61 62 Vol I (Revised second ed., G O Series, Baroda), pp 95 96 and Plate I Fig 1

For illustrations of different *karaṇas* from the Cludambaram Temple see १५, Vol I op cit

व्यावृत्ता परिवृत्ता च 'शुक्लवर्त्री यदा करो ।
ऊरु च वलिते यत्र करण उलितोरु तत् ॥ ७ ॥'^१
उरुपृष्ठे यदावृत्य शुक्लपुण्ड्रश्च^२ पात्यते ।
'वदित्वास्य परो यत्रापनिद्धं' करण च तत् ॥ ८ ॥
पादो समनम्बौ श्लिष्टौ हस्तौ यत्र प्रलम्बितौ ।
निसर्गम्य सम चाङ्ग तत् स्यात् समनस्याभिधम्^३ ॥ ९ ॥
'ऊ-त्रावृत्य करो यत्र हृद्देशे च कृताङ्गलि ।
निधित्व प्रसारिता ग्र्याया तद्धोने' करण भवेत् ॥ १० ॥
ततो व्यापचितौ हस्तौ मणिरन्धोपरिस्थितौ ।
रोचितौ स्थानिकौ यत्र तत् स्यात् स्पृष्टिस्तेचितम्^४ ॥ ११ ॥

1 H — शुक्लवर्त्री

2 This is no 3 of AS Vol I p 97 Cf — शुक्लपुण्ड्रौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तिनौ ॥ ६१ ॥ ऊरु च वलितौ यत्र करण उलितोरु तत् ॥ AS 4 63 64 Also see *Bharata's* p 590 quoting from Sarvagadeva

3 H — शुक्लपुण्ड्रश्च 4 P — समनस्याभिधम्

5 No 4 of Bharata cf — आस्य उरुपृष्ठे यदावृत्य पात्यते ॥ ६४ ॥ यामहस्तौ यत्र स्थानिकौ तत् ॥ AS 4 64 65 Vol I pp 97 98 Also *Bharata's* pp 21 22 quoting Sarvagadeva and Javanara

6 No 5 of Bharata cf — श्लिष्टौ हस्तौ यत्र प्रलम्बितौ ॥ ६१ ॥ निसर्गम्य सम चाङ्ग तत् स्यात् समनस्याभिधम् ॥ AS 4 65 66 Vol I p 98 *Bharata's* p 703 quotes Bharata & Sarvagadeva

7 P — ऊ-त्रावृत्य करो यत्र

8 No 6 of Bharata cf AS 4 66-67 Vol I pp 98 99 *Bharata's* p 573 for quotations from Sarvagadeva and Javanara

9 No 7 of Bharata cf AS 4 67 68 Vol I pp 99 100 *Bharata's* p 705 quotes Vema *Sarvagadeva's* 7 600-602

हस्तावूर्ध्वतलौ यत्र व्यावृत्तौ मण्डलाकृती ।
 पश्चाच्च स्वस्तिकास्यौ स्यान्मण्डलस्वस्तिकं^१ तु तत् ॥ १२ ॥
 'निकुञ्चितौ यदा पादौ करौ च यदि रेचितौ ।
 रेचिता च कटी यत्र करणं तच्च रेचितम्^२ ॥ १३ ॥
 यत्राञ्चितौ करौ स्कन्धदेशस्यौ सम्मुखादली ।
 'निकुञ्चितौ यदा पादौ करणं तन्निकुञ्चितम्^३ ॥ १४ ॥
 विवर्तितौ यदा हस्तौ यत्र छिन्ना कटिर्भवेत् ।
 मुहुर्मुहुश्च करणात्कटीविद्धं^४ तदुच्यते ॥ १५ ॥
 रेचितस्तु 'करौ वामो दक्षिण खटिकामुख ।
 'निकुञ्चितपदो नम्रं पार्श्वे तच्चाद्धरेचितम्^५ ॥ १६ ॥
 मनाम् निकुञ्चितौ पादौ वक्षस्थो भ्रमिन्क्रौ करौ ।
 कटिश्च वलिता यत्र तद्वक्षःस्वस्तिकं^६ मतम् ॥ १७ ॥

1. No. 8 of Bharata, NS 4. 68-69, Vol. I pp. 99-100, *Bharatakośa*, p 453 for quotations from Śārngadeva, Aśoka and Jyāyana
2. P.—निकुञ्चिती.
3. *Recita karana* is not known to NS and other texts
4. H —निकुञ्चितौ
5. cf. निकुञ्चितौ यदा हस्तौ खगहुशिरसोऽन्तरे । पादौ निकुञ्चितौ चैव तेषां तन्मु निवृद्धम् ॥ NS 4 69-70, Vol I. pp 100-101, *Bharatakośa*, p 330 quoting Śārngadeva on निवृद्धम् करणम् Jyāyana (in *Bharatakośa*, p 330) speaks of a निकुञ्चि करणम्
6. No 11 in NS. 4 71-72, Vol I. pp 102-103 Bharata calls it वटिच्छिन्नम् Also see *Bharatakośa*, p. 101 for quotations from Śārngadeva and Jyāyana
7. H.—करौ वामे 8 H.—निकुञ्चित पदो.
9. No. 12 of Bharata cf. अगिद कर सृष्ट्या पादश्चैव निकुञ्चित ॥ ७२ ॥ तन्न यत्र पार्श्वे च तद्वक्षोर्ध्वरेचितम् । NS. 4.72-73, Vol. I. p 103. cf. *Bharatakośa*, p 31 quoting Jyāyana and Śārngadeva.
10. No. 13 of Bharata, cf. खलिसौ चरणौ यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ॥ ७३ ॥

पार्श्वं नम्रं नना दृष्टियत्र हम्नां च रेचिता ।

उन्पुत्योरपुत्य गमनमुन्मत्तं' करणं नु तन् ॥ १८ ॥

'यत्र वामरर पार्श्वं दक्षिणाध स्थितौ च तौ ।

म्यमिसाक्षरता यातौ म्यमिकं' करणं नु तन् ॥ १९ ॥

व्यावृत्तावर्तिनौ हम्नां तौ पुष्टे म्यमिसाक्षरता ।

पार्श्वं च 'म्यमिसाक्षरता यत्र तन् पुष्टम्यमिस' ॥ २० ॥

हम्नां च चरणौ यत्र म्यमिसाक्षरधारिणौ ।

'वामाक्षौ म्यमिसाक्षरगच्छन् द्विम्यमिकं' मनस्य ॥ २१ ॥

रेचितं चरणं कृत्वा दृष्ट्येवमुप पदं ।

'दक्षिणं व्यमितं हम्नं यत्र तन्चोर्ध्वरेचितम्' ॥ २२ ॥

पादौ निवृद्धितौ यत्र हस्तो वक्ष कटीगतौ ।
 दक्षिणे सन्नतं 'पार्श्वे मुखं च तत्कटीसमम्' ॥ २३ ॥
 आक्षिप्य रेचितो वामो हस्तः पादस्तु दक्षिण ।
 'आक्षिप्य रेचितो वामो भवेदाक्षित्तरेचिते' ॥ २४ ॥
 'विशितौ तु करौ पादौ तथाक्षितौ करौ पदौ ।
 यत्र स्याता क्रमादेवं निक्षिप्ताक्षित्तरे' च तत् ॥ २५ ॥
 दक्षिण करिहस्तः स्यात् शुक्रतुण्डाभिध पर ।
 कटिठि(ठि)न्ना भवेत् किञ्चिन्नार्द्धस्त्रितरुं तु तत् ॥ २६ ॥
 करिहस्तस्तु यो हस्तो व्यावृत्त्यपरिचितं ।
 शेषं पूर्वानुगं लक्ष्म यत्र स्यादञ्चितं तु तत् ॥ २७ ॥
 खट्विकानदन वाम विधाद्योद्धृत्य लुञ्चितं ।
 दक्षिणोऽधोमुखो हस्तो भुजङ्ग्रासितं तदा ॥ २८ ॥

१. P.—पार्श्व

२ No. १९ in Bharata, cf संहितापद्यत पाद कौ नाभिरुद्धितौ ॥ ७५ ॥
 पार्श्वमुद्रादित चैव करण तत्कटीसमम् । NS 4 79-80, pp. 105-106,
Bharatakośa, p 101 quoting Asoka, *Saṅgītaśāstra*, 7. 610-612

३. H —आक्षिप्तरेचितौ करौ

४ No 20 of Bharata, cf हस्तो हृदि भवेद्दाम सव्यथाक्षित्तरेचितं ॥ ८० ॥
 रेचितथापविद्ध तस्यादाक्षित्तरेचितम् NS 4 80-81, pp 106-107,
Bharatakośa, p 47, *Saṅgītaśāstra*, 7 563-85

५ H —आक्षितौ तु करौ पादौ तथाक्षितौ च विशिष्टौ ।

६ No 21 of Bharata, cf विशिष्ट हस्तस्य च हस्त्यभावेण पुन ॥ ८१ ॥
 यत्र तत्करण शेष विशिष्टाक्षित्तरे दित्वा । NS. 4 81-82, p 107, *Bharatakośa*,
 p 604 quoting Jyāyana, Asoka and Vema, *Saṅgītaratnadhara*,
 7 610-621

७ No 22 of Bharata, cf मन्त्रिणो चरणौ कृत्वा करिहस्तौ च दक्षिणम् ॥ ८२ ॥
 दक्ष स्थाने तथा वाममर्धमन्त्रिणमादिशत् । NS 4 82 83, pp 107 108,
Bharatakośa, p 32 *Saṅgītaratnadhara*, 7 585-586

८ No 23 of Bharata, cf व्यावृत्त्यपरिहस्तस्तु न एत द्वे करो यदा ॥ ८३ ॥
 अक्षितौ नासिक्तौ तु तदक्षित्तरेमुद्रादित्वा । NS 4 83 84, p 108, *Bharatakośa*,
 p 8, *Saṅgītaratnadhara*, 7 594 595

९ No 24 of Bharata, cf दक्षिणं पादमुक्षिप्य त्र्यक्षरं चित्रं च ॥ ८४ ॥

आकुञ्च्य दक्षिणं पादं वामोऽग्रे प्रियते नतः^१ ।

व्यावृत्त्यावर्तितं हस्तावृद्धं जानु^२ तदा भवेत् ॥ २९ ॥

कर्त्तरीवदनौ हस्तौ पादौ क्रिञ्चिन्क्रिञ्चितौ ।

कटी नम्रा भवेद्यत्र कर्णं तन्निक्षिप्तम्^३ ॥ ३० ॥

पूर्णयन्तौ पदौ^४ यत्र तथान्योन्यप्रसारितौ ।

व्यावृत्त्यावर्तितौ हस्तौ कर्णं तच्च वृंहितम्^५ ॥ ३१ ॥

क्षिष्टपाष्णी पट्टी यत्र वामो हस्तश्च^६ रेचित ।

"क्रमेणावर्त्यते मोऽपि तद्वेद् वक्त्रमरेचितम्^७ ॥ ३२ ॥

रेचितो दक्षिणो हस्तो दक्षिणोऽह्नि(णोऽङ्घ्रि)निवृद्धित ।

दोलापवर्तितौ^८ हस्तौ तद् रेचितानि वृद्धितम्^९ ॥ ३३ ॥

कटिजानुविस्तारं च भुजङ्गनामिनं भेत् । AS, 4 84-85, pp 108-109, *Saṅgitaśāstra*, 7.613-614, *Bharatakośa*, p. 441.

1. H.—तत ।

2. No. 25 of Bharata, cf. वृद्धिं पादमुक्षिप्य जानुमननं मयेन ॥ ८५ ॥ प्रयोगादसौ हस्तावृद्धं जानुं प्रकीर्णम् । AS, 4 85-86, *Bharatakośa*, p. 87, *Saṅgitaśāstra*, 7.526-527.

3. No. 26 of Bharata, cf. शिष्टं कर्णं कृत्वा कं पार्श्वं निक्षिप्य ॥ ८६ ॥ नामात्र दक्षिणं चैव मेरुं तु निक्षिप्यम् । AS, 4. 86-87, p. 109 *Saṅgita śā.*, 7. 621-23, *Bharatakośa*, p. 330.

4. P. omits पदौ.

5. P.—तथान्योन्यप्रसारितौ ॥

6. Bimbhitam is not known to Bharata and others, but cf. No. 27 of Bharata, वामदक्षिणपादौ च पूर्यमानौ पार्श्वे ॥ ८७ ॥ उदाहृत्य रेचितं हस्तं मन्त्रमुदाहृतम् । AS, 4. 87-88, pp 109-110; for *mātrā* also see, *Saṅgita śā.*, 7. 630-631, *Bharatakośa* p. 457.

7. H.—क्रमेण.

8. H.—क्रमेण वामेन

9. Not known to Bharata & others, but cf. no. 28 of Bharata, एतावन्मन्त्रं कर्त्तुं वामपादं भेदय ॥ ८८ ॥ य एवमन्त्रं कर्त्तुं स्वादृशितं तन्मन्त्रम् । AS, 4. 88-89, pp 109-110 for *adharma* adhi, also see *Saṅgita śā.* 7. 631-632 *Bharatakośa* p. 31

10. H.—रेचितानि वृद्धितौ.

11. No. 29 of Bharata cf. शिष्टं कर्णं कृत्वा कं पार्श्वं निक्षिप्य ॥ ८९ ॥ दक्षिणं चैव मेरुं तु निक्षिप्यम् । AS, 4. 89-90, p. 110, *Bharatakośa*, p. 350 *Saṅgita śā.*, 7. 633

उत्तर्गिनदना हस्ता नाभिदेशे च मन्थितो ।

'शु(सू)चीविद्यापशान्तावह्नी(वडग्री) पादापविद्धके' ॥ ३४ ॥

वदन 'ललितं च न त्रिकं च वलितं तथा ।

शू(सू)चीमुखो भवेद् हस्तो यत्र तद् वलितं 'मतम् ॥ ३५ ॥

घूर्णितो नभिणो हस्तो घूर्णितं च तथा गिर ।

घूर्णयन्ता पदा यत्र नम्रौ तद् घूर्णितं' मतम् ॥ ३६ ॥

यत्र 'त्रिगुल्लो हस्ता वामस्तु गमिषामुग्न ।

सबाह्व ललितं यत्र नग्न ललितं' तु तत्र ॥ ३७ ॥

उर्ध्ववानु 'पुर इवा न्यसेत्' तत्र लतापर ।

निधिक्षेत्रे^१ तिर्थायाहा(याडग्री) "दण्डपद्माभिध तु तत्र ॥ ३८ ॥

1 P — शूचावदापावर्द्धा लावहा

2 Cf No 30 of Bharata काशो नाभीन्धे हस्ता प्राप्नुयौ गन्धामुरां ॥ १० ॥
सूचीविद्यावशान्ता पादा पादावबद्धकः ॥ १९ ॥ 90-91, pp 110 111,
Bharatakośa p 365, *Sangita* 11, 7 638 39

3 P — बालन

4 No 31 of Bharata, cf अनाह्वो भद्रस्त सूत्रपादमथैव च ॥ ११ ॥ ८ ॥
त्रिगुल्लो च बालनं नाम तद्वन् ॥ १९ ॥ 491 2 p 111 *Bharatakośa*,
p 590 *Sangita aratāhara*, 7 635 36

5 No 32 of Bharata cf १९ ॥ 492 93 p 111 *Sangita aratāhara*
7 624 625 *Bharatakośa* p 193

6 P — त्रिगुल्लो H — लावहा

7 No 33 of Bharata, cf इतिहस्ता भद्रस्ता न तत्र तिर्थायाहा च ॥ ११ ॥ ८ ॥
शूचावदा पादा वशान्ता पादा वबद्धकः ॥ १९ ॥ 493 94 pp 111 112
Bharatakośa pp 567 68 *Sangita aratāhara* 7 634

8 P — तुरा

(1) H — त्रिगुल्लो

10 H — किं लता

भुनक्तवामित दृष्टा वामपार्श्वस्थितो करो ।
 रेचिता वातनोद्वृत्तो भुनक्तस्तरेचिते ॥ ३० ॥
 मग्निम्ना नता ग्रीवा भेदेहस्तो हस्तमिधा ।
 त्रिभुजं च 'वलिता पादा नृपुरा' नृपुराभिधेः ॥ ४० ॥
 अरालो रेचिता हस्तो ज्यातृचा^१ परिवर्तिता ।
 वदाम्य म्यानक यत्र तत् स्वादेशाखरेचितम् ॥ ४१ ॥
 रेचितोद्धतितो हस्ता^२ वामस्तु वलिता नदी ।
 पादा च स्थितिना यत्र तद्भवेद्धमराभिधम्^३ ॥ ४२ ॥
 नाभीदेशे करो यत्राञ्जितश्च गटिनामुख ।
 यादृत्य स्थानमानीता नृदिप्तिचतुराङ्गयम्^४ ॥ ४३ ॥

- 1 No 35 of Bharata of भुनक्तवामित दृष्टा यत्रोभावात् रात्र्या ॥ ३५ ॥
 वामपादाभ्यर्त इत्या भुनक्तवामितम् । AS 4 95 96 p 117 Bharata's
 p 440 Sugtarati u ara 7 644
- 2 P—भवेद्धमराभिधम् । 3 H—वर्तिता
- 4 P—नृपुरा
- 5 H—नृपुराभिधम् ॥ No 36 of Bharata of तत्र मशायन दृष्टा यत्र
 रात्र्या करो ॥ ३६ ॥ नपुरा तथा पाद कण नपुरा यत्र । AS 4 96 97
 pp 112 113 Bharatatosi p 340 Sa 41rat u ara 7 639 40
- 6 H—रात्र्या
- 7 No 37 of Bharata of रात्र्या हस्तमग्निं च करो ग्रीवा च रात्र्या ॥ ३७ ॥
 देशास्थानकनद्वैतवाराचम् । AS 4 97 98 p 113 Bharata's
 p 645 Sa 41rat u ara 7 637 638
- 8 H—रात्र्यादिना हस्त
- 9 Cf No 38 of Bharata, ताम्रं दक्षिणं च करो तद्वत्तं तथा ॥ ३८ ॥
 त्रिभुजं च वलिता यत्र भ्रमन् नृपुरा । AS 4 98 99 Bharatatosi p 441
 Sa 41rat u ara 7 641 642
- 10 Cf No 39 of Bharata भवेद्धमराभिधम् यत्र तद्वत्तं यत्र ॥ ३९ ॥
 दक्षिणं दृष्टिं पादधनुः स्थानमानीता । AS 4 99 100 pp 113 114,
 Bharatatosi, p 196 Sa 41rat u ara 7 643 649

वामो लतामरो यत्र नितम्बे त्र्यङ्घ्रितः परः ।
 भुजङ्गनामि ते न्यामो भुजङ्गाञ्चितम्^१ हि तम् ॥ ४४ ॥
 'दण्डवद्रेचिते यत्र हस्तपादौ च तूर्धगा ।
 द्वितीयो मरला स्यात्ता तद्वेदुः दण्डरेचितम्^२ ॥ ४५ ॥
 दक्षिणो वृश्चिकु^३ पादः स्वभावस्य परः पदः ।
 निम्बु^४ (कु)ट्टितो मरः यत्र तद् वृश्चिकुनिम्बुट्टितम्^५ ॥ ४६ ॥
 निम्बुट्टिता यत्र पदो हस्तो चेत् लताभिधौ ।
 कटिर्मणशीला च तदुक्तं कटिरेचितम्^६ ॥ ४७ ॥
 वामो हस्तस्तथा पादो^७ वृश्चिकामारधारिणा ।
 दक्षिणः स्यात्तनाहस्तस्तद्^८ लतावृश्चिकं^९ तत्र ॥ ४८ ॥

- 1 H —नितम्ब त्र्यङ्घ्रितः परः
- 2 No 40 of Bharata, cf भुजङ्गनामि ते न्यामो भुजङ्गाञ्चितम् कटिरेचितम् ॥ १०४ ॥
लतामरस्य मरः वामो भुजङ्गाञ्चितम् मरेत् । NS 4 100 101 Bharata's
P 441, Sangitaratnakara 7 645 646
- 3 P —दण्डवद्रेचिते यत्र हस्तपादौ च तूर्धगा ।
- 4 No 41 of Bharata cf NS 4 101 102, pp 114-115,
Bharatikosa, p 267 Sangitaratnakara, 7 646 647
- 5 H reads त्र्यङ्घ्रितम् everywhere for दण्डवद्रेचितम्
- 6 Called Kṣatīśāntī by Bharata, cf No 42 of NS 4 102-
103, p 115, Sangitaratnakara, 7 660-661, Bharatikosa, p 634
- 7 P —निम्बु
- 8 cf Kṣatīśāntī no 43 of Bharata मरः कटिरेचितम् च दक्षिणः पदः
मरः ॥ १०३ ॥ राक्षसा च कटिरेचितम् कटिरेचितम् तदुक्तम् । NS 4 103 104,
pp 115-116 Sangitaratnakara 7 649 651 Bharatikosa, p 101
9. H —वामो दक्षिणः स्यात्तनाहस्तस्तद्
- 10 P omits तद्
- 11 cf no 44 of Bharata अङ्घ्रितः पदः वृश्चिकुनिम्बुट्टितम् ॥ १०४ ॥
मरः वामो भुजङ्गाञ्चितम् मरेत् । NS 4 104 105 pp 115 116,
Bharatikosa, p 565, Sangitaratnakara, 7 662 663

विपताका यदा हस्तो व्यावृत्तो परिरर्तितो^१ ।
 वेशाखस्थानफटिन्ना कटी स्यात् छिन्नकं तदा ॥ ४९ ॥
 वृश्चिको दक्षिण पादो रेचितो दक्षिण कर ।
 मिश्रिन्नम्रा कटिर्यत्र तत्स्याद् वृश्चिकरेचितम्^२ ॥ ५० ॥
 'स्यातामंसाश्रितो हस्तो व्यावृत्तपरिरर्तितो ।
 निकुञ्जितो पदो यत्रांसाश्रितं^३ करण मतम् ॥ ५१ ॥
 ॥ पाठान्तरम्^४ ॥
 ऊरुस्यो रेचितो हस्ताधूध्नाधो विप्रकीर्णितः ।
 आलीढ स्थानक यत्र वक्षोरेचितकं^५ तु तत् ॥ ५२ ॥
 किञ्चिन्नम्रस्तु वामोऽङ्घ्रिः (मोऽङ्घ्रिः) दक्षिणस्तु निकुञ्जितः ।
 'वामासोपरि सन्यस्त मुत्र पार्थनिकुञ्जिते'^६ ॥ ५३ ॥

- 1 P omits पारवातात्ता.
- 2 No 45 of Bharata cf अल्पमं वृत्तं दृष्ट्वा पञ्चावशं वन्ते ॥ १०५ ॥
 वैशाखस्थानफटिन्ना वान्छितं करणं मतम् । NS 4 105 106, p 116,
 Bharatavosa p 221 Sangharatnalara 7 643 644
- 3 cf No 46 of Bharata वाधेन चरणं कृत्वा स्वास्तरीं च करानुभां ॥ १०६ ॥
 तच्चर्मा वप्रकाणां च कर्मां सन्यस्तम् । NS 4 106 107 p 116
 Sangharatnalara, 7 661 662, Bharatavosa, p 634
- 4 P reads स्यातामंसाश्रितो and यत्रांसाश्रितम् in this verse
- 5 cf [rscila] no 47 of Bharata बाहुधापार्श्वतो हस्तौ पादौ पृष्ठाद्विस्तृता
 ॥ १०७ ॥ नरतल्लनपृष्ठं च वृत्तं तत्रकोर्तितम् । NS 4 107 108 pp 116
 117 Sangharatnalara 7 658 659 Bharatavosa p 634
- 6 Both P and H read this but the पाठान्तर is not quoted,
 and it does not appear that अङ्गाश्रित is given as an optional
 [irapa] for वृत्तं चरणम्. Probably there was a verse defining
 वृश्चिक which is dropped in both P and H
- 7 cf no 48 of Bharata अल्पं स्थानकं यत्र करौ दक्षिणं राचनी ॥ १०८ ॥
 ऊर्वाधोऽङ्घ्रिणीं च व्यतिष्ठ करणं तु तत् । NS 4 108-109, p 117,
 Sangharatnalara 7 652 654 Bharatavosa, p 646
- 8 P — वामाश्रितम् 9 H — पार्थनिकुञ्जितम् ॥
 cf No 49 of Bharata, हस्तौ पृष्ठाद्विस्तृता पार्थं तथा पादा निकुञ्जिता ॥ १०९ ॥

नितम्बे कुक्षिना हस्तो न्वस्मिकापसता पद्मो ।
 नम्र च दक्षिण पार्श्वं नितम्बम्वस्तिक्तं च तत् ॥ ५८ ॥
 'आम्बिससज्जना हस्तो पादौ चाम्बिसरेचिता ।
 दृष्टिर्निना नत पार्श्वं यत्राम्बिसं' तदुच्यते । ५९ ॥
 आश्रिततो पताकारया ताप्रेन हि घृताज्जली ।
 अहिं जडग्निरुन्मत्तल्लुलितलश्चेतत् तलपिलामितम् ॥ ६० ॥
 सार्धतालद्वय पद्मयामन्तर यत्र नायते ।
 हस्ताप्यन्तर 'धरमादय चार्गल' तु तत् ॥ ६१ ॥
 दृष्टिश्चरुधरणो वामो यत्र वामो लताम् ।
 विम्बित 'च मुख पार्श्वं निम्बिसं' करण तु तत् ॥ ६२ ॥

- 1 There is no such *karana* in *NS* and the *utamban* no 8₃ of *Bharata NS* 4 145 146, p 130 or of *Jyayana Bharatalosa* p 331, and *Saṅgītaratnāvalī* 7 714 715 seem to be different
- 2 P — आश्रितपङ्क्तौ
- 3 Cf no 55 of *Bharata* आश्रित हस्तपाद च । कथं यत्र वगल ॥ ११५ ॥
 आम्बिस नाम करणं विज्ञेयं तद् द्विजलम् । *NS* 4 115 116, pp 119 120
Saṅgītaratnāvalī 7 663 664 *Bharatalosa*, p 47
- 4 P — आहम्बिसंगुणयत्नतः
- 5 Cf no 56 of *Bharata* उन्मत्तल्लुलितलश्चेतत् पादौ पादनाभौ प्रसारतः । ११६ ॥
 प्रदुग्धता तत्तर्हि शरीरा त्रयवगायनम् । *NS* 4 126 127 p 120 *Saṅgītaratnāvalī* 7 667-668 *Bharatalosa* p 243
- 6 H — एतत्ताप्रेनायतु तत् ॥
- 7 Cf no 57 of *Bharata* घृताज्जलं पादौ तलपिलमिव च ॥ ११७ ॥
 तर्हि च चातुर्गुण हस्त पुरतस्पादौ तु तत् । *NS* 4 117 118 pp 120 121
 cf 1300 *Saṅgītaratnāvalī*, 7 664 665 *Bharatalosa*, pp 27 28
- 8 P — तु
- 9 Cf no 58 of *Bharata* विम्बित हस्तपाद च घृताज्जलं पादौ ॥ ११८ ॥
 एतद्व्यायनं यत्र नाश्रितपङ्क्तौ हस्तम् । *NS* 4 118 119 p 121
Bharatalosa, p 604 *Saṅgītaratnāvalī* 7 686-687

प्रलम्बितौ करौ यत्र रश्मिणश्चरण पुर ।
 प्रमार्गवर्तयेत् शीघ्रं तदा 'वर्तितमुच्यते' ॥ ६३ ॥
 पार्श्वे च दोलयेद्यत्र बुद्धितानन्तरं युध^२ ।
 करो बाह्यतलो युधाद् दोलापादे^३ प्रलम्बितौ ॥ ६४ ॥
 रेचितौ च करौ यत्र 'पार्श्वं चन विवर्तितम्' ।
 वामो निरर्तितोऽस्ति (तोऽऽदि) मन् करण निनिवृत्तम्^४ ॥ ६५ ॥
 पार्श्वे तु स्थितिरासौ कृया भ्रान्त्या निरर्तितौ ।
 हस्तावपि तथेताव 'निवृत्ते करणे पुन ॥ ६६ ॥
 पार्श्वान्तं पदं कृया पुरतो यत्र मुच्यते ।
 निरर्तितौ 'तथा हस्ता पार्श्वक्रान्तं'^५ तदुच्यते ॥ ६७ ॥

- 1 Bharata defines an *acartam / aranam*, as no. 59, cf प्रपार्थं बुद्धि-
 पाद उभयवर्तयेद् दृढम् ॥ ११९ ॥ प्रयोगवशांगौ हस्तौ तदावर्तमुदाहृतम् । NS 4 119-
 120, p 121, for *acartam*, also see, Jyayana quoted in
Bharataśāstra, p. 61 Bharata defines *artitam*, no 2 as
 follows—युधर्षो मणिमध्ये तु व्यावृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६२ ॥ हस्तौ निरर्तितौ चोर्ध्वं
 वर्तितं करणं तु तत् । NS 4 62 63, pp 96 97, see also *Bharataśāstra*,
 p 587 and *Saṅgitaratnākara*, 7. 573 575 for *artitam*.
2. H.—दुर्धृतामन्तरावधे ।
- 3 Cf no 60 of Bharata, इति पादमुल्लिख्य पार्श्वोपार्श्वं तु दौर्ध्वम् ॥ १२० ॥
 प्रपार्थवशांगौ हस्तौ दोलापादं तदुच्यते । NS 4 120 121, pp 121-122,
Bharataśāstra p 237, *Saṅgitaratnākara* 7 676
- 4 H —पार्श्व 5. P —वर्तितम्
- 6 Cf no 62 of Bharata, सूचादिद्वि विषाद्याय निः कृ विनिवर्तयत् ॥ १२० ॥
 करौ च रश्मिर्नौ कर्णौ विनिर्गते दिवत्तमा । NS 4 122 123, pp. 122-123,
Bharataśāstra, p 612, *Saṅgitaratnākara*, 7. 678-679.
- 7 H —निवृत्तकरण
 Cf no 61 of Bharata, आभित्त हस्तपादं च विर धन निरर्तयत् (v. 1
 च पार्श्ववर्तयेत् ॥ १२१ ॥ रश्मिर्नौ च तथा हस्तौ दिग्गते (v 1 निर्गते) करणं दिवा ।
 NS 4 121 122 p 122 *Bharataśāstra* on *nirrtam / aranam*,
 p 335 *Saṅgitaratnākara* 7 677-678 calls it *nirrtam*
- 8 P omits तथा
- 9 No 63 of Bharata, cf. पार्श्वान्तरं कृया पुरस्तादेष पानयत् ॥ १२३ ॥

ललाटे स्यात्करो^१ यत्र पृष्ठेऽहि (प्रेऽङ्घ्रि) कुञ्चितो भवेत् ।

अङ्ग नत्र कटिर्नम्रा यत्र तत्पृष्ठकुञ्चितम् ॥ ६८ ॥

पृष्ठतो वलित शीर्षं तथा पादोऽपि दक्षिण ।

ऊर्ध्वाध कुञ्चितौ हस्तौ तत् शीर्षवलितं^२ मतम् ॥ ६९ ॥

कृत्वा पादमतिमान्त 'पुरो यत्र प्रसार्यते ।

वामहस्तो मुग्धाग्रे स्याद् अतिमान्तं^३ तु तत्पुन ॥ ७० ॥

वामो ललाटो^४ यत्र दक्षिण^५ पार्श्वग कर ।

'विवर्तितं त्रिक पादाग्रक्षितौ तद् निवर्तितम्^६ ॥ ७१ ॥

प्रयागवशमौ हस्तौ पार्श्वान्तं तदुच्यते । NS 4 123 124, p 123 *Bharatakosa*, p 366, *Sangitaratnakara* 7 680 681

1 H.—करो

2 cf. no 64 of Bharata, पृष्ठतः कुञ्चितं पादो वामध्वं तस्मिन्वर्तते ॥ १२४ ॥ तिलकं च करं स्थाप्यस्तनिष्ठास्मितमुच्यते । NS 4 124 125 p 123

There is no *prsthakunista* known to Bharata, but *nistam bhuta* of Bharata and *nisumbhita* of others cited here may be compared see *Bharatakosa*, p 335 quoting Jyayana, and *Sangitaratnakara* 7 682 683

3 Though *śarṣaśhila* is not known to other texts it is very similar to *śarṣaśhila* no 65 of Bharata cf., वृष्टना बन्धितं पादं शरावृष्टं प्रसारयत् ॥ १२५ ॥ सर्वतो मण्डगाविद्धं त्रिगुद्वयान्तं तदुच्यते । NS 4 125-126, pp 123 124 *Bharatakosa* p 610, *Sangitaratnakara*, 7 684 685 4 P—पुरता

5 Cf. no 66 of Bharata, आनेकात्तमं हस्तं पुरस्तात्प्रसारयत् ॥ १२६ ॥ प्रयागवशमौ हस्तावविकारौ प्रसीतौ । VS 4 126 127, p 124 but cf *Bharatakosa* p 10 quoting Jyayana *Sangitaratnakara* 7 685 686

6 P—हजारौ 7 P—यदि

8 P omits our verse 72b and 73^a P has no. 53 twice and hence from 53 onwards the numbering in P is wrong, thus our v 72 is no 71 in P

9 Cf no 67 of Bharata आग्निहस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तितम् ॥ १२७ ॥ द्वितीयो रोचता हस्तं विवर्तितमेव तद् । NS 4 127 128, p 124, *Bharatakosa*, p 619, *Sangitaratnakara*, 7.688 689

पृष्ठतः पुरतो न्यस्य दक्षिणाहि(णाङ्घ्रि)र्यदा कर ।
 वामोऽहि(मोऽङ्घ्रि)र्य परश्चोर्ध्वस्तद् गजक्रीडितं तदा ॥ ७२ ॥
 तलसंस्फोटितौ हस्तौ पादौ मृषीठपातकौ ।
 अमणं च चतुर्विधु तलमंस्फोटितं तु तत् ॥ ७३ ॥
 अग्रतश्चरण न्यस्य दक्षिणश्च नत पर ।
 अश्वितश्च करो गण्डे गण्डसूचीति तद्विदु ॥ ७४ ॥
 भ्रान्ता कटी पदो भ्रान्तौ त्रिभु च परिवर्तितम् ।
 अश्वितौ च करौ यत्र तदुक्त परिवृत्तम् ॥ ७५ ॥
 जानुपरि पदो वाम सम स्वाहक्षिण पद ।
 पार्श्वं च सन्नतौ हस्तौ यत्र तत् पार्श्वजानुकम् ॥ ७६ ॥

1. Cf. no 68 of Bharata, षण्श्रित कर वामा एनाहस्तश्च दक्षिण ॥ १२८ ॥ दागपादस्य चैव गजक्रीडितं भवेत् । NS 4 128 129 p 124, *Bharatakośa*, p. 164, *Saṅgitaratnāvalī*, 7 689-690
2. H.—तौ पाठपातकौ
3. Cf. no 69 of Bharata, where only one foot is moved, our text thus differs slightly from NS, 4 129 130, pp 124 125, *Bharatakośa*, p 243, *Saṅgitaratnāvalī*, 7 691 695
- 4 H.—तत परम् । 5 P—गड
- 6 Cf. no. 71 of Bharata, सूत्रापादो नतं पाश्चमरो वाम स्थित कर ॥ १३१ ॥ द्वितीयध्यायिनो गण्डे गण्डसूची तदुच्यते । NS 4 131-132, also see comm of Abhinavagupta, on op cit, pp 125-126, *Bharatakośa*, p 166, *Saṅgitaratnāvalī*, 7 690 692
- 7 H reads परिगणितम् Cf no 72 of Bharata, ऊर्ध्वपार्श्वतो हरौ सूत्रापादा विवर्तिता ॥ १३२ ॥ पारगमिनि चैव परिगण तदुच्यते । NS 4 132-133, pp 125-126 *Saṅgitaratnāvalī*, 7 703 *Bharatakośa*, p 359
- 8 Cf no 73 of Bharata which is slightly different, षण् गमस्थित पाद ऊर्ध्व स्थितोऽग्र ॥ १३३ ॥ सुगृह्यतमं वाम स्थ पार्श्वजानु तदुच्यते । NS 4 133 134, p 126 *Saṅgitaratnāvalī*, 7 695 695, *Bharatakośa*, p 367

पञ्चतालान्तरो पादो ऋरो चापि प्रलग्नितो ।
 पुरोऽवलोमिनी दृष्टिर्भवेद् गृध्रापलीनके ॥ ७७ ॥
 हस्तो प्रलग्नितो यत्र पादो च स्वस्तिनाट्टती ।
 नम्र पार्श्वं नत वमत्र यत्र तत् सन्नतं मतम् ॥ ७८ ॥
 अङ्गुष्ठेन यत्र भूमिस्ताड्यते पाद एव वा ।
 'बुद्धितश्च समौ हस्तो यत्र सूची' तदुच्यते ॥ ७९ ॥
 सर्वं सूचीगत लक्ष्यं करणे यत्र सम्भवेत् ।
 'वामोऽङ्घ्रितो नतो हस्तस्तर्द्धसूचीति' तन्मतम् ॥ ८० ॥
 दक्षिणश्चरणं पृष्ठे वामं म्यादग्रतो यदि ।
 सूच्यावृत्तो करो यत्र 'सूचीनिद्रामिध हि तत् ॥ ८१ ॥
 'अपक्रान्त पदो यत्र दक्षिण स्वस्तिनाट्टती(ति) ।
 ऋरो च मणिमन्धस्था करणं तदं विलोलितम् ॥ ८२ ॥

- 1 Cf no 74 of Bharata वृष्ट प्रसारित पादं किञ्चिदधिन तानत्र ॥ १३४ ॥
 ५२ प्रसारितो बाहुः तत्तथात् यथावर्गनम् । NS 4 134 135 pp 126 127 ,
Sangitaratnakara, 7 697 *Bharatakośa*, p 181
- 2 Cf no 75 of Bharata उत्प्लुत्य चरणौ कार्यावपन्न स्वस्तिकस्थितौ ॥ मन्त्रौ
 च तथा हस्तौ रत्नं तदुदाहरणम् । NS 4 135 136, p 127 *Sangita-
 ratnakara*, 7 707 708 *Bharatakośa*, p 700
- 3 P — अङ्गुष्ठेन समौ हस्तौ
- 4 cf no 76 of Bharata, बुद्धितः पादमुक्षिप्य बुद्धादपरिधतं भुवि ॥ १३६ ॥
 प्रयागदशमं हस्तौ सा सूची पारवारिता । NS 4 136 137 p 127,
Bharatakośa p 735 *Sangitaratnakara*, 7 694 699
- 5 H — वामाङ्घ्रितो नतो हस्तौ
- 6 cf no 77 of Bharata अपक्रमं तिराहन् सूचीपादश्च दक्षिण ॥ १३७ ॥
 यत्र तत्करणं नेयमप्यसूचीति नामतः । NS 4 137 138 p 127 *Bharatakośa*,
 p 32 *Sangitaratnakara* 7 699
7. cf no 78 of Bharata पादसूत्रं यदा पादो द्विर्नीयन्तु प्रविश्यते ॥ १३८ ॥
 कटिवत् स्थितौ हस्तौ सूचीविद्धं तदुच्यते । NS 4 138 139 pp 127 128
Bharatakośa, p 736 *Sangitaratnakara*, 7 700 701
- 8 H — अत्रापि पदो
- 9 There is no *Isolistan* known to Bharata and others, but
 cf, no 79 *Aparāntam* of Bharata, इत्येवैवात्र पादपत्रादत्र न न्यसेत्

यदा निरुद्धितो पादो दग्धिः पुद्भिः यः ।
 'लतावधः सो यत्र तन्दि मर्पितं मृतम् ॥ ८३ ॥
 दण्डासार भवेत् पादो निरुद्ध्याग्नें घृतं परम् ।
 आभिर्द्धो तु यत्र यत्र दण्डपाताभिधः च तत्र ॥ ८४ ॥
 अग्निः पुद्भिः पृष्टे तस्मै पादो मुखः तथा ।
 उत्प्लुत्योऽप्लुत्य गगनं यत्र तद् हरिणप्लुतम् ॥ ८५ ॥
 अदाहं यस्मिन् पृष्टे दोषमर्द्धं तस्याग्रतः ।
 'पुद्भिः प्रान्तस्त्वग्देहेन प्रेक्ष्योऽस्मिन्' मृतम् ॥ ८६ ॥
 रेचितो च यदा बाहू हन्ती चाग्निमुष्माह्वयः ।
 चरणौ मृगिणासागं नितम्बे तूष्णनिमग्नौ ॥ ८७ ॥

॥ १३१ ॥ प्रथमचरणौ हन्तारुपात्तौ तदुदत्तौ । ऽऽ, ४ १३९ १४०, p 128, *Bharatakośa*, p 21 *Saṅgharatanākhara*, 7713

1. H — लतावधः यः

2 cf no 81 of Bharata, आत्मादग्नेः पादो निरुद्धः परिणामितम् ॥ रेचितो च तथा हन्ती तस्याग्रतः मृतम् । ऽऽ ४ १४१ १४२, p 128 129, *Saṅgharatanākhara* 7708 709 *Bharatakośa*, p 712

3 cf. no 82 Dandapida of Bharata, मृगं चरणं कृत्वा दण्डपादं प्रसारयत् ॥ १४० ॥ विप्रादिद्वयं चैव दण्डपादं तदुदत्तौ । ऽऽ, ४ १४२ ४३ p 129 *Saṅgharatanākhara*, 7704 705, *Bharatakośa* p 266

4 cf no 83 of Bharata आत्मादग्नेः पादो निरुद्धः परिणामितम् ॥ १४३ ॥ उत्प्लुत्योऽप्लुत्य गगनं यत्र तद् हरिणप्लुतम् । ऽऽ ४ १४३ १४४ p 129, *Bharatakośa* p 768 *Saṅgharatanākhara*, 7702

5 P — पुद्भिः पान्तदक्षः

6 cf no 84 of Bharata बाहूपादकम् कृत्वा तूष्णनिमग्नौ निगतयेत् ॥ १४४ ॥ परिप्लव्यं चैव तद् प्रेक्ष्योऽस्मिन्मुच्यते । ऽऽ ४ १४४ १४५ pp 129-130, *Bharatakośa*, p 409 *Saṅgharatanākhara*, 7706 707

7 P omits च

8 No 85 of Bharata cf भुजाक्षौर्विनिष्पन्तौ हन्ती चाग्नि(धो)मुष्माह्वयौ ॥ वदा चारी तथा चैव नितम्बे चरणे भवेत् । ऽऽ ४ १४५ १४६ p 130, *Bharatakośa*, p 331, *Saṅgharatanākhara*, 7714 715

व्यावृत्य 'चरणन्यास कुञ्चितौ च करौ नतौ ।

किञ्चित्च सन्मुखीभूतं' सुखं स्यात् स्थलिते' पुनः ॥ ८८ ॥

वामः पादो भवेत्पृष्ठे दक्षिणस्वग्रगो यदि ।

नितम्बे कुञ्चितो वामो हस्तस्तत् करिहस्तकम्' ॥ ८९ ॥

रेचितो दक्षिणो हस्तो वामः शुक्रमुखो यदि ।

निकुञ्चितौ तथा पादौ यत्र तत्र प्रमर्षितम्' ॥ ९० ॥

द्वुतं निवेशयेदग्रे वामोऽङ्घ्रि (मोऽङ्घ्रि) पृष्ठतः' परः ।

पृष्ठेऽवलोकनं चापि सिंहविक्रीडिते' भवेत् ॥ ९१ ॥

कुञ्चितोऽर्द्धतलः 'पादो' दक्षिणः स्थाप्यतं शिरः ।

कुञ्चितौऽसन्मुखो हस्तौ 'मिहाकर्षणमंत्रके ॥ ९२ ॥

1 H.—चरण न्यास

2 H —सन्मुखाभूतौ

3 cf. no. 86 of Bharata, दालपादस्य हृन्वा हस्तौ तदनुगानुगौ ॥ १४६ ॥
रेचितौ घूर्णितौ चापि स्थलितं चरणं भवेत् । NS 4 146-147, p 130,
Bharatakosa, p 745, Sangitaratnakara, 7 716.

4. cf. 87 of Bharata, एको बलस्थितो हस्तः प्रेक्षिततलोऽपरः ॥ अक्षितश्चक्षणश्चैव
प्रवेत्तव्यं करिहस्तके । NS 4-147-148, pp 130-31, Bharatakosa,
p 113, Sangitaratnakara, 7 710-711.

5 cf. no 88 of Bharata, एकस्तु रेचितो हस्तो त्ताम्यस्तु तथा परः ॥ प्रमर्षित-
तलो पादौ प्रमर्षितकमेव तत् । NS 4 148-149, p 131, Sangitaratnakara,
7 711-712, Bharatakosa, pp 397-398

6. P.—पृष्ठम्

7. Cf no. 89 of Bharata, अलतं च पुरं कृत्वा द्वितीयं च द्वितीयम् ॥ हस्तौ
पादादुगौ चापि सिंहविक्रीडिते स्मृतौ । NS 4-149-150, pp 131, Bharata-
kosa, p 728, Sangita-ra, 7 717-18.

8. P.—पादौ.

9. P.—दक्षिणः स्था०

10. Cf. no. 90 of Bharata, वृष्टप्रमर्षितं पादस्तथा हस्तौ निकुञ्चितौ ॥ पुनस्तद्वच-
नं चैव सिंहवर्षितके द्विजः । NS 4 150-151, pp. 131-132, Bharata-
kosa p. 729, Sangita-ra, 7. 718-719

कुञ्चितो कर्त्तरी वस्त्रो(वस्त्रो) करो वक्षसि यत्र तु ।

ऊर्वा 'पाष्ण्याश्च सङ्घट्टाद् पार्थिवसङ्घट्टितं' मतम् ॥ ९३ ॥

वाम प्रलम्बित पादस्तथा हस्त प्रलम्बित ।

दक्षिण कुञ्चितो यत्र भग्नेदुपसृतं च तत् ॥ ९४ ॥

पादाग्रे तलसङ्घातद्विटितं भूतलं यदा ।

पार्श्वनिवर्तितं चेत् तलसङ्घट्टितं तदा ॥ ९५ ॥

'लतास्यो दक्षिणो हस्तस्तथा वामश्च रेचित ।

नम्रो पादो नता ग्रीवा यत्र तज्जनिता' स्मृतम् ॥ ९६ ॥

कुञ्चितो दक्षिण पाद पतितोत्पतित पर ।

पादस्य करो यत्र पतितोत्पतितं तु तत् ॥ ९७ ॥

- 1 P — पाष्ण्याश्च
- 2 There is no *karana* of this name given by Bharata and others
- 3 H — उपधित Cf no 92 of Bharata, which seems to be different from our *upastham*, आभ्यन्तरणध्वजा हस्ती तस्यैव चानुगौ ॥ आनत च तथा गत तथोपधित भवेत् । NS 4 152 153, p 132; *Bharata-kosa*, p 82, *Saṅgitaratnakara*, 7 727 728
- 4 Cf no 93 of Bharata, दोग्गपादक्रम कृत्वा तस्य पादौ वरी ॥ रेणवेण वर वान तस्यैव द्विते यदा । NS 4 153-154, pp 132-133, *I haratalaśu*, p 243, *Saṅgitaratnakara*, 7 729 730
- 5 H — लताभा
- 6 Cf no 94 of Bharata, एवौ वस्त्रस्थितौ हस्तौ द्विवायथ प्रगम्यन्त ॥ तस्य सन्धित पादौ तन्निधे करण भवेत् । NS 4 154 155, p 133 *Bharata-kosa*, pp 223 24, *Saṅgitaratnakara*, 7 726 727
- 7 P — वरी
- 8 Bharata gives, as no 95, *arasthitham* Cf तान्न करण कृत्वा हस्तौ चाभिमुखाद्युगौ ॥ सन्निधे निवर्तितं चेत् तत्र तद्वर्तितम् । NS 4 155 156, pp 133 34, also *Saṅgitaratnakara*, 7 720 723, *Bharata-kosa*, p 41

ऊर्ध्वो 'पा(प)द्रोश्च सस्तेषो मनाक् पार्श्वं नत तथा ।
ऊर्ध्वमाहु करो वाम 'पादोरुश्लिष्टके भवेत् ॥ ९८ ॥
निकुञ्चितो पदो न्यस्य यत्रोत्प्लुत्य प्रवर्तनम् ।
'कुञ्चितो रेचितो हस्तो तदेलाक्रीडितं' मतम् ॥ ९९ ॥
'उ(ऊ)रौ विवर्तितो पादो रेचितो ललित कर ।
रत्नाभिधे (ध) परो' यत्र तदूर्ध्वमुच्यते' ॥ १०० ॥
रत्नाभिधौ करो पादो शिथिलौ च नत शिर ।
हावभावान्वित वस्त्र मदनस्पलिते' भवेत् ॥ १०१ ॥
कुञ्चितोर्ध्वमुखे पादे द्वितीये चाग्रत स्थिते ।
हस्तौ दोलमुखोद्भृष्टौ 'पादाक्रान्तं विदुर्बुधा ॥ १०२ ॥

1 P — पदोश्च

2 — पदाश्लेषक

Bharata does not give this *karana* but he gives *nivesam*, as no 96 which is different Cf करो वक्ष स्थितौ वार्यादुरो निभुग्र मेव च ॥ मण्डलस्यानव चैव नववश करण तु तत् । NS 4 156 157 pp 133 134 also *Sangitaratnakara* 7 724 *Bharatakosha* p 335

3 P — कुचितोरेचितौ

4 Cf no 97 of Bharata तलमग्रपादाभ्यामुत्प्लुत्य पदन भवत् ॥ मनत वार्यत गानमलङ्कानीकृत तु तत् । NS 4 157 158 p 134 *Bharatakosha* p 94 *Sangitaratnakara*, 7 725 726

5 P — उरु

6 H — करौ

7 Cf no 98 *urudvritam* of Bharata करमागतकर्णमूर्ध्वप्राश्चन वसत् ॥ त्रुष्पाघना तथाग्रता लुहन्त्रत तु तद्वचः । NS 4 158 159 p 134 *Sangitaratnakara* 7 742 743 *Bharatakosha* p 86

8 Cf no 99 of Bharata, करौ प्रलम्बितौ वार्यौ शिरस्य पारवाहृतम् ॥ पादां च वलिताविद्धौ मदस्तालनके द्विधा । NS 4 159 160 pp 134 135 *Sangitaratnakara*, 7 734 735 *Bharatakosha* p 460

9 Cf no 100 *Vismukraitam* of Bharata गुर प्रसारत पाद उचिता गगनान्मुख ॥ करौ च रेचिनौ यत्र विष्णुक्रान्त तदुच्यते । NS 4 160 161, p 135 *Sangitaratnakara*, 7 732, *Bharatakosha*, p 625

एताभिध क्रगे वामो दक्षिण कुञ्चितो यदि ।

कटिच्छि(च्छि)ता पदो नम्रो तल्लतामुञ्चितं भवेत् ॥ १०३ ॥

यत्र त्रिस्थितो हस्तो कुञ्चितो च नत मुखम् ।

निमुद्रित पदो वामस्तत् स्यात् 'कटिनिमुद्रितम्' ॥ १०४ ॥

सन्मुखश्चाङ्गुली हस्तो दक्षिणाङ्गस्वरूपो ।

वामभागास्ति पादो वाम उद्धादिते भवेत् ॥ १०५ ॥

निमुद्रित पदो यत्र कटिर्नम्राञ्चितौ करो ।

कुञ्चितोऽहि(तोऽङ्घ्रि)र्नत पार्श्व 'वृषभक्रीडिते मतम्' ॥ १०६ ॥

लोलितावतित शीर्ष रेचितो च तथा करो ।

पादो च 'लोलिता यत्र करण तच्च लोलनम्' ॥ १०७ ॥

स्वस्तिनापस्रौ पादौ दक्षिणाङ्गस्थित मुखम् ।

एतारेचितक्रो हस्तो नम्रा नागापमर्पितौ ॥ १०८ ॥

- 1 This is not known to Bharata but cf no 101, *san bl ra stam* of NS — करमावतिते कृता हस्तमुद्र निमुद्रयत् ॥ ऊर्ध्वेव तथावद सञ्ज्ञात करण तु तत् । १५ 4 161 162 135, *Bharatakosā*, p 710 *Sangitaratnakara*, 7 736 737
- 2 Cf 1: *śkambham*, no 102 of Bharata, अनाङ्ग कर सूच्या पदं च निमुद्रित ॥ कारयन् करा वामो विष्वम्ने करण भवेत् । १५ 4 162 63, p. 135, *Sangitaratnakara* 7 737 739 *Bharatakosā* p 674
- 3 Cf *Udghatitam* no 103 of Bharata पार्श्व उद्धादितौ पादौ तल्लतावतितौ करो ॥ नत पार्श्व कर्तव्य वृषभक्रीडिते मतम् । १५ 4 163 164 pp 135 136 *Sangitaratnakara*, 7 740 *Bharatakosā* p 75
- 4 P — वृषभक्रीडित Cf no 104 of Bharata प्रमुखागत्य पूर्वं हस्तौ चापि हि रचयेत् ॥ लोलितावतितौ चैव वृषभक्रीडितौ नरा । NS 4 164 165 p 136 *Sangitaratnakara* 7 744 745 *Bharatakosā* p 634
- 5 H — गालौ
- 6 Cf no 105 of Bharata रचितावतितौ हस्तौ गालौ वतितौ गिर । उभया पार्श्वेभ्यः तस्यान्तमुद्रयत् । १५ 4 165 166 pp 136 37, *Bharatakosā*, p 575, *Sangitaratnakara* 7 733 734
- 7 Cf no 106 of Bharata स्वस्तिनापस्रौ पादौ गिरयः पार्श्वेभ्यः । रावर्गं च तथा हस्तौ म्यावौ नागापमर्पितौ । १५ 4 166 167 p 137 *Bharatakosā* p 314, *Sangitaratnakara* 7 745 746

हस्तश्च हृदये वामो दक्षिणस्तदधः^१ करः ।
 नत वक्त्रं नतौ पादौ 'शक्रटास्ये विदुर्बुधा'^२ ॥ १०९ ॥
 उर्ध्वाङ्गुलं पद्मे वामो वामो हस्तश्च रेचितः ।
 उन्नतश्च तथा वक्षो गङ्गातरणे^३ भवेत् ॥ ११० ॥
 करणानां समानां चेत्युक्तमष्टोत्तरं शतम् ।
 विषमाणां च तद्द्वयं^४ योगिनामासनेषु यत् ॥ १११ ॥

(इति करणानि)

द्वात्रिंशदङ्गहाराः स्युः 'करणैर्जनितास्तु ते ।
 भ्रमरीश्च तथा चारीर्द्वात्रिंशत्सम्भिता विदुः ॥ ११२ ॥
 अङ्गहारविनामानि कथ्यन्ते तानि साम्प्रतम् ।
 तथा सङ्गाङ्गहाराणामथ सङ्क्षेपतस्त्विह ॥ ११३ ॥
 करणेभिर्नाभिं कलापश्चतुर्भिः खण्डं^५ उच्यते ।
 सङ्घातं पञ्चभिस्तैश्चाङ्गहारं^६ करणैर्द्वाद्वयं^७ ॥ ११४ ॥

1. P.—दक्षिणस्त्वधः

2. Cf no. 107 of Bharata, निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसंयोज्यम् ॥ उदाहितमुर
 कृत्वा शक्रटास्यं प्रयोजयेत् । AS 4 167 168 p 137, *Bharatakośa*, p 651,
Saṅgītaratnadhara, 7 741-742

3. H — बुधा विदुः ॥

4. Cf no 108 of Bharata ऊर्ध्वसङ्गुलं नतौ पादौ निष्ठाग्रवधागुसौ ॥ हस्तौ
 शिरस्तस्ततश्च गङ्गातरणे त्विति । AS 4 168-169 pp 17-138,
Bharatakośa pp 163-164 ; *Saṅgītaratnadhara*, 7 747-748

5. H — खण्डमायोगिः 6 P — करणैः

7 P — धात्रहारां करणैर्द्वाद्वयं ॥

8 Cf तलसङ्क्षिप्तमिदं चरणेभ्यो वामो मध्यमरङ्गौ । — येन quoted in *Bharatakośa*, p 160 Kumbha quoted in *Bharatakośa*, p 787,
 however, says — नाभिं कलापश्चतुर्भिः खण्डं नतः । उदाहितं पञ्चधा
 सङ्घातं द्वौ रीतिः ॥ Also see *Saṅgītaratnadhara*, 7 792 Also see,
 AS 10 14, Vol II pp 93 94

9. For *anubhāsa* see *Bharatakośa* pp 787 788 quoting Kumbha,
Hammur, *Saṅgītaratnadhara* 14 *Pradda* and *Aśoka*, and see *id*,

हरिप्रियश्च, पर्यस्त, सूचीविद्धोऽपनिद्धकः ।

^१आक्षिप्तो, दृष्टितो, चैव विष्णुम्भुश्चालिपल्लवः ॥ ११५ ॥

मुजङ्गवस्ताञ्चितश्चेन, करिसम्फोटितस्तथा, ।

रेचितस्वस्तिकाद्यश्च, पार्श्वस्वस्तिकसञ्ज्ञकः ॥ ११६ ॥

वृश्चिनापस्ततो, क्षिप्तो, निवृद्धो, मिलसन्मदः ।

गतिमण्डल, सङ्घट्टो, परिच्छिन्नो, मुजाञ्चितः ॥ ११७ ॥

^४परावृत्ता, रात, पार्श्वच्छेदारयो(र्यो), विद्युतो अग्नः ।

उद्वृतश्च, तथालीढो, रेचितः, स्फुरितस्तथा ॥ ११८ ॥

^६कटीच्छिन्नो, महोद्वृत्तः, स्तथा स्वाज्जयदर्पकः ।

^७अर्द्धनिवृद्धकश्चेति, द्वानिशस्सद्दयया त्वमी ॥ ११९ ॥

इत्यङ्गहाराः^७ ।

अन्तर्भमरिका पूर्वा बाह्यभमरिका ततः ।

अलग्नभमरी चैव चक्रभमरिका परा ॥ १२० ॥

^८छत्रभमरिकाऽतश्च रेचितभमरी तथा ।

तिरिपभमरी चैव चित्तभमरिकाष्टमी ॥ १२१ ॥

pp 6 7 Also see, *Sangitaratnakara*, 7 789 ff. and comm on (Adyar ed Vol. IV), pp 252 ff

1 H — आभप्ता, दृष्टतौ

2 H — धारिण्यः ।

3 H — निवृद्धः

4 P — परावृत्ता, रात

5 H — कटीच्छिन्ना

6 H — अर्द्धनिवृद्धकश्चेति

7 For lists of *angaharas* see NS 4 19 27 pp 88 90 and for *angaharalakṣaṇa* according to Bharata, see, NS 4 175 ff pp 138 ff The first one is known as *Sihirahasta* or *Harapriya* Also see *Sangitaratnakara*, 7 789 ff and comm on op cit pp 252 ff For a different tradition about 24 *angaharas* see *Bharataratna* a Chp IX pp 289 310

8 P — चक्रभमरी •

9 P — चैव चित्त •

प्रत्येकं ताश्चतुधा स्युर्नाभसी भूमिसंभवा^१ ।

ऊर्ध्वस्थाधन्विना चेति भ्रमर्यो दन्तसंभिता ॥ १२२ ॥

इति भ्रमर्यः^२

कटेरधोभवाश्चर्यस्ता स्यु षोडश भूमिजा ।

षोडशाऽपि नभोजाता द्वात्रिंशत्सङ्ख्येति ता ॥ १२३ ॥

स्थितावर्ता अमृतली^३ त्वेडनीक्रीडिताश्चिता^४ ।

उरुद्वृक्षोत्सन्दिता च विच्यता(वा)^५ रेचिकोद्विक्ता^६ ॥ १२४ ॥

शकटास्या च जनिता विद्धा वीची सुचाहुना^७ ।

उद्वेष्टिता च सल्लिष्टा भूमिचार्यन्तु षोडश (श) ॥ १२५ ॥

१ H — नातसी भूमिसंभवा ।

२ *Bhramaris* are not referred to by Bharata. *Sārangadhara* in his *Saṅgītaratnāra*, 7 749 ff refers to *Deśikarāṇas* where-in he describes several *ulplutikarāṇas*. The *ulplutikarāṇas* include *Bhramari*, वायुभ्रमरी, अर्धभ्रमरी, घनभ्रमरी, तिरिपभ्रमरी, अलगभ्रमरी, चक्रभ्रमरी, अश्विदभ्रमरी, शिरोभ्रमरी, दिग्भ्रमरी,—*Saṅgīta-ra*, 7 755 and comm on op cit., Vol IV pp 241-242, and op cit., 7 775 782 defining these nine *Bhramaris*. It is interesting to note that nine *Bhramaris* are defined even though in v 755 it is said—रुप्त भ्रमरा भ्रमरी शिर पूर्वा दिगादिमा १ ७५५ ॥

Our text names eight *Bhramaris*, we have राचतभ्रमरी for रुचितभ्र० or आद्यभ्र० and चित्तभ्र० for शिरोभ्र० of *Sārangadeva*. Since P Manuscript reads अश्विदभ्र० for चित्तभ्र० in v 121 of our text, it is just possible that the reading राचतभ्र० in 121^b is wrong in both P and H manuscripts. For other definitions of the different *Bhramaris*, see *Bharatakośa*.

The eight *Bhramaris*, noted above by our text, are again four-fold नाभसी, भूमिसंभवा, ऊर्ध्वस्था and अधस्थिता and thus make a total 32 *Bhramaris* in all.

३ P.—अमृतली.

४ H.—लेडितानीक्रीडिता च ता ।

५ H.—विच्यता

६ P.—रेचिकोद्विक्ता ।

७ H.—सुचाहुना

निमुञ्जान्ता दोल्पादा दण्डा नूपुरादिका^१ ।

^२अतिक्रान्तो र्वजानुध्यातातक्षिप्ताऽथ सूचिका ॥ १२६ ॥

मुञ्जता घूर्णितोन्मत्ता सङ्क्षिप्ता तिर्यग्जिता ।

उत्प्लुतालगसंस्थाना चार्य षोडश नाभता ॥ १२७ ॥

इति चार्य.^३ ॥

एतलक्ष्माण्यस्पर्शार्थैर्न ज्ञायन्ते यतस्तत ।

एतेषा लक्षण 'चात्र नोक्त ग्रन्थस्य गोरवात् ॥ १२८ ॥

कालेऽभिज्ञता मूर्खा विद्वत्सा साधना न हि ।

न नर्तनान्विनाभ्यास 'शास्त्रात् सिद्धिर्न त विना ॥ १२९ ॥

आवाल्यात्स्वपितृते हि साध्यन्ते तै स्वभापया ।

स्वाभ्यासभापया ते तज्जानते 'नात्यभापया ॥ १३० ॥

नृत्याङ्गास्या गिर क(का)श्चिद्^४ वक्ष्ये नर्तनभापया^५ ।

विशेषतो हि सिद्धयन्ति^६ चोरवत्ते स्वभापया ॥ १३१ ॥

तद्यथा—मूलश्रमु(मउ)^१ चालश्रमु(मउ) दण्डवाडश्रमु(मउ) बइडा^१ अलोढ ।

१ H — नूपुरा टका ।

२ H — अतिक्रान्तो र्वजानुध्यातातक्षिप्ता ।

३ The *Caris* are well known The lists of Bharata and Sarāṅgadeva generally agree Cf AŚ 10 14 29 30 47 Vol II (G O S ed) pp 96 107 and *San itaratnakara* 7 898 965 pp 277 298 For the different *Caris* also see *Bharatakosā* It may be noted that Sarāṅgadeva gives separate lists of *Des caris* also in *op cit* 7 908 916

The lists of the two classes of *Cāris* given by our text do not fully agree with those of Bharata and Sarāṅgadeva

४ H — चाती

५ P — शारिपद्धर्न

६ P — नदमु०

७ P — कानि

८ P — वक्ष्येऽनतभापया

९ P — सिद्धये

१० P — ता(वा) चाधउ

११ H — बइडी

ऊभी अलीढ । चित्रगाडु(डड) झरुणी ।

एते सप्तथमाः ।

अन्येऽपि नृत्यभावाः—गाडुल्यु(ल्यड)¹ ।

पावटड । 'माडुल्युड सिहरियड' । तिरपिड² ।

वट्टी³ छडक । ऊभी छडक । आर्विडु(।) पाठिडु⁴ ।

एकसरा(।) दुसरा प्रमुखाः ।

नृत्यस्याहानि चैतानि तथान्यान्यपि साधकः ।

कथं नु साधयेत् कुत्रेत्यभ्यासार्थमिह⁵ ब्रुवे ॥ १३२ ॥

शुभे दिने चन्द्रवले 'नृत्येऽभ्यास समारभेत् ।

सिद्धतासहिता रत्नमिमित्र प्ररूप्यते' ॥ १३३ ॥

शारदां च नमस्कृत्य चण्डिकां नाट्यदेवतां ।

पण्डितं च सम्प्राप्योपाध्यायं⁶ तु प्रपूजयेत् ॥ १३४ ॥

1. P.—गाडुल्युड. Possibly the correct reading was गाडुल्युड.

2. H.—साडुल्युड P.—साडुल्युड.

3. H.—गिरियड. 4. P.—तिरियड

5. P.—एकसरा. 6. H.—आर्विडु पाठिडु

The emendations in the readings of the *narīka bhāṣā* suggested above are tentative. The words seem to be of old Rājasthānī or Gujarātī which as Shri Umashankara Joshi, has suggested, should better be called "Māru-Gurjara". I consulted some South Indian friends who suggested that these terms might also have been current in old Kannada and Telugu, but they are not sure about it. I believe these words are from the old *narīka bhāṣā* of Western India, especially, Rājasthān and Gujarāt. The शारदा in शारदालक्षणम् of v 143 below is an old Māru-Gurjara term, found in Varākasamuccaya, ed. by Dr. B. J. Sandesara.

7. H.—नृत्यभावाः.

8. H.—निरूप्यते.

9. P.—एकसरा.

10. P. omits तु. H.—तु प्रपूजयेत्.

नृत्योपजीवी कन्या वा राजकन्याथ कौतुकी ।
 तत्र सूर्यश्रमाभ्यास कुर्यात्प्रातर्वृत्तमुक्षित (ता)^१ ॥ १३५ ॥
 इताभ्यासे तदङ्गजात्^२ कारयेद्दङ्गमर्दनाम् ।
 बह्वभसाभिपिच्यामु पोषयेत् स्निग्धभोजने ॥ १३६ ॥
 समस्ताभ्याससयुक्ता नर्चकी पात्रमुच्यते ।
 पट्टमध्ये कृते पात्र राजोऽग्रे नृत्यमाचरेत् ॥ १३७ ॥
 गटोत्सने विनाहादो कर्तव्य नृत्यमुत्तम ।
 वादनाद्गजरम्याथ पात्रं म्याचरणान्वित ॥ १३८ ॥
 कुर्यात्पुष्पाञ्जलिपत्रे पात्रे रङ्गाङ्गणे तत ।
 गीतनादानुग नृत्य कुर्याच्छुद्धं न तत् कश्चित् ॥ १३९ ॥

इति पद्धतिलक्षणम् ॥

तूर्यत्रयनिधि श्रीमान्दक्ष शृङ्गारकीर्तिभाक् ।
 गुणगुणविशेषो दाता शम्य सभापति ॥ १४० ॥

इति सभापतिलक्षणम् ॥

साधनानाम्तु मध्यस्था प्रयोगज्ञा बहुश्रुता ।
 सुकुमारगिरी दानशरा सभ्या स्युरचमा ॥ १४१ ॥

इति सभ्यलक्षणम् ॥

दातारो नृपपार्श्वस्था सुगुणज्ञा बहुश्रुता ।
 विवेचसाश्च श्रीमन्तो ये लोकास्तन्मया सभा ॥ १४२ ॥

इति सभापदलक्षणम् ॥

तेषां फलायना मध्ये सुख्यो वाङ्मयशारङ्ग^३ ।
 शास्त्रज्ञश्च प्रयोगज्ञः सम्यग्गीतकरो मत ॥ १४३ ॥

इति वङ्गशारलक्षणम्^४ ॥

१ H — सुश्रुति

२ H — तङ्ग

३ H — वाजनाद

४ P — शास्त्रशारङ्ग

५ P. — शास्त्रज्ञ

६ Baroda is mentioned in *Varanashasamuccay* (Baroda, 1956),
 Vol I pp 13, 14 49

गन्धर्वो बहुगीतज्ञो माधुर्यात् श्रुतिमोस्यदृष्ट ।

'यद्गीतेन जन सर्वो रज्यते स तु रज्जक ॥ १४४ ॥

इति गन्धर्वरत्नमलक्षणम् ॥

सुगीतनृत्ययाद्यस्तु मनो यस्य न रज्यते ।

स पशुर्नररूपस्थो दाता चेन्नावृणी स च ॥ १४५ ॥

'आलोच्य शास्त्रपाथोधिं ज्ञानश्रीया प्रमायिता' ।

तया त्रिमुनं सर्वं सुखीभवतु शास्त्रतम् ॥ १४६ ॥

वर्धनीत 'धृतिं विबुधा पण्डितचनयत्पार्थयद्वेऽस्मिन् ।

सङ्गीतोदधिसारे मुशास्त्ररत्ने निरूपमाने [तु] ॥ १४७ ॥

बुधपितृसोमालादिनि तद्दर्शनजातसुरसङ्गोपे ।

व्रीडत सङ्गीताव्यावेतद्वाक्य प्रवाहेण ॥ १४८ ॥

राजान प्रतियोधिता कति कति ग्रन्था स्वय निर्मिता ।

वादीन्द्रा कति निर्जिता कति तपाभ्युग्रानि तप्तानि च ।

'श्रीमद्बृहर्षपुरीयगच्छमुकुटे श्रीसूरिसुत्रामभि

'सच्चिद्विभुनिभिश्चा वनिनरर(ध्ववानितर)' वागीश्वरीतन्मिमतम् ॥ १४९ ॥

तद्वच्छेऽभयदेनसुरिसुगुरो श्रीमर्णभूषेन यत्

^{१०}संज्ञा सामन्थारिणोऽपि मलयारीनि स्वयं निर्मिता ।

तद्वदो नरचन्द्रसुरिरभवत् सच्छास्त्रमङ्गीदभृत् ।

तस्माच्छ्रीतिलनाभिधो गुरुरभूद्यद्वदोक्षमहम् ॥ १५० ॥

१ P — वरादेन.

२ P. — आगेक्य

४ P — एति

६ P — श्रीमद्भर्गुरीय-

८ P — भिद्य वेतिनर.

१० H — संज्ञा त सामन्थारिणि स्वयं

P — संज्ञा सामन्थारिणि स्वयं

३ P — प्ररिग

५ H — प्ररिग

७ P — सच्चिद्विभु-

९ H —

तत्पट्टाद्रिगविश्विरं विजयता सन्मार्गसन्दर्शक.

सूरीन्द्रः किल राजशेखरगुह्यदीभिपद्धानन.

शिष्यस्तस्य पुनः सुधाफलश इत्यास्या दधानो व्यध

सङ्गीतोपनिषत्सुमारमखिलं विजानिसौख्या

‘सङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थं स्वाष्टमिशशिवत्तरे’ ।

‘ऋतुशून्ययुगेन्द्रवदे तत्सारं चापि निर्ममे’ ॥ १५

इति श्रीमल्लधारिभट्टमण्डन-वादीन्द्र श्रीराजशेखरसूरिदिव्यराचन
स्वोपज्ञयसङ्गीतोपनिषद्ग्रन्थसारोद्धारं नृत्त्यपदतिप्रकाशनो नाम

1. P.—तत्.

2 After v. 151, P. adds the followi:

तावद् दुर्गादेववादराव्याप- कथं पु
श्रीमैत्रशास्त्रेण साकत् सुध-गुह्ये नि

Obviously, this self-praise does
composed by Sudhikalaśa hims

3. H.—ऋतुशून्ययुगेन्द्र (१५) वदे.

4 P — निर्ममे.

5 P. adds—संज्ञ १५१९ वरं पूर्णिमागच्छे
सगीतशास्त्रमङ्गेति ॥ वादरां पुनश्चे हर्षं तादृशं वि
दोषो न दीक्षे ॥ H. adds—नारद पुनश्चे
गुह्यमङ्गं वा मन दोषो न दीक्षे ॥ १ (॥)
श्री भागमगच्छे विश्वानदीश (१) श्री भागमगच्छे
उदय रागर (१) तन्मते वाचमाचार्य श्रीद्वैतमाणि
Then follow a few verses of Sa
see Introduction.

Not to be Issued

Not to be Issued

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagan

Call No. Sa7S/SUD/37666

Title Sangitopanishat. Sarsa-
adharā of V. Sudhākalasa

Author Dr. Umakant Premdas

NB — This book is issued only for one week till Shri

To be issued after _____

Date of
Issue

Borrower's
No

Date of
Issue

21 MAY 1980

533

8 SEP 1980

1185

Not to be Issued